

Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi

XXXIX

TARTU ÜLIKOOL JA PÕHJASÕDA

Tartu Ülikooli ajaloo muuseum

Toimetaja: Lea Leppik

Keeletoimetaja: Monika Salo

Resümee de tõlked: Luisa Tölkebüroo

Kolleegium: PhD Lea Leppik, Dr iur Marju Luts-Sootak,
Dr (uusaja ajalugu) Olaf Mertelsmann, PhD Erki Tammiksaar,
PhD Tõnu Tannberg, DSc Tõnu Viik, PhD Seppo Zetterberg
(Jyväskylä Ülikool), cand hist Jüri Kivimäe (Toronto Ülikool)

Küljendus: OÜ Intelligent Design / Atko Rimmel

Autoriõigus Tartu Ülikool, 2011

ISSN 0206-2798

ISBN 978-9985-4-0686-1

Kogumiku väljaandmist on toetanud
sihtfinantseeritav teadusteema SF0180040s08

Kaanepilt:

Fragment Põhjasõja-aegsest lendlehest,
mis kirjeldas Narva lahingut aastal 1700 (TÜR)

Sisukord

Saateks	5
-------------------	---

Artiklid

Janet Laidla

Sõja mõjust ajalookirjutusele varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal.	7
<i>Impact of War on Early Modern Historiography in Estonia, Livonia and Courland</i>	38

Janika Päll

Põhjasõja peegeldusi <i>Academia Gustavo-Carolina</i> 's peetud ülistuskõnedes Karl XII-le: Olaus Mobergi „ <i>Oratio panegyrica</i> ”.	40
<i>Great Northern War as reflected in panegyrics to Karl XII at Academia Gustavo-Carolina: Olaus Moberg's "Oratio panegyrica".</i>	98

Katre Kaju

Põhjasõja peegeldusi ühes toonases reisialbumis	100
<i>Great Northern War as reflected in an autograph book from that time.</i>	121

Sirje Tamul

Kapitulatsioon ja <i>universitas</i> : järjepidevus ja uued võimalused?	123
<i>Capitulation and Universitas</i>	141

Mariann Rammo

Häving kui võimalus. Põhjasõja mõju Tartu linnaruumi arenguloole ja identiteedile	143
<i>Destruction as an opportunity. How the Great Northern War affected the Tartu urban environment development and identity</i>	162

Ljudmila Dubjeva

- Põhjasõja, selle põhjuste, eelloo ning järelmõjude käsitlemisest
Tartu ülikoolis XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses
töötanud ajaloolaste töödes 163
*The Great Northern War, its background, causes and consequences
as treated in the writings of the historians who worked at the
University of Tartu in late 19th century and early 20th century . .176*

Muuseumikogud

Tullio Ilomets

- Ajaloolisest klaasist Tartu Ülikooli ajaloo muuseumis 178
*Historical laboratory glassware at the
University of Tartu History Museum 202*

Kroonika

Leili Kriis

- Ülevaade muuseumi kogudesse aastail 2006–2011
laekunud materjalidest 204

Lea Leppik

- Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi teadustöö 2006–2010 216

Terje Lõbu

- Näitused Tartu Ülikooli ajaloo muuseumis aastail 2006–2010 . . 227

Urmet Paloveer

- Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi üritused ja
külastusstatistika 2006–2010 234

Reet Mägi

- Tartu tähetorn: teaduskeskusest hariduskeskuseks. 243

Jaak Järv

- Tullio Ilomets kui nähtus 250

Saateks

Käesolev „Tartu Ülikooli ajaloo küsimuste” number on järjekorras juba 39. ja sisaldab põhiosas artikleid, mis valmisid 2010. aasta detsembris peetud konverentsi „Tartu Ülikool ja Põhjasõda” ettekanne- te põhjal. Põhjasõda oli fataalse tähendusega nii siinsele piirkonnale kui Tartu ülikoolile. Liivimaal lõppes sellega „vana hea rootsi aeg” ja Rootsi kuninga Gustav II Adolfi rajatud ülikool sulges 1710. aastal Pärnus oma ukse. Selle taasavamist alistumislepingutes küll lubati, kuid teoks see järgneva sajandi jooksul ei saanud.

Artiklites on juttu nii sõja vahetust mõjust ülikoolile ja Tartu linnale kui ka Põhjasõja uurimisest ja käsitlemisest Tartu ülikoolis töötanud ajaloolaste töodes. Põhjasõja poliitilised, sõjanduslikud ja majanduslikud aspektid on ka varem üsna põhjalikku käsitlemist leidnud, sündmuse vaimuajalooline tähendus pole eelnevate uurijate poolt sellist tähelepanu leidnud. Alljärgnevates artiklites laiendavad uurijad allikate ringi ja esitavad nii mõnegi uue küsimuse.

Janet Laidla vaatleb sõja mõju ajalookirjutusele, võrreldes omavahel Liivi sõja (1558-1583) ja Põhjasõja (1700-1721) aega. Kui Liivi sõja perioodi on peetud kohaliku kroonikakirjutuse kõrgajaks, siis Põhjasõda tõi küll teatava elavnemise ajalookirjutusse, kuid see polnud kaugeltki võrreldav Liivi sõjaga. Autor annab laiahaardelise ülevaate kahe suure konflikti jäädvustamisest eri tüüpi kirjutistes ja kaalub põhjusi, miks Põhjasõda ei inspireerinud kirjutama sedalaadi suuri kroonikaid, nagu on teada Liivi sõja ajast.

Janika Päll on põhjaliku analüüsi alla võtnud ühe *Academia Gustavo-Carolina* retoorikaprofessori Olaus Mobergi (1653-1705) panegüürika kuningas Karl XII auks. Panegüürika ehk ülistuskõne on väga spetsiifiline žanr oma kindlate mängureeglitega. Analüüsist nähtub, et kuigi kõnealune tekst ei pruugi sobida ajalooallikaks, sest on suures osas tuntud autorite pealt maha kirjutatud, annab see sügavama analüüsi tulemusena väga huvitava ettekujutuse, kuidas selline tekst kaasaegseid kuulajaid kõnetas ja mis oli selle tegelik eesmärk.

Katre Kaju võtab vaatluse alla ühe omaaegse reisialbumi. Reisialbumid on eestikeelses kirjanduses ja eesti kultuuriruumis seni üsna vähe käsitletud nähtus. Vaadeldav reisialbum lubab huvitavat sisse-vaadet XVII-XVIII sajandi vahetuse Euroopasse ja ühe liivimaalase,

nimelt tulevase Sangaste pastori Adam Andreae ülikooliõpingutesse ja suhtlusringi.

Sirje Tamul räägib ülikoolimõtte järjepidevusest – sõjas suletud ülikoolist jäi idee, mis ootas oma aega, et siis 1802. aastal uuesti lõkkele puhutud saada. Vahepealse arenguetapi puudumine lubas Tartu ülikooli üles ehitada oma aja kõige moodsamaid printsiipe silmas pidades.

Sarnast mõtet näeme ka Mariann Rammo artiklis „Järjepidevus ja uued võimalused”, milles vaadeldakse Tartu linna füüsilist hävingut Põhjasõjas kui sündmust, mis lõi eeldused Tartu arhitektuuriliseks ümberkujundamiseks ja nii vaimses kui füüsilises mõttes (puudus linnamüür!) avatud ülikoolilinna identiteedi tekkeks XIX sajandil.

Ludmilla Dubjeva annab ülevaate sellest, kuidas käsitlesid Põhjasõda ajaloolased, kes töötasid XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul Jürjevi /Tartu Ülikoolis. See oli aeg, mil venestuspoliitika foonil kerkis tähelepanu alla ka Läänemereprovintside liitmine Vene riigiga 200 aasta eest. Tolleaegsest Tartu ülikooli üldajaloo professorist Jevgeni Tarlest (1874-1955) kujunes hiljem tuntud nõukogude ajaloolane ja nõukogude ajal kõige laiemalt levinud Põhjasõja käsitus, mis vormis mitme põlvkonna arusaamu, oli Jevgeni Tarle stalinismi vaimus kirjutatud töö.

Kogumiku muuseumikogudele pühendatud osas annab Tullio Ilomets ülevaate hiljuti muuseumi jõudnud mahukast laboratoorse klaasi kollektsioonist. Selle kollektsiooni tallele panemine on olnud osa Ilometsa elutööst ning see kajastab parimal viisil XIX-XX sajandi keemiateaduse ajalugu Tartus ja maailmas. Õrn ja keeruline laboriklaas sümboliseerib ühtlasi suurepäraselt Ilometsa kui Tartu ülikooli tuli hingelise ja professionaalse muinsushoidja tegevust.

Kroonika osas väärtustab akadeemik Jaak Järv Tullio Ilometsa elutööd seoses tema 90. sünnipäevaga. Siin on ka traditsioonilised ülevaated Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi viimase viie aasta tegevusest, kogude laekumisest (peavarahoidja Leili Kriis), teadustegevusest (teadusdirektor Lea Leppik), näitustest (näituste ja ürituse osakonna juhataja Terje Lõbu), avalikest üritustest (projektijuht Urmet Paloveer) ja projektist, mille tulemusena sai teoks Tähetorni avamine muuseum-külastuskeskusena 2011. aasta aprillis (Reet Mägi).

Lea Leppik,
koostaja

ARTIKLID

Sõja mõjust ajaloo- kirjutusele varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal¹

JANET LAIDLA

MA, TÜ ajaloo ja arheoloogia instituut

„Mõistan, et vaevalt võiks leiduda kedagi, kes praegusel ajastul, pärast nii paljusid sõdu ja veresaunu selles provintsis, tahaks ette võtta kogu Liivimaa neljasaja viiekümne aastase ajaloo...”² Vastupidi kroonik Dionysius Fabriciuse ilukõnelisele sissejuhatusele oli nii mõnigi vaimulik ja diplomaat leidnud vajaliku olevat kirjutada üles kas

¹ Artikkel on valminud ETF uurimistoetuse 8205 toel.

² Dionysius Fabricius, *Liivimaa ajaloo lühhiilevaade*, tõlk. Jaan Unt (Tartu: Johannes Esto Ühing, 2010), 45.

kogu Liivimaa või vähemalt viimase suure sõja — silmas on peetud Liivi sõda — sündmused.³

Enamasti pandi varauusaegsetesse ajalooteostesse kirja valitud episoodid ning kõikide muude märkimisväärsete juhtumuste kõrval (kuningate valitsusajal peetud sõjakäigud, seletamatud loodusnähtused ja tulekahjud) väärtsid sõjasündmused vaieldamatult ülesmärkimist. Varauusajal hinnati ja tõsteti esile ajalugu kui elu õpetajat. Minevikusündmuse kirjutati üles tulevastele põlvedele õpetuseks ja meelepidamiseks. Peale hingevagaduse õppisid riigijuhid ajaloost valitsemiskunsti ja kõrgemad sõjaväelased varasematest lahingutest strateegiat tulevaste sõdade tarbeks. Varauusaja kontekstis kirjutati ka oma kaasaegsele publikule, kellele vahendati sündmuse nii käsikirjas kui ka üha enam trükitud kujul. Tolle ajajärgu inimeste uudistejanu on toonitanud paljud kommunikatsiooni ajalugu uurivad teadlased.⁴

Eelnevat silmas pidades on arusaadav, et XVI sajandi lõppu, st Vana-Liivimaa kokkuvarisemise järgset ja Liivi sõja⁵ aegset perioodi peetakse Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgajaks. Katri Raik on selliselt pealkirjastanud oma doktoriväitekirja „Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi algul” ja selles sisalduva esimese artikli.⁶ Nõnda jagab Raik oma eelkäijate arvamust. Ka Sulev Vahtre nimetab Vana-Liivimaa kokkuvarisemise järgset perioodi ajaloobuumiks.⁷ Liivi sõja tõttu sattus piirkond

³ Millest Fabricius oli ilmselt ka ise teadlik, sest ta on tõenäoliselt kasutanud mitut neist, näiteks Tilmann Bretenbach'i kroonikat. Paraku on Fabricius võrreldes mõne teise tema kaasaegsega kehv viitaja.

⁴ Vt nt Joad Raymond, kes märgib, et küsimus „Mis uudist?” võis olla üks sagedamini küsitud küsimusi varauusaegses Suurbritannias. Joad Raymond, *The Invention of Newspaper: English Newsbooks 1641–1649* (Oxford: Clarendon Press, 1996), 1.

⁵ Liivi sõda kui termin on samuti laiahaardeline ning mitmepalgeline. Üldiselt peetakse Liivi sõja all silmas võitlust Vana-Liivimaa pärast ajavahemikus 1558–1583, mis omakorda koosnes paljudest konfliktidest. Margus Laidre eristab siin nelja: Vene-Liivi sõda (1558–1561), Põhjamaade Seitsmeaastane sõda (1563–1570), Vene-Rootsi sõda (1570–1595) ja Poola-Vene sõda (1576–1582), vt Margus Laidre, „Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil,” *Akadeemia*, 2000, 5, 932 (931–956). Sõjategevuse kestust võiks venitada 1629. aastani või lausa aastani 1660/61, nagu seda on teinud Laidre, esitades lugejatele ka konfliktide omavahelised seosed. Laidre, 933–943.

⁶ Katri Raik, *Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi algul* (Tartu: Tartu Ülikool, 2004); Katri Raik, „Ajaloookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal,” *Ajalooline Ajakiri*, 4 (115) (2001), 5–26.

⁷ Sulev Vahtre, „Tilmann Bretenbach'i Liivimaa sõdade ajalugu,” *Ajalooline Ajakiri*, ½ (112/113) (2001), 15 (15–24).

kogu Euroopa huviorbiiti ja infot asus levitama arenev trükitööstus. Mitmesugused Vana-Liivimaa kanda kinnitanud võimuesindajad vajasid eestkõnelejaid, et oma tegusid põhjendada, endised Vana-Liivimaa võimukandjad apologete, kes suudaksid nende nimed võimalikult positiivses valguses tulevastele põlvetele pärandada. Siinse essee eesmärk on vaadelda, kas ka Põhjasõda põhjustas analoogse ajalookirjutusepuhangu ehk laiemalt: milline mõju oli sõjategevusel varauusaegsele ajalookirjutusele, kõrvutades omavahel Liivi sõja aegset ja järgset ning Põhjasõja-aegset ajalookirjutust. Arvestades allikmaterjali mahukust ja selle keerulist olemust, väärib teema mahukamat uurimust, olgu siinne kirjutis selle põgus sissejuhatus, kus ilmnevad edaspidise uurimistöö mõned lähtekohad. Artiklis on keskendutud Liivi ja Põhjasõja ajalookirjutuse kvantiteedile, olemusele ja vormile, kõrvale on jäetud sisuline analüüs.

Liivi sõja aegsest kroonikakirjutusest

Enne Põhjasõja-aegse ajalookirjutuse käsitlust tuleks kiirelt üle vaadata Liivi sõjaga seotud ajalookirjutus. Katri Raiki tõdemust, et XVI sajandi teine pool ja XVII sajandi algus oli Balti varauusaegse kroonikakirjutuse kõrgeaeg, kinnitavad kirjutatud ja ilmunud kroonikate hulk ja nende mitmekesine olemus. Kroonikaid kirjutasiid vaimulikud nii luterluse kui ka katoliikluse positsioonilt. Kroonikaid kirjutasiid nii Rootsi kui ka Poola või kitsamalt Kuramaa vaatenurga esindajad. Huvitaval kombel pole säilinud ühtegi kohalikku Taani või Vene vaatekohta jagavat kirjutist, sest isegi Venega koostööd teinud Elert Kruse nimetab moskoviiti oma Russowi kroonika vastulauses põlisvaenlaseks.⁸ Mitu kirjutist ilmus juba autorite eluajal kordustrukkidena ning ühele neist, Russowi kroonikale, kirjutati ka mitu tuntud vastulauset.

Otsa tegi lahti ilmselt Tartu toomhärja Philip Olmeni⁹ kirjeldus-

⁸ Elert Kruse's, *Freiherren zu Kelles und Treiden, Dörptschen Stiftsvogt's, Warhafftiger Gegenbericht auff die Anno 1578 ausgegangene Liefflendische Chronica Balthasar Russow's* (Riia: W. F. Häcker, 1861), 3.

⁹ Philip Olmeni eluloost on teada suhteliselt vähe, ta oli aastail 1551–1558 Tartu toomhärja, põgenes seejärel Saksamaale ja sai seal Reesi kirikhärraks. Leonid Arbusow, „Philipp Olmen,“ *Eesti Biograafiline Leksikon*, toim A. R. Cederberg (Tartu: Loodus, 1926–1929) 355; Vahtre, „Tilman Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu“, 16.

te järgi kirjutatud **Tilman Breidenbach**¹⁰ ladinakeelne kroonika „Liivi sõdade ajalugu” („Belli Livonici”). Kuni pole leitud kindlaid allikaid oletatava 1558. aasta Kölni trüki kohta, mida on maininud Friedrich Konrad Gadebusch, tuleb esmatrükiks pidada Kölni 1564. aasta trükki,¹¹ millele järgnes veel mitu trükki ja tõlget hollandi ja võib-olla ka prantsuse keelde.¹² Üsna mahuka osa kroonikast ja ka sõja puhkemise põhjendusest hõlmab reformatsioonisündmuste halvastav kirjeldus. Kuna Breidenbach teose põhiline allikas oli Philipp Olmen, pole üllatav, et sündmuste raskusaste on Tartu peal. Kohati on Breidenbach pidanud vajalikuks mainida, kelle kaudu suuline teade on saadud. Näiteks kui juttu on Plettenbergi suurest võidust venelaste üle XVI sajandi alguses, mainib Breidenbach, et Olmen oli lahingu kirjeldust kuulnud Tartus ühelt kõrgemalt ordurüütlist, kes oli ise lahingus osalenud.¹³ Breidenbach teost kasutasid Johannes Levenclaius, Johannes Renner ja Balthasar Russow.¹⁴

Liivi sõja algusaegadest on maalinud pildi ka Liivimaa aadlik **Timann Brakel**¹⁵ teoses „Kristlik kõnelus” („Christlich Gespräch von

¹⁰ Tilman Breidenbach (1526–1587) kohta on teada pisut rohkem, ta sündis Emmerichis. Breidenbach oli teoloogiadoktor ning Antverpeni ja võib-olla ka Kölni ja Tartu toomhärja. Samamoodi nagu tema isa ja ka Olmen, oli ta võitlev katoliiklane. Vahtre, „Tilman Breidenbach Liivimaa sõdade ajalugu“, 15.

¹¹ 1558. aasta trükki on maininud Johann Gottfried Arndt ja Friedrich Konrad Gadebusch, kuid sellest pole leitud ühtegi eksemplari. Arndti näiline täpsus kirjastaja nimetamisel ei pruugi olla märkimisväärne arvestades, et nimetatud Maternus Cholinus on ka Kölni 1564. aasta trüki kirjastaja. Vahtre, „Tilman Breidenbach Liivimaa sõdade ajalugu“, 16. Millegipärast annab Vahtre oma artikli viites 9 mõista, et Breidenbach teose esmatrükki ei ole võimalik Eestis kasutada, ometi peaks sellest olema vähemalt üks eksemplar Eesti kirjandusmuuseumis. Peale selle on teost võimalik lugeda ka digitaalsel kujul BibliotheksVerbund Bayern vahendusel.

¹² Vt nimekirja: Vahtre, „Tilman Breidenbach Liivimaa sõdade ajalugu“, 22. Kroonikat ei ole aga tervenisti saksa keelde tõlgitud. Liivi sõja aspektist olulisima kolmanda peatüki on tõlkinud saksa keelde L. v. Tiesenhausen. „Tielemann Breidenbach's Beschreibung des dritten Livländischen Krieges, den grosse Kaiser von Russland (Rutenorum Imperator) gegen die Livländer im Jahre 1558 geführt hat, durch welchen das Stift und die Stadt Dorpat von dem Fürsten der Moskowiter erobert und unterjocht worden ist.“ *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*, Hrsg. F. G. v. Bunge (Dorpat: J. C. Schünmann's Wittwe, 1842), 172–194.

¹³ „Tielemann Breidenbach's Beschreibung“, 175.

¹⁴ Vahtre, „Tilman Breidenbach Liivimaa sõdade ajalugu“, 22.

¹⁵ Timann Brakel õppis Wittenbergis ja oli 1556. aastast Tartu Jaani kiriku eesti koguduse kaplan. Ta küüditati 1559. aastal Venemaale. Tagasi tulles teenis ta vaimulikuna Narvas ja Tartus, Karksis ja Saaremaal. 1572. aastal põgenes Brakel Vene vägede hirmus Saksamaale ja sealt edasi Antverpenisse, kuid tuli

der grausamen Zerstörung in Lifland, durch den Muscowiter vom 58. Jar her geschehenn" ... 1579).¹⁶ Rangelt võttes pole kindlasti tegemist ajaloo teosega, vaid moraalinäidendiga, mille kirjutamise ajendiks ja taustaks oli Liivi sõja algus. Mõnes mõttes on autori eesmärk samasugune kui näiteks Balthasar Russowil, kuid nii sisult kui ka vormilt on teos Russowi omast ja ka kõikidest teistest siin käsitletud teostest erinev. Pärast mahukat sissejuhatavat osa muutub jutustus rohkem ajalooliseks, kirjeldatakse erinevaid sündmusi.

Katri Raiki käsitluses eksisteerib kolm olulisemat jutustust Liivi sõjast.¹⁷ Neist kõige kuulsam on **Balthasar Russowi** kroonika.¹⁸ Kuigi teos tekitab Russowi kaasaegsete hulgas poleemikat, kasutavad seda siiski ka need, kes tema kroonikat vigaseks või tendentslikuks pidasid.¹⁹ Russowi kroonika on nn täispikk kroonika, mis alustab

siis mingil ajal tagasi Liivimaale, sest ta olevat surnud 1602. aastal Riias. Th. von Riekhoff [Eessõnal], „Timann Brakel's Christlich Gespräch von der grausamen Zerstörung in Lifland durch den Muscowiter u.s.w.“ *Jahresbericht der Feller'schen litterarischen Gesellschaft für das Jahr 1889* (Dorpat: H. Laakmann's Buch- und Steindruckerei, 1890), 52–52; Hendrik Sepp, „Timann Brakel“, *Eesti Biograafiline Leksikon*, Toim A. R. Cederberg (Tartu: Loodus, 1926–1929), 54–55; Paul Johansen, *Balthasar Russow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlass ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen* (Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 1996), 94–95. Pikemalt Timann Brakeli ajalookäsitluse ja maailmavaate kohta vt nt Martin Linde. „Das „Christlich Gespräch“ des Tilman [sic] Braksel. Untersuchungen zum Weltbild und Geschichtsverständnis eines livländischen Predigers des 16. Jahrhunderts.“ *Osteuropa-Institut München. Mitteilungen*, Nr. 26. Juni 1998. Hea ülevaate teose sisu ja uurimisloole kohta saab Sulev Vahtre, „Timann Brakel ja Balthasar Russow“, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2000–2001* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2003), 29–44.

¹⁶ Uuesti välja antud ja siin kasutatud: „Timann Brakel's Christlich Gespräch von der grausamen Zerstörung in Lifland durch den Muscowiter u.s.w.“, *Jahresbericht der Feller'schen litterarischen Gesellschaft für das Jahr 1889* (Dorpat: Druck von H. Laakmann's Buch- und Steindruckerei, 1890), 55–215.

¹⁷ Raik, *Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal*, 16.

¹⁸ Russow sündis Tallinnas ilmselt mitesaksa perekonnas. Balthasar Russowi päritolu küsimus on valla päästnud diskussiooni, mis ületab ajaloo uurimise piirid ja tänu Jaan Krossi romaanile „Kolme katku vahel“ tekitab küsimusi ka kirjaniku fantaasiavabaduse kohta. Ülevaate arutlustest annab Georg von Rauch, *Johansen*, 127–128, viide 60. Russow õppis Stettini vaimulikus seminaris, seejärel lühidalt Wittenbergis ja Bremenis. 1563. aastal sai Russowist Pühavaimu kiriku abipastor, hiljem pastor. Põhjalikuma rekonstruktsiooni krooniku elukäigust ja ajastust on andnud Paul Johansen ja Georg von Rauch, vt *Johansen*, 99–196. Russowi ja tema kroonikaga seotud historiograafia oleks siinkohal lugejale koormav. Tegemist on ühe enim käsitletud kroonikaga Balti vanemas ajalookirjutuses, mida edestab vaid Henriku Liivimaa kroonika. Ühe olulisima käsitlusena tuleks siinkohal nimetada eespool korduvalt viidatud Paul Johanseni teost.

¹⁹ Sama võib muide märkida Tilmann Bredenbachi teose kohta.

sündmuste kirjeldamist Saksa kaupmeeste tulekust Liivimaale ning annab lühiülevaate Vana-Liivimaa ajaloost ordumeistrite valitsuse ajal. Kroonika esimene versioon lõpeb 1578. aastaga. On märgata, et mõneti on neljanda osa eessõna siht olnud tõrjuda kroonikast ajendatud vastulauseid, näiteks vabandab kroonik, et kõike, mis on nende aastate jooksul juhtunud, pole võimalik lühidalt kirja panna.

Russowist mõnevõrra erinev on diplomaadi ja Kuramaa hertsogi nõuniku **Salomon Henningi**²⁰ kroonika.²¹ Henningi teos algab sõja eellooga, mis ulatub XVI sajandi algusesse. Erinevalt Bredenbachist, Brakelist ja Russowist ei rõhutata, et Vana-Liivimaa oleks sõja ära teeninud, jääb mulje, et selle ärahoidmiseks tehti peaaegu kõik mis võimalik. Kroonika sisaldab järjest rohkem dokumente või nende kokkuvõtteid.

Mõlemast eelkäijast erineva teose kirjutas **Johann Renner**,²² kelle kroonika XVI sajandil trükki ei jõudnud. Kuigi sellele viidati näiteks XVIII sajandil, ei kuulunud see üldkasutatud allikate hulka enne XIX sajandi lõppu, kui Bremeni linnaraamatukoguhoidja J. G. Kohl kroonika taasavastas ning Konstantin Höhlbaum ja Richard Hausmann selle välja andsid. Kroonikast on säilinud kaks varianti, sest Renner töötas oma kroonika pärast Balthasar Russowi teose ilmumist ümber. Mõlemad versioonid on publitseeritud.²³

²⁰ Salomon Henning (1528–1589) oli pärit Saksamaalt Weimarist ja teda kutsus Liivi ordu teenistusse Gotthard Kettler, kelle teenistuses täitis Henning mitmesuguseid diplomaatilisi kohustusi. Hans Kruus, „Salomon Henning“, *Eesti biograafiline leksikon*, toim. A. R. Cederberg (Tartu: Loodus, 1926–1929), 130.

²¹ Esmatrükk ilmus 1590: *Leffländische, Churländische Chronica* (Rostock: Augustin Ferber den Jüngern, 1590) ja teine trükk neli aastat hiljem *Lieffländische Churlendische Chronica* (Leipzig: Zacharius Berwaldt, 1594).

²² Tecklenburgist pärit Johann Renner tuli ilmselt 1556. aastal Liivimaale. Võib eeldada, et ta omandas hea hariduse. Ta sai ametisse Järva foogti Bernt von Schmerteni juures ja siis Pärnu komtuuri Rutger Wulfi sekretärina. Liivi sõja ajal otsustas ta hiljemalt 1561. aastal Saksamaale tagasi pöörduda, oma elu lõpuperioodi veetis ta Bremeni linna teenistuses, kus ta suri kas 1583 või 1584. Bremenis kirjutas ta peale Liivimaa kroonika ka Bremeni kroonika. Richard Hausmann, Konstantin Höhlbaum, „Vorwort“, *Johann Renner's Livländische Historien* (Göttingen: Vanderhoek & Ruprecht's Verlag, 1876), v-vii (v-xxxv); Arno Rafael Cederberg, „Johann Renner“, *Eesti biograafiline leksikon*. Toim. A. R. Cederberg (Tartu: Loodus, 1926–1929), 424–425.

²³ Ümberkirjutatud variant on publitseeritud: *Johann Renner's Livländische Historien*, Hrsg. Richard Hausmann und Konstantin Höhlbaum (Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht, 1876) Vorwort, v. Esimene, aga hiljem leitud käsikiri: Johannes Renner, *Livländische Historien 1556–1561*, Hrsg. Peter Karstedt (Lübeck, 1953).

Kui kolme olulisimat Liivi sõja kroonikat pisut omavahel võrrelda, siis võrreldes Renneriga on Russowi kirjeldused kohati vähem detailirikkad, kui välja arvata Tallinna piiramine 1577. aastal. Nii kirjeldab Russow esimesest sõja-aastast esimese sissetungi järel Narva piiramist, Toolse, Rakvere, Edise, Vastseliina ja Laiuse linnuse mahajätmist, Tartu vallutamist, Paide mahajätmist ja ohtu Tallinnale. Renneri 1558. aasta kirjeldus on nii kuupäevade kui sõjategevuse paikade poolest märksa detailirohkem. Võimalik, et Järva foogti ja Pärnu komtuuri teenistuses olles käis tema käest läbi tunduvalt rohkem vahetat teavet vägede liikumise kohta, mille ta oma kroonikasse kirja pani.

Kui Russow on moraalitsev pastor ja Renner on sõjakorrespondent, siis Henning on diplomaat, kes ilmselt hakkas kroonikat kirjutama eelkõige poliitilistel põhjustel. Henningi eesmärk oli kaitsta oma patrooni ja leivaisa, jätta tulevastele põlvedele temast võimalikult positiivne mulje. Moraliseeriva tooni poolest on Henning ja Russow kohati sarnased, Russowil on kõnekäände vähem, kuid Henningil on moraal pigem poliitilise kui religioosse iseloomuga. Paul Johansen tõstab esile Russowi eesmärki õpetada läbi näidete: kroonika on kirjutatud justkui mõeldes Russowi kogudusele ja see kõlab nagu jutlus.²⁴

Kuigi Balthasar Russow oli linnavaimulik, kelle käest diplomaatiline korrespondents läbi ei käinud, pääses ta ilmselt ligi rae dokumentidele, mida ta on lugenud. Johanseni arvates võis Russowit informeerida linnasündik Dellingkhusen. Sündik on raeprotokolli või selle ärtele teinud märkusi päevasündmuste jms kohta, mis sarnanevad Russowi kroonikateadetega.²⁵ Lisaks arvab Johansen, et Russow suhtles ka linna Rootsi kuberneriga kantseleiga ja Rootsi teenistuses oleva Hans Wachtmeistriga.²⁶ Arvestades nii Henningi kui ka Renneri ametikohti, oli neil sõjateadetele tõenäoliselt lihtsam ligi pääseda, kuid Henning on oma esimese raamatu lõpus maininud, et mõningatest asjadest kirjutavad paremini need, kes elasid lähemal, võimalik, et vihjates Russowile, kelle informeeritust kohalikest sündmustest ta järelikut paremaks pidas. Henning avab oma allikaid vähe, mainides näiteks Tilman Brakelit ja Preisi diplomaati

²⁴ Johansen, 216, 236.

²⁵ Johansen, 218–219.

²⁶ Johansen, 219–220.

Reinhold Heidensteini. Renner kasutas oma kroonika teist varianti koostades muu kirjanduse kõrval Balthasar Russowi ja Tilmann Bredenbachi kirjutisi.²⁷

Russowi kroonika oli kõige loetavam Liivi sõja kroonika kohe ilmumise järel²⁸ ning tekitas lugejates mitmesuguseid tundeid. Teada on kolme isiku vastulaused, neist kõige isiklikum on Rootsi kuningliku admiral ja Eestimaa rüütelkonna sekretäri Tõnis Maydelli kiri Russowile. Paraku on see säilinud vaid osaliselt. Säilinud fragmendid lubavad oletada, et kiri väljendab vaid Maydelli arvamust kroonikast ja mitte tema arusaama Liivi sõja sündmusest.²⁹ Mahukamad olid **Elert Kruse**³⁰ ja **Heinrich von Tiesenhauseni** vastulaused Russowi kroonikale. Kruse eesmärk oli ühtlasi oma tegevust õigustada. Tema lühike vastulause olevat kirjutatud sõbra Franz Nyenstede soovitusel ja Nyenstede olewat ta ka oma käsikirja saatnud. Kruse ei anna sõjast põhjalikku ülevaadet, vaid tutvustab ennekõike Moskva motiive Liivi sõja alguses ja oma rolli edasistes sündmustes.³¹ Samamoodi kui Elert Kruse, heidab ka Tiesenhausen³² Russowile ette just seda, et ta ei olnud korralikult uurinud Vana-Liivimaa ajalugu, enne kui asus oma kroonikat kirjutama. Peale selle ei olevat Russowil ka oskusi ajalugu kirjutada. Alles seejärel väidab Tiesenhaus-

²⁷ Hausmann, Höhlbaum, „Vorwort“, xv-xvii.

²⁸ Tallinna Linnaarhiivis olevat säilinud üks Russowi kroonika tellijate nimekiri ajavahemikust 1594–1600, mille Russow ise olevat kokku pannud. Nimekiri on ka publitseeritud: „Balthasar Rüssows Besoldungsregister und die estl. Ritterschaft,“ *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik. 1911, 1912 und 1913* (Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1914), 457–461. Alates XVII sajandist on seda peegeldanud ka teised ajalookirjutajad, kes üldjuhul pole jätnud Liivi sõja kirjeldamisel Russowi kroonikat kasutamata.

²⁹ Theodor Schiemann, „Neues über Balthasar Russow“, *Nordische Rundschau*, Band V (Reval: Verlag von Lundfors' Erben, 1886), 30–40, 36–38.

³⁰ Elert Kruse oli Vana-Liivimaa aadlik ja diplomaat. Ta oli Liivi sõja ajal kõigepealt Venemaa ja seejärel Poola kuninga teenistuses. Arno Rafael Cederberg, „Eilert Kruse“, Eesti biograafiline leksikon (Tartu: Loodus, 1926-1929), 238-239.

³¹ Elert Kruse, Gegenbericht.

³² Publitseeritud saksa keeles Stockholmis asuva käsikirja järgi: „Begangene irrthümbe und Fehler dess liefländischen Chronikenschreibers Balthasaris Russowens“, *Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands*, Hrsg. C. Schirren, Bd. 8 (Reval: Franz Kluge, 1861). Tiesenhausen on kirjutanud ka teise kroonika, mis jõuab sündmustega välja Liivi sõjani, kuid seda pole keegi väga põhjalikult käsitletud, vt katkeid ja teateid seoses Henriku Liivimaa kroonikaga: Leonid Arbusow, „Die Handschriftliche Überlieferung des „Chronicon Livoniae“ Heinrichs von Lettland“, *Latvijas Universitātes Raksti*, 15 (1926), 317 (189–341); 16 (1927) 174–192 (125–195).

sen, et Russow solvas kõrgemalseisvaid isikuid, Vana-Liivimaa endisi valitsejaid, ning et ta on oma kirjeldustes erapoolik. Tiesenhausen on püstitanud eesmärgi tuua Russowi vead esile punkthaaval, alustades kroonika sissejuhatausest. Peale vigade on Tiesenhausen juhtinud tähelepanu ka paljudele sündmustele ja asjaoludele, mida Russow on unustanud mainida. Punktis 50 mainib Tiesenhausen, et ajalises järjestuses ja sündmustes on nii palju vigu, et ta ei hakka siin paberiruumi raiskama, vaid ootab, millal keegi kirjutab parema kroonika. Punktis 53 tõdeb Tiesenhausen aga, et mõningaid asju ta parem ei puuduta, näiteks Tallinna piiramisi, mille kohta autoril tõesti võisid geograafilise läheduse tõttu olla paremad teadmised. Inglisekeelse tõlke toimetajad on olnud üsna kindlad, et Russow luges Tiesenhauseni vastulauset.³³ Uuendatud trüki lisandunud neljanda osa eessõnas kirjutab Russow, kuidas see oleks olnud häbiasi, kui Liivimaal juhtunud sündmused poleks saanud korralikult kirja pandud. Teda olevat selleks julgustatud ning Russow olnud pärast esimese trüki ilmumist üllatunud, kui julgustajad nüüd järsku talle raamatut pahaks panid.³⁴

Balti vanema ajalookirjutuse uurimises on (põhjendamatult) tagaplaanile jäänud **Johannes Löwenklau** (Joannes Leuenclaiuse) kirjutis „Commentarius de bellis Moscorum aduersus finitimos, Polonos, Lituanos, Suedos, Liuonios et alios gestis, ad annum usque” (Basel 1571).³⁵ Löwenklau kogus tunnustust oma idakeelte oskusega ja Ottomani sultanite annaalide tõlkijana ladina keelde.³⁶ Nimetatud teose kirjutamise ajendiks võiks olla asjaolu, et autor käis 1552. aastal Tallinnas, Tartus ja Riias.³⁷ Johanseni arvates oli Russowi kroonika kirjutatud vastulausena Löwenklau kroonikale.³⁸ Liivi sõja

³³ *The Chronicle of Balthasar Russow & A Forthright Rebuttal by Elert Kruse & Errors and Mistakes of Balthasar Russow by Heinrich Tisenhausen*, Translated by Jerry C. Smith (Madison, Wisconsin: Baltic Studies Center, 1988), viide lk 274.

³⁴ Balthasar Russow, Liivimaa kroonika (Stockholm: Vaba Eesti, 1967), 287–297.

³⁵ Ilmus esimest korda 1571. aastal Sigismund von Herbersteini „Rervm Moscovitarum commentarij Sigismundi Liberi Baronis in Herberstain” teose lisana. Samamoodi kõrvalejäetud näib Moskva sõdade kommentaar olevat kõigi tema muude teoste hulgas välismaises kirjanduses.

³⁶ Vt pikemalt nt Horawitz, „Johannes Leuenclavius“, *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 18 (Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1883), 488–493.

³⁷ Johansen, 80–81.

³⁸ Samas, 82.

hilisemat perioodi kirjeldab **Laurentius (Lorenz) Müller**³⁹ teos „Polnische/ Liffländische/ Moschowiterische/ Schwedische und andere Historien.“⁴⁰ Kui Russowi kroonikale esitati mitu vastulauset, siis Mülleri kroonika keelas Poola kuningas Sigismund III 1595. aastal hoopis.⁴¹ Laurentius Müller on oma kroonikat alustanud aastaga 1576, ilma et juhataks sisse Liivi sõja eelnevaid sündmusi. Võimalik, et ta pidas Liivi sõja historiograafiat juba piisavalt mahukaks ja leidis, et temal kui tol ajal mitte kohal viibinul polnud mõtet sellele midagi lisada. Tema kroonika kirjeldab põhiliselt sündmusi alates XVI sajandi seitsmekümnendatest aastatest rõhuasetusega Poolale, keskendudes ajale, mil ta ise kohapeal viibis. Kroonikale on kirjutatud ka anonüümne järg, mis kirjeldab Riia kalendrirahutuste aegseid sündmusi. Kuigi Liivi sõja algust kumbki kroonika ei kirjelda, võib neid siiski näha ühe elemendina Liivimaa ajalookirjutuse puhangust. Müller on pikalt kirjeldanud mittesaksa talupoegi, sealhulgas maininud ka Bremeni kaupmeeste tulekut, rõivastust ja põllumajandust, näiteks kuidas talupojad õlut pruulisid.⁴² Gottfried Etzold on Mülleri teose tooni nimetanud lausa poliitiliseks võitluskirjaks. Müllerit huvitavad privileegid ja õigus. Eriti hästi suhtub ta Kuramaa hertsogisse Gotthard Kettlerisse, kuid ka rootslasi kirjeldab ta üsna positiivses toonis. Etzold heidab Müllerile ette, et ta oleks oma sündmusteläheduse tõttu võinud palju detailsemalt ja täpsemalt kirjeldada.⁴³

Liivi sõja perioodist on säilinud ka mõned päevaraamatud ja kä-

³⁹ Mülleri elukäigust pole palju teada. Ta sündis Lünenis Marki krahvkonnas, oli ülikoolist saanud õigusteaduste doktori kraadi. Müller oli Kuramaa õuenõunik ja aastast 1581 Poola kuninga teenistuses ning suri 1598. aastal. Gottfried Etzold, „Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit“, *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung* (Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1986), 44–45.

⁴⁰ Ilmunud korduvalt: „Polnische/Lieffländische/Moschowiterische/Schwedische vnd andere Historien....“ Maini-äärses Frankfurdis 1585, samal aastal piraattrükk Leipzgis, 1586 (teine trükk). Uuendatud versioon, mille täienduste autor jääb anonüümseks, „Septentrionalische Historien Oder Warhaftige Beschreibung der fürnembsten Polnischen/ Liffländischen/ Moscowiterischen/ Schwedischen vnd andere Geschichten....“ ilmus Ambergis 1595 (seda on kasutatud ka siin). Ilmunud ka koos Joachim Curaeuse „Gentis Silesiae annales“ Leipzig 1585, 1587, 1601, 1607, 1625 (pealkirjad on trükiti erinevad, võimalik, et täiendusi on ka sisus). Mülleri teos tõlgiti 1629 ka rootsi keelde. Etzold, 44. *Bayerische Staatsbibliothek. Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, <http://www.bsb-muenchen.de/16-Jahrhundert-VD-16.180.0.html> [19.08.2011].

⁴¹ Etzold, 44. Kroonika keelustamise tagamaad väärisksid edasist uurimist.

⁴² Müller, 31–35.

⁴³ Etzold, 45–47.

sikirjalised ülestähendused.⁴⁴ Riia linna- või raesekretäri **Johan Schmiedti**⁴⁵ ülestähendused leidis Kopenhaageni arhiivist XIX sajandil Hermann Hildebrand. Kogu koodeks kujutas endast kogumikku allikaid: kirju, dokumente, kirjeldusi umbes ajavahemikust 1557–1570.⁴⁶ Ka Schmiedti enda märkmed ajavahemikust 1558–1562 on säilinud vaid fragmentidena.⁴⁷ Kuigi võimalik, et koostatud linna jaoks, on ülestähendused pigem päevikulaadsed ja keskendunud Riia ja Riia ümbruse sündmustele.⁴⁸ Sõja põhjusi ei ole avatud, alustatakse narratiivselt ja sissejuhatavalt Narva lahinguga, kirjelduse vahele on samuti pikitud dokumente, mida, nagu näha, oli raesekretäri käsutuses palju. Riias pärinevad ka **Jürgen**⁴⁹ ja **Caspar Padeli**⁵⁰ päevaraamatud. Kummagi päevaraamatu originaal pole säilinud, ainult väljavõtted nendest Liivimaa rüütelkonna raamatukogus.⁵¹ Väljakirjutused Padelide päevaraamatutest ei ole aastate kaupa päris kronoloogilises järjekorras, kõige varasem aasta oleks 1529, lõpupoole on kronoloogia täpsem.

Neid päevaraamatuid tasub võrrelda Riias XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandil kirja pandud Michael Zaupe, Vieckeni ja Bodeckeri kroonikatega. Zaupe käsikiri pole tervikuna alles, Vieckeni ja Bodeckeri omad on säilinud mitmetes eri pikkusega ära kirja. Vieckeni kroonika algab reformatsiooniga, kuid keskendub pärast

⁴⁴ Vt päevaraamatute pidamisest sõja ajal nt Benigna von Krusenstjern, *Selbstzeugnisse der Zeit des Dreissigjährigen Krieges. Beschreibendes Verzeichnis* (Berlin: Akademie Verlag, 1957), 9–26.

⁴⁵ Tema elukäigu kohta pole palju muud teada, kui et ta oli Riia linna teenistuses notari ja sekretärina. Alexander Bergengrün, „Einleitung“, *Die Aufzeichnungen des rigaschen Rathsssecretärs Johann Schmiedt zu den Jahren 1588-1562* (Lepizig: Verlag von Dunker & Humblot, 1892), xix–xxvi.

⁴⁶ Bergengrün, vii–viii.

⁴⁷ Bergengrün, xxvi.

⁴⁸ Bergengrün, xxvii–xxviii.

⁴⁹ Jürgen Padel (1505–1571) sündis Riias ja õppis Wittenbergi ülikoolis ja asus tagasi Riias olles rae kantselei teenistusse. 1536. a valiti ta rae liikmeks, 1547 sai temast bürgermeister, 1567. a soovis ta teadmata põhjustel oma ameti maha panna. J. H. Böthführ, [Eessõna] „Jürgen Padel's und Caspar Padel's Tagebücher“, *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, Band 13 (Riga: Nicolai Kymmels Buchhandlung, 1886), 291–300, siin 291–292.

⁵⁰ Tema kohta on teada väga vähe. Usutavasti oli ta Jürgen Padeliga kuidagi seotud. J. H. Böthführ, 292–293.

⁵¹ J. H. Böthführ, 292–293. J. Böthführ on mõlema päevaraamatu väljakirjutused koos eessõnaga varalahnud August Buchholtz' järgi välja andnud. „Jürgen Padel's und Caspar Padel's Tagebücher“, *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, Band 13 (Riga: Nicolai Kymmels Buchhandlung, 1886), 301–434.

seda lühikest sissejuhatust põhiliselt Riia kalendrirahutustele. Bodeckeri kroonika on kronoloogiline päevaraamat ning Zaupe kroonika säilinud katkendite põhjal võib eeldada samalaadset stiili.⁵² Riia sündmused pälvivad Schmiedtil detailsema kirjelduse, aga see on võib-olla natuke vähem Riia-keskne kroonika kui näiteks Bodeckeri oma. Schmiedti stiil on narratiivsem kui väga annaalilaadse Bodeckeri oma, selles mõttes sarnaneb ta rohkem Vieckeni detailirikka kroonikaga. Padelide märkmed on nii isiklikud, majanduslikud kui ka päevapoliitilised ja selles sarnanevad päevaraamatud Bodeckeri omaga. Sõjasündmustega ei kaasne päevaraamatutes rohkem detaile.

Ka mõned XVII sajandi alguse kroonikud on pöördunud oma teostes eraldi lugeja poole sooviga kirjeldada pikemalt XVI sajandi sündmusi, mille kohta nad on kas oma vanematelt kaasaegsetelt rohkem kuulnud või mida ise üle elanud. Sellise pöördumise on esitanud näiteks **Dionysius Fabricius**⁵³ keset kroonika teist osa pealkirja all „Teade lugejale” („Admonitio ad lectorem”), juhtides tähelepanu, et ta on sündmuste detailsemat kirjeldust alustanud Wolter Plettenbergi ajast. Põhjendused on Fabriciusel samalaadsed nagu Bredenbachil,⁵⁴ kellega nad jagasid usutunnistust, kuid seda, et Fabricius oleks Bredenbachi sõna-sõnalt ümber kirjutanud, ei ole siinkirjutaja täheldanud.

Liivi sõja elas üle ka Tartu ning Riia kaupmees **Franz Nyenstede**.⁵⁵ Oma kroonikas on ta Liivi sõja sündmusi pikemalt kirjelda-

⁵² Nende põhjalikuma uurimisega pole viimasel ajal tegeletud, ülevaate annab näiteks Lemmit Mark, *Eesti vanema historiograafia ajalugu*, Tartu Ülikooli Raamatukogu KHO. F 75, s 10, 314–320. Bodeckeri kroonika on välja andnud J. G. L. Napiersky, *Bodeckers Chronik livländischer und Rigascher Ereignisse 1593–1638* (Riga: Kymmell, 1890).

⁵³ Dionysius Fabricius oli Viljandis teeninud katoliku vaimulik. Vt Enn Tarvel, „Väike õiendus Dionysius Fabriciuse teemal”, *Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri*. 4. (2010), 150. Fabriciuse ja tema kroonika kohta vt Sulev Vahtre, „Dionysius Fabriciuse Liivimaa kroonika”, *Ajalooline Ajakiri*, 1 (119), (2007), 3–21; Enn Tarvel, „Eessõna”, *Dionysius Fabricius. Liivimaa ajaloo lühiülevaade* (Tartu: Johannes Esto Ühing, 2010), 5–19.

⁵⁴ Kelle teost ta on nt lk 181 maininud.

⁵⁵ Franz Nyenstede (1540–1622) sündis Saksamaal Hoya krahvkonnas ja tuli 14-aastasena Tartusse kaupmeheselliks. Temast sai kaupmees nii Tartus kui ka hiljem Riias. Riias sai temast ka bürgermeister. Probleeme tõi talle nn kalendrirahutuste aegne periood, mil ta oli mõnda aega pagendatud. Kõige nüüdisaegsem ja põhjalikum ülevaade krooniku elu ja teoste kohta pärineb Katri Raiki doktoritööst: Katri Raik, „Historia magistra vitae. Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu”, *Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul* (Tartu: Tartu Ülikool, 2004), 45–49 (43–144).

nud ja lisanud ka isiklikke märkusi selle kohta, mille juures ta on ise olnud või milles kaasa löönud.⁵⁶ Nyenstedelt on säilinud ka päevaraamat, kuid selles kirja pandud sündmused algavad alles 1570. aastatest ja see kajastab pigem Riia kalendrirahutusi, mida kahtlemata ei saa vähe tähelepanuväärseks nimetada, kuid see ei puuduta käesolevat teemat.⁵⁷

Põhjasõjaaegsest ajalookirjutusest

Kroonikakirjutuse kõrgajaks peetakse Eesti- ja Liivimaa XVI sajandi teist poolt ja XVII sajandi algust, kuid ka pärast Dionysius Fabriciust ja Franz Nyenstedet kirjutati mitu mahukat kroonikat, mis kuuluvad nn täispikkade kroonikate hulka. Sellised kompilatiivsed ajalooteosed algavad müütilise esiaja kirjeldusega ja jõuavad välja nii kaugele, kui autori elu- ja tööind sündmustel minna laseb. Fabriciuse ja Nyenstede kaasaegne oli Eestimaa rüütelkonna sekretär Moritz Brandis, kelle populaarne kroonika jõudis sündmuste kirjeldusega keskaega, täispikad kroonikad valmisid ka Jürgen Helmsil (paraku hävinud), Thomas Hiärnil ning Gustav von Lode ja David Werner koostöös, kes kõik jõudsid sündmuste kirjeldusega XVII sajandisse. Kõige olulisemaks peetakse XVII sajandi teisel poolel kirjutatud Christian Kelchi Liivimaa ajalugu, mis ainukese XVII sajandi täispika kroonikana jõudis ka trükki. Trükki jõudis veel mitu väiksemat teost, näiteks Kuramaa superintendendilt Paul Einhornilt ja *Academia Gustaviana* ajalooprofessorilt Friedrich Meniuselt.⁵⁸

⁵⁶ Oma eessõnas on ta maininud, et soovib kirjeldada sündmusi lühidalt, vaid viimase 100 aasta kohta ja eriti viimase viiekümne kohta, mis ta ise on üle elanud, soovib ta pikemalt tulevastele põlvetele kirjutada, kuna tal on vanas eas aega (lk 4). Isiklikust seosest sündmustega kõneleb näiteks märkus selle kohta, kuidas ta ise aitas Tartu osa Venemaale minevast rahast pakkida (lk 49). „Franz Nyenstädt's, weiland rigischen Bürgermeisters und königlichen Burggrafen, Livländische Chronik, nebst dessen Handbuch, erstere nach ältern und neuern Abschriften, letzteres nach dessen Originalhandschrift herausgegeben von G. Tielemann“, *Monumenta Livoniae antiquae*, Zweiter Band (Riga und Leipzig: Eduard Frantzen's Buchhandlung, 1839).

⁵⁷ Samas, 129–166.

⁵⁸ XVII sajandi ajalookirjutusest pole praegu nüüdisaegset põhjalikku üldülevaadet. Vt nt Sulev Vahtre „Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest“, *Ajalooline Ajakiri*, 3 (114), (2001), 5–26. Uuemauid uurimusi on ilmunud Thomas Hiärni (Piret Lotman, Lea Leppik ja Janet Laidla) ja Friedrich Meniuse kohta (Stefan Donecker).

Põhjasõda ei toonud endaga kaasa Liivi sõjaga võrreldavat ajaloo-kirjutuse puhangut. Tegelikult on meieni säilinud ainult kaks kaas-aegset Põhjasõja sündmusi kirjeldavat kroonikat: **Christian Kelchi** Liivimaa ajaloo järg ning **Otto Fabian von Wrangelli** Fischbachi kroonika järjena tehtud märkmed. Kolmanda mahukama teosena võib märkida XVIII sajandi keskel Rootsis memuaaride vormis kirjutatud **Arvid Molleri** teost „Fata Dorpati”, mida žanriliselt võiks liigitada ka linnaajaloo alla.

Kõige olulisemaks peetakse neist Christian Kelchi⁵⁹ Liivimaa kroonika jätku, mis trükkis ilmus alles 1875. aastal.⁶⁰ Kelch oli oma varem trükitud Liivimaa ajalooga tuntust kogunud ja üsna tõenäoliselt asus ta just pöördeliste sündmuste taustal kirjutama oma kroonikale järge. Teise olulise Põhjasõja kroonikana on mainitud Otto Fabian von Wrangelli⁶¹ teost, mis samuti ei jõudnud autori eluajal

⁵⁹ Christian Kelch (1657–1710) oli pärit Pommerist Saksamaalt, õppinud Oderi-äärse Frankfurti ja Rostocki ülikoolides. 1680. aastal tuli ta Eestimaale ja temast sai Andreas Forseliuse ja Reiner Brockmanni laste koduõpetaja ning hiljem vaimulik Järva-Jaanis, Viru-Jaagupis ja Tallinnas Niguliste kirikus. Põhjalik monograafia tähelepanuväärsest ajalookirjutajast ootab kirjutajat. Endiselt on kõige põhjalikum käsitus Rudolf Winkleri artikkel: R[udolf] Winkler, „Beiträge zur Kenntniss des Chronisten Kelch und seiner Zeit“, *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*, Bd 5 (Reval: Franz Kluge, 1900), 111–130. Selle olulisema osa on eesti keelde tõlgitud: Ivar Leimus, *Christian Kelch. Liivimaa ajalugu* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2004), v–xv. Siinkirjutaja on trükisõnas andnud ülevaate Kelchi kroonika esimese osa allikatest: Janet Laidla, „Christian Kelchi „Liivimaa ajaloo“ allikad“, *Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri*. 4. (2007), 29–37. Kelchi Liivimaa ajaloo järje allikaid on käsitlenud Kaarel Vanamölder, „Kas Kelch luges ajalehti?“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*, III, koost. Enn Küng, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17 (24) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 118–154.

⁶⁰ Christian Kelch, *Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707*, Johannes Lossius (Hrsg.) (Dorpat: Schnakenburg's litho- und typogr. Anstalt, 1875). Eesti keeles ja siin kasutatud Christian Kelch, *Liivimaa ajaloo järg*, tõlk. Ivar Leimus (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009).

⁶¹ Otto Fabian von Wrangell (1655–1726) oli Eestimaa aadlik, külastas Lepizigi ülikooli ja *Kavaliertouri* järel teenis krahv Königsmarcki rügemendis. 1683. aastast tuli ta kodumaale tagasi ja asus valitsema isa käest saadud mõisaid ning pidama rüütelkonna ameteid. 1697 sai temast Eestimaa rüütelkonna peamees ja 1701 Eestimaa maanõunik. Wrangelli ja tema kroonikat on uurinud Kaarel Vanamölder, *Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika käsitusvõimalustest*, Magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2007); Kaarel Vanamölder, „Täiendusi ja mõtisklusi maanõunik Otto Fabian von Wrangelli ajaraamatu osas“, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2008), 91–114. Peale selle on Wrangelli teateid Põhjasõja kontekstis vaadeldud Dennis Hormuth, „Aufmerksamkeit für den Norden. Mental Mapping des estländischen Landrats Otto Fabian von Wrangell zur Zeit des Grossen

trükki.⁶² Wrangelli teos on Adam Friedrich von Fischbachi⁶³ kroonika ümberkirjutus, mida Wrangell on päevikulaadselt jätkanud ja seetõttu sarnaneb see päevaraamatutega, mida on edaspidi kirjeldatud, ja peakski pigem kuuluma kokku nendega. Siinkohal tuleb märkida, et varauusajal on sageli keeruline tõmmata piiri päevaraamatu ja kroonika vahel.⁶⁴

Hoolimata kahe teose žanrilisest erinevusest on neid kiputud võrdlema. Kelchi teose põhirõhk on XVIII sajandi esimestel aastatel, arusaadavalt seetõttu, et ta suri 1710. aastal (narratiiv lõppeb aastaga 1707, märkmed aastaga 1708); Wrangelli kroonika detailseim osa jääb XVIII sajandi teise kümnendisse, ilmselt seetõttu, et siis asus ta innukamalt sündmusi üles märkima. Kuigi mõlemad teosed on üles ehitatud kronoloogiliselt ja keskendunud põhiliselt sõja- ja seejärel muudele märkimisväärtsetele sündmustele, on pastor Kelchi kirjeldus emotsionaalsem, temalt leiame rohkem moraalile tuginevaid hinnanguid (näiteks tähelepanek õiglase sõja teooria kohta Hugo Grotiuse ehk Huig de Grooti mõjul); aadliku ja sõjaväelase Wrangelli käsitus on aga oma ulatuselt mitmekesisem ja tema sündmuste teatrilava on laiem kui üsna rangelt ainult Eesti- ja Liivimaa sündmusi või Rootsi kuninga tegevust jälgival Kelchil.

Põhjasõja-aegsetest mälestustest trükiti autori eluajal Arvid Moller'i mälestused.⁶⁵ Moller'i teos sarnaneb selle poolest täispikkade krooni-

Nordischen Kriegen“, *Norden und Nördlichkeit. Darstellung vom Eigenen und Fremden*, Hrsg. Dennis Hormuth und Maike Schmidt (Peter Lang, 2010), 87–103.

⁶² Trükitud *Landrath Wrangell's Chronik von Estland nebst Ehstländischen Capitulations-punkten und Nystädter Friedensschluss*, Hrsg. C. J. A. Paucker (Dorpat: Heinrich Laakmann, 1845). Wrangelli originaalse osa on eesti keelde tõlkinud ja kommentaarid lisanud Kaarel Vanamölder: Vanamölder, „Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika käsitusvõimalustest“, 34–111.

⁶³ Adam Friedrich von Fischbach sündis Riias. Ta õppis Rostocki ülikoolis ja oli Eestimaa rüütelkonna ja ülemmaakohtu sekretär. C. J. A. Paucker [Vorrede], *Landrath Wrangell's Chronik*, vi-vii. Fischbachi kroonika oli omakorda autori üsna väikeste lisandustega kokkuvõtte Gustav von Lode-David Werneri kroonikast. Fischbach ja tema kroonika ootavad samuti värsket käsitlust.

⁶⁴ Seda on leidnud ka Benigna von Krusenstjern, vt *Selbstzeugnisse*, 21.

⁶⁵ *Fata Dorpati. Den I förra tiden namnkunniga Lifländiska Staden Dorpts Öde* (Wästerås, Tryckt hos Johan. Laur. Horrn, Kongl. Consist. och Gymn. Boktr. 1755). Tõlgitud ilmselt 19. sajandil saksa keelde ja siin kasutatud: *Fata Dorpati von Arvid Moller, jur. Nat. et gent. Prof. Wästerås*, (1755 [sine loco et anno]). Arvid Moller (1674–1758) sündis Tartu-lähedases Vorbuse mõisas ja alustas õpinguid *Academia Gustaviana-Carolina's* 1691. aastal. Moller õppis matemaatikat ja õigusteadust ning temast sai Tartu ülikooli õpetaja ja *Lyceum Carolinum'i* (ilmselt mõeldi 1689. aastal ühendatud kroonu- ja linnakooli).

katega, et ta alustab Tartu kirjeldust linna rajamisest ning vanemast ajaloost. Piirdudes ühe linnaga, puudutab teos siiski ka muid olulisi sündmusi, eriti alates Liivi sõjast. Sünnimaa ajaloo huvilisena on Moller muu hulgas kasutanud Kelchi kroonikat (nii trükitud kui ka Liivimaa ajaloo järje käsikirja⁶⁶), ta on kiirelt kätte saanud ka 1747. aastal Halles ilmunud Johann Gottfried Arndti Henriku kroonika tõlke, peale selle nimetab ta 1705. aastal Utrechti ilmunud teost „Description de la Livonie” (vt edaspidi), Tilmann Bredenbachi ja 1657. aasta Riia piiramist kirjeldavat trükist (vt edaspidi). Põhjasõja käsitluses ei ole Moller nii Tartu-keskne, kuid Tartu osa on detailsem, kirjeldused on lühemad kui Kelchil ja pikemad kui Wrangellil.

Peale Molleri jutustuse on Põhjasõja ajast säilinud hulk lühemaid mälestusi.⁶⁷ Pastor **Johann Heinrich Grotjan**⁶⁸ on oma ülestähendused⁶⁹

Toim) rektor. Põhjasõja puhkedes põgenes ta Rootsi, kuid tuli juba 1701. aastal Tallinna gümnaasiumi matemaatika- ja õigusteaduse lektoriks. 1710. aastal põgenes ta lõplikult Rootsi ja ajavahemikus 1717–1743 oli ta Lundi ülikooli filosoofiaprofessor. Arno Rafael Cederberg, „Arvid Moller“, *Eesti biograafiline leksikon*, toim. A. R. Cederberg (Tartu: Loodus, 1926–1929), 322–323. Vt pikem elulugu C. R. „Arvid Moller“, *Das Inland*, Nr 42 (1855), 661–666.

⁶⁶ Käsikirja kasutamist on „Fata Dorpat”i anonüümne tõlkija maininud mälestuste järje alguses, lk 35, aga ka autor, rääkides Kelchi kroonika teisest, trükkimata osast. *Fata Dorpati*, 39. Kuidas aastal 1710 Rootsi põgenenud Moller kasutas Kelchi kroonika jätku käsikirja, on huvitav spekulatsioon. Kõige tõenäolisemalt räägib see Tallinna haritlaskonna tihedast suhtlemisest ja arvatavasti tutvus Moller Kelchi ja tema kroonikaga sel ajal, kui ta oli Tallinna gümnaasiumi õppejõud. Ei ole välistatud, et ta lasi kroonika käsikirjast teha ka ärakirja, mille ta põgenedes Rootsi kaasa viis.

⁶⁷ Alljärgnevad on vaid mõned publitseeritud näited, tegelikult on lühemaid ja pikemaid päevaraamatulaadseid kirjeldusi Põhjasõja-aegsetest sündmustest Eesti alal tunduvalt rohkem. Vt nt: „Zur Geschichte der Belagerung Dorpats 1704. Major v. Brömsen's Observationsjournal“, Hrsg. von Fr. Bienemann jun., *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1894* (Riga: W. F. Häcker, 1895), 55–67; „Narvas's Belagerung und Einnahme von den Russen, nach Aufzeichnungen dasiger Einwohner im Jahre 1704“, *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*, Bd 4, Hrsg. F. G. von Bunge und C. J. A. Paucker (Reval: Franz Kluge, 1851), 225–287; „Hermann Poorten's Aufzeichnungen über die Belagerung der Stadt Narva durch die Russen im Jahr 1704“, *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*, Hrsg. F. G. v. Bunge, Bd 2 (Dorpat: J. C. Schünmann's Wittwe, 1843), 312–318.

⁶⁸ Johann Heinrich Grotja(h)n (1659–1723) oli pärit Westfaalist Mindenist, õppis Jena ja Rintelni ülikoolides, teenis vaimulikuna Märjamaal ja Palamusel, enne kui temast sai 1699 Tartu Jaani kiriku diakon. Küüditati Venemaale 1708. Pärast Vologdast naasmist teenis vaimulikuna Otepääl ja Kambjas. *Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918* (Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1977), nr 602.

⁶⁹ Kasutatud on mõistet *Aufzeichnungen*, nagu ka Johann Schmiedti puhul.

pannud kirja Tartu Jaani kiriku kirikuraamatus.⁷⁰ Grotjan alustab Tartu vallutamisega 1704. Sealt läheb ta kiirelt edasi küüditamise juurde 1707. Grotjan ei paku kindlasti laia ega rahvusvahelist pilti sõjasündmustest, kuid mõned uudised kaugemalt on Grotjani märkmetesse jõudnud.⁷¹ Erinevalt annaalilaadsetest sündmuste kirjeldustest on Grotjani mälestused üsna isiklikud.

Umbes samast perioodist on säilinud ka Tartu bürgermeistri **Johann Remmini** päevaraamat.⁷² Remmini päevaraamat viljeleb annaalide stiili, sündmused on toodud päevade kaupa ilma sissejuhatusega. Läbiv teema on tema oma päevategevused, Põhjasõja sündmustest ja rahvusvahelistest suhetest on selles päevikus vähe juttu. Igapäevategevusest võib aga välja lugeda, et välismaailmaga oldi kirjavahetuses ja 11. juulil (Juliuse kalendri järgi) on juttu tõenäoliselt Poltava lahingust (lk 64), millest kuuldi ilmselt Kaasani vojevoodilt Nikita Alferovitš Kudrjartsevitš, uuesti on lahingust juttu 29. juulil (lk 66).

Põhjasõja aega mahub ka superintendent **Justus Blanckenhageni**⁷³ päevik.⁷⁴ Päevaraamat algab tolleaegse *curriculum vitae*

⁷⁰ Friedrich Bienemann jun., „Pastor Joh. Heinr. Grotjans Aufzeichnungen“, *Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges. Nebst Zeitgenössischen Aufzeichnungen* (Reval: Verlag von Franz Kluge, 1902), 1 (esimene viide), 3–20.

⁷¹ Bienemann, „Grotjan“, 16–17. 1708 Tartu piiramisest ja antud teoses trükkimata jäänud eri sündmuste kirjeldused viites 3. Samuti on lk 18 mainitud Poltava lahingut.

⁷² Friedrich Bienemann jun., „Bürgermeister Johann Remmin's Diarium wegen unser Wegbringung von Dörpt nach Russland 1708. Item 1709“, *Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges. Nebst Zeitgenössischen Aufzeichnungen* (Reval: Verlag von Franz Kluge, 1902), 21–72. Originaal asub Ajaloarhiivis: *Tagebuch (Diarium) des dorpater Bürgermeisters Johann Remmin über die Umsiedelung der Dorpater Einwohner nach Russland im Jahre 1708*, EAA. 995-1-1467. Vt ka *Auszüge aus den Tagebüchern der Dorpater Bürgermeister Johann Remmin und Michel Bohle über die Umsiedlung der Dorpater Einwohner nach Moskau*, EAA. 995-1-1463.

⁷³ Justus Blanckenhagen (1657–1713) sündis Tallinnas, õppis Tallinna linnakoolis ja gümnaasiumis, seejärel mitmes Euroopa ülikoolis. Tagasi tulles teenis Kullamaal ja seejärel nii Tallinnas kui ka Läänemaal. 1710. aastal sai temast Tallinna linnasuperintendent. Liivi Aarma, „Justus Blanckenhagen“, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885* (Tallinn, 2007), nr 70. Päevaraamatu põhjal on Blanckenhageni pikema eluloo koostanud Johann Karl von Schroeder, „Superintendent Justus Blanckenhagen 1657–1713. Bildungsweg und Studienreisen eines Revaler im 17. Jahrhundert“, *Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag*, Hrsg. Jürgen von Hehn und Csaba János Kenéz (Marburg, Lahn: J. G. Herder-Institut, 1980), 281–293.

⁷⁴ *Tagebuch des Superintendenden in Reval Justus Blanckenhagen 1657–1713*, Hrsg. Johann Karl von Schroeder (Wedemark-Elze: Verlag Harro von Hirschheydt, 1995).

vormis sünni ja vanemate nimetamisega, edasi võtab päevaraamat reisikirja vormi. Kirjeldatakse reise Stockholmi ja siis Riiga ning edasi ülikooli Saksamaale ja Madalmaadesse, ka Tallinna naasmise järel on perekonna ja ametiuudiste kõrval üles märgitud reisimuljed. Põhjasõja osa on võrreldes ülejäänud päevaraamatuga napp. Kõrvutades näiteks Remmini päevaraamatuga, on Blanckenhagenil tihedamalt töö- ja eraelu puudutavaid märkmeid, kuid ka tunduvalt rohkem sõjasündmusi. Pealegi katavad Blanckenhageni ülestähendused ajavahemiku 1700–1710, kus toimuski kokku rohkem tähelepanuväärset kui 1708–1709. Teade Poltava lahingu kohta jõudis väidetavalt Blanckenhagenini 18. augustil, seega hiljem kui Remminini, lahing ise olevat päeviku järgi peetud 28. juunil (tegelikult 27. juunil vana ehk 8. juulil uue kalendri järgi. *Toim*).

Koostaja kommentaaridega on XIX sajandi lõpus publitseeritud kindral **Ludwig Nicolaus vabahärra von Hallarti** päevaraamat Narva piiramisest ja lahingust 1700. aastal.⁷⁵ Foolioformaadis käsikiri sisaldab päevaraamatut ja mõningaid joonistusi.⁷⁶ Hallartiga on seotud teinegi käsikiri Põhjasõja ajaloost 1699–1721, mille käsikiri olevat XIX sajandi lõpus olnud Peterburis riigiarhiivis.⁷⁷ Peale selle trükiti 1700–1702 ära mitu tema kirja.⁷⁸ Päevaraamat on üles ehitatud kronoloogiliselt, kuupäevade kaupa, ja sisaldab palju sõjategevusega seotud teateid. Siin mängib ilmselt rolli asjaolu, et kindral oli ise sõjategevusega otseselt seotud: tegemist ongi tema igapäevase tegevuse kirjeldusega. Võrreldes teiste eelmainitud päevaraamatutega tuleb tõdeda, et tegemist on üsna detailirikka ja põhjaliku kirjeldusega. Hallarti kirjeldus muutub detailivaesemaks ja sõjakaugemaks alates ajast, kui ta vangi võeti.

Kuigi ka Põhjasõja puhul on võimalik nimetada mitmesuguseid

⁷⁵ Hallart (1659–1727) sündis Holsteinis. Enne Narva tulekut võis ta olla osa võtnud sõjast türklastega Ungaris ja sõjast Prantsusmaa vastu. Poola kuningas August II saatis ta kui sõjainseneri Narva alla Peeter I-le appi kindlustusi ehitama ning ta andis end koos paljude teiste välismaa ohvitseridega Rootsi vägedele vangi. Vangistusest vabanes ta 1705 ja astus uuesti Venemaa teenistusse. Katariina I andis talle teenistuse eest Wolmarshofi mõisa, kus ta ka suri. Friedrich Bienemann jun, *Das Tagebuch des Generals von Hallart über die Belagerung und Schlacht von Narva 1700* (Reval: Verlag von Franz Kluge, 1894), 1–3.

⁷⁶ Bienemann jun, *Das Tagebuch des Generals von Hallart*, 3–4.

⁷⁷ Bienemann jun, *Das Tagebuch des Generals von Hallart*, 5–6.

⁷⁸ Bienemann jun, *Das Tagebuch des Generals von Hallart*, vt lk 10–11.

ajalooteoseid — kroonikaid, päevaraamatuid ja mälestusi —, kus ajalugu kajastub rohkem või vähem, on kroonikalaadsete teoste arv märgatavalt väiksem kui Liivi sõja puhul ning valdavalt on need trükitud alles palju hiljem, isegi kui isiklikke mälestusi on säilinud rohkem. Lühemaid mälestusi on märksa rohkem kui *historia* tiitlile kandideerivaid teoseid. Kuidas seda fenomeni selgitada, on vaadeldud järgnevas alapeatükis.

Sõjategevuse mõjust ajalookirjutusele

Mis siiski põhjustas ühel juhul ilmse puhangu ajalookirjutuses ja sada aastat hiljem enam mitte? Käsikirja jäänud Balti vanema ajalookirjutuse ajaloo autor Lemmit Mark väidab Russowi kroonika käsitlust alustades, et Liivi sõja alguse tõttu sattus sinne piirkond terve Euroopa huviorbiiti.⁷⁹ Johann Renneri kroonika kirjutamise taga näeb ta samuti „ühiskondlikku tellimust”⁸⁰ ning Põhjasõja puhkemist peab ta näiteks Daniel Hartnacki teose „Kurtzer Entwurff Lieffländischer Geschichte” koostamise ajendiks.⁸¹ Selline põhimõte peaks aga kehtima mõlemal juhul, kui just ei ole tegemist olukorraga, kus piirkond oli lugejale juba tuttav.

Huvi sõjakeerisesse sattunud piirkonna vastu oli Põhjasõja alguses endiselt olemas. Seda näitavad veel kaks teost, mis otseselt Põhjasõjast ei kõnele: Kuramaa aadlikule **Karl Johann von Blombergile** omistatud kirjade vormis publitseeritud „Jutustus Liivimaast”⁸² ja Saksa ajakirjaniku, õpetaja ja vaimuliku **Daniel Hartnacki**⁸³ lühike

⁷⁹ Mark, 166–167.

⁸⁰ Mark, 209.

⁸¹ Mark, 292.

⁸² „Jutustus Liivimaast” ilmus Londonis ja Utrechti. Balti vanemas ajalookirjutuses on kirju omistatud Kuramaa aadlikule Karl Johann von Blombergile. Vt pikemalt Janet Laidla. „Jutustus Liivimaast” — vähetuntud teos Liivimaa ajaloost“, *Ajalookirjutaja aeg/Aetas Historicorum*, koost. Piret Lotman (Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2008), 47–62.

⁸³ Daniel Hartnack (1642–1708) sündis Pommeris, õppis Berliinis ja Coburgis ning astus Jena ülikooli teoloogiat õppima. Hartnack oli kooliõpetaja ja publitsist, kes oma keerulise iseloomu tõttu oli sunnitud pidevalt kolima. Balti vanemas ajalookirjutuses on Hartnacki teos jäänud üsna tagaplaanile, viimasel ajal on tema publitseerimistegevuse kohta ilmunud: Johannes Weber, „Daniel Hartnack — ein gelehrtes Streithahn und Avisenschreiber am Ende des 17. Jahrhunderts. Zum Beginn politisch kommentierender Zeitungsprese“, *Gutenberg Jahrbuch* 1993, 68. Jahrgang (Mainz: Gutenberg-Gesellschaft, 1993), 140–158.

Liivimaa ajalugu.⁸⁴ Kui uskuda teose „Jutustus Liivimaast” autorit, siis ei ajendanud seda kirjutama Põhjasõda, sest kirjad on dateeritud varasematesse aastatesse. Kuid lühikeses eessõnas on lugejale öeldud, et kirjad ei olnud publitseerimiseks mõeldud ja pole selleks kohased, välja on need antud parema puudumisel, kuna regioonist on oodata märkimisväärsed sündmused. Rõhutatud on, et otsus kirjad trükkida oli äkiline.⁸⁵ Hartnacki puhul pole samuti võimalik pelgalt sissejuhatusest midagi kindlat välja lugeda ja seost sõja puhkemisega võib ainult oletada. Trükitehniliselt on tähelepanuväärne, et trükise esimene osa on suurema kirjaga, lehel on 25 rida, kuid alates 122. leheküljest on lehel väiksema kirjaga 28 rida. Kas see tähendab, et trükki andmisega kiirustati või sai tekst pikem ja trükkija soovis kuulutada vähem paberit? Pealegi ilmus teos ilma ühe esikaanel välja kuulutatud lisata. Kahtlemata ei saa siinkohal näha kindlat seost, kuid tuleb tunnistada, et trükitehniliste iseärasuste tõttu võib eeldada muude põhjuste kõrval ka trükkali soovi teos kiiresti turule paisata. Hartnack oli mõnda aega Rootsi proteksiooni all,⁸⁶ seega võis Rootsi huvide eest seismine olla talle kasulik, peale selle võis ta kirjamehena näha võimalust pakkuda turule midagi, mille vastu näis huvi olevat.

Põhjasõjaga seotud trükiste hulka tuleks arvata ka 1701. aastal anonüümselt ilmunud „**Neu-eröffnetes Liefländisches Theatrum**”.⁸⁷ Propagandakirjutis kannab juba tiitellehel sõnumit, et trükis on koostatud Põhjasõja ja täpsemalt Narva lahingu kirjeldamiseks ja seega on oma olemuselt pigem lendleht, kuigi selleks ilmselt liiga mahukas. Lisaks nii Liivimaa kui ka lühemalt Venemaa ajaloole kirjeldab trükis

⁸⁴ Kurtzer Entwurff Liefländischer Geschichte, Von Anfang da die Nation in der Christenheit bekant worden, biss zu den nechsten Zeiten, Samt hiezu dienlicher Vorrede und doppelten Anhang, Deren I. Die Geographie des Landes II. Die Chronologie der Regenten und Geschichte vorstellet (Hamburg: bey Conrad Neumann, 1700).

⁸⁵ „To the Reader“, *An Account of Livonia; with a Relation of the Rise, Progress, and Decay of the Marian Teutonic Order* (London: Peter Buck, 1701). Pagineerimata.

⁸⁶ Weber, 140.

⁸⁷ *Neu-eröffnetes Liefländisches Theatrum, vorstellend Eine kurtz-gefasste Erzählung der Liefländischen alten und neuen Geschichte und Regiments-Veränderungen, Allermeist aber Die warhafftige und ausführliche Beschreibung des letzten Pohnischen und Moscovitischen Einfalls, Und Der herrlichen Schwedischen Victorie bey Narva, wie auch dessen, was biss anhero darauf erfolget, Mit vorangefügter Geographischer Entwerffung des gesamten Lieflandes, und eingemischten Denckwürdigen alten und neuen Begebnissen, neu-geprägten Denck-Pfennigen, u. d. m., Insonderheit aber Einer kurtzen Moscovitischen Zeit-Eintheilung* (Sine loco, 1701).

Narva lahingut (1700) ja ülistab Rootsi võitu. „Theatrum’is” on nime-
tatud mitmeid teisi lendlehti, mis olid Narva lahingu kohta kirjutatud
ja mõned neist üle kogu maa kirikutes kantslist ette loetud. Oma teose
lõpuossa on autor kogunud mitmesuguseid võidu puhul loodud teoseid
ja esemeid, alates luulest kuni muusikateoste ja medaliteni. Seega ei
saa väita, et Põhjasõja ajal ei pidanud autorid vajalikuks tutvustada
rambivalgusesse sattunud piirkonda.

Ühe elemendina on autor üritanud leida sõda kui teose loomise
ajendit kroonikute eessõnadest. Timann Brakel on oma sissejuhatuses
ära märkinud põhjused, miks ta oli oma teose kirjutanud. Kõik tema
viis põhjendust jätavad mulje, et ta soovis pigem jäädvustada jumala
kui inimeste tegusid.⁸⁸ Balthasar Russow on oma eessõnas kirjeldanud
Vana-Liivimaa allakäiku ja nentinud, et see oleks vale, kui toimunud
sündmused unustataks, nii on kroonik seadnud endale eesmärgiks
„need kurvad lood” järeltulevatele põlvedele ja kogu maailma rahvaste-
le hoiatuseks ja õpetuseks kirja panna.⁸⁹ Ka Christian Kelch ei ole jät-
nud oma kroonika järje käsikirjas sõda mainimata,⁹⁰ kuid samas ei ole
see tema jaoks esimene teos, seega on ta n-ö juba rahuajal haaranud
sule, et ajaloosündmusi kirja panna. Võib öelda, et pöördelised sünd-
mused süvendasid temas tunnet, et peaks sule uuesti kätte haarama.

Järgmise tegurina võiks vaatluse alla tulla trükikodade levik
Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Kui Liivi sõja alguses ei olnud Vana-Lii-
vimaal mitte ühtegi trükikoda, siis Põhjasõja ajaks olid trükikojad
Riias, Tallinnas ja Pärnus (enne tegutsenud Tartus).⁹¹ Tähelepanu-
väärne on see, et kahte pikemat ajaraamatut, Kelchi ja Wrangelli
kroonikat, ei trükitud sõja ajal ega vahetult pärast sõda (Wrangell

⁸⁸ Brakel, 77–78.

⁸⁹ Balthasar Russow, *Liivimaa kroonika*, tõlk. Dagmar ja Hermann Stock
(Stockholm: Vaba Eesti, 1967), 12–13.

⁹⁰ Kelch, *Liivimaa ajaloo järg*, 3–5.

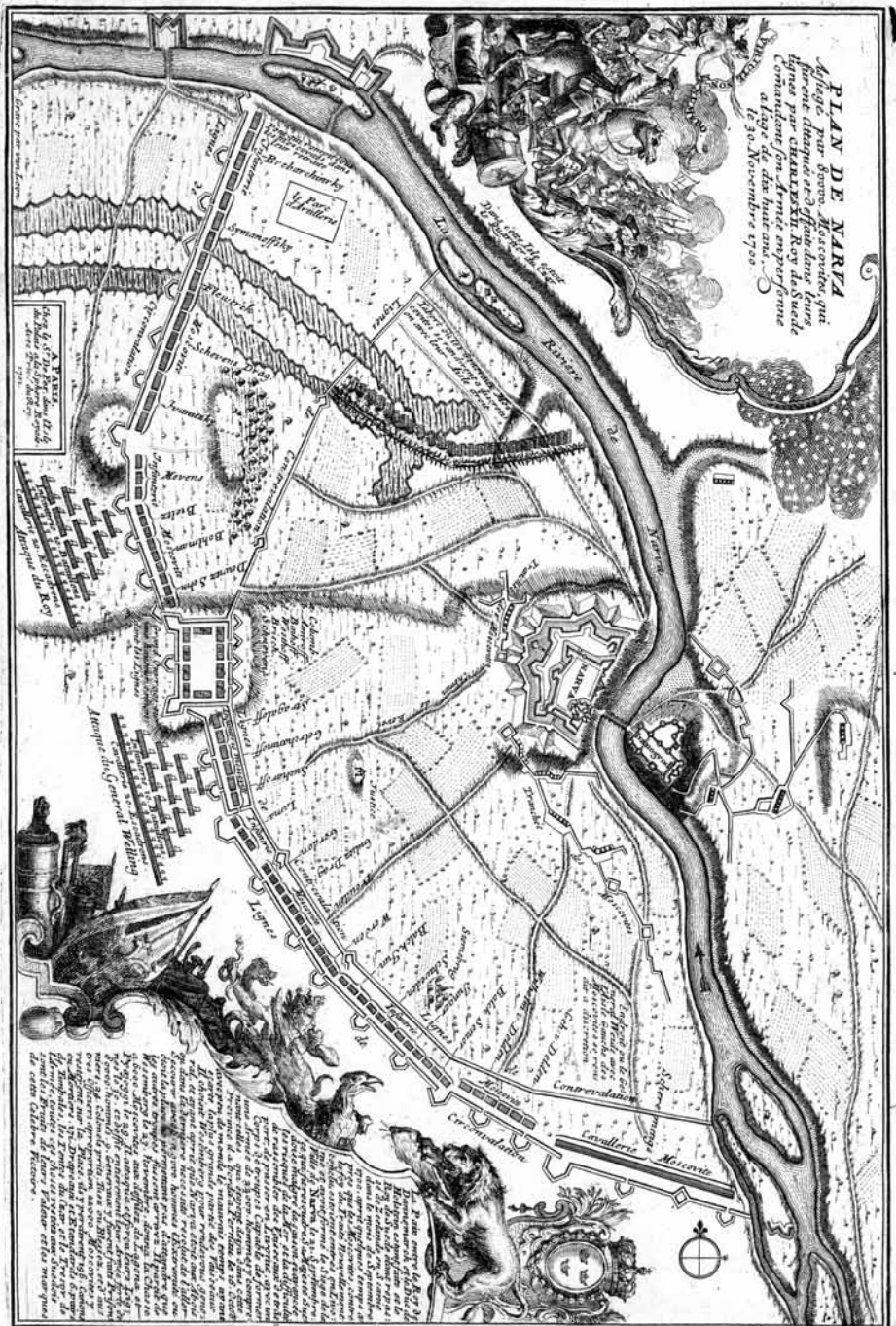
⁹¹ Paraku värsket üldülevaadet Eesti- ja Liivimaa trükikunsti ajaloost koostatud ei
ole ja tuleb leppida mitme uurimusega üksikute trükkalite või trükikodade kohta.
Vt nt Ojas Sander, „Nicolaus Mollyn, der erste Rigaer Drucker. Sein Schaffen
in Riga von 1588 bis 1625“, *Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der
Frühen Neuzeit*, Bd. 2, Hrsg. Klaus Garber (Tübingen: Max Niemeyer Verlag,
1998), 786–800; Meta Taube, „Die Arbeiten des Rigaer Buchdruckers Gerhard
Schröder (1625–1657)“, *Samas*, 801–812; Ene-Lille Jaanson, *Tartu Ülikooli
trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia* (Tartu: Tartu Ülikooli
Raamatukogu, 2000); Kyra Robert, „Tallinna esitrükkal Christoph Reusner
seeniior“, *Vana Tallinn IV (VIII)*, koost. Raimo Pullat (Tallinn, 1994), 24–34.

aastal 1845, Kelchi järg aastal 1874). Samas tuleb võrdluseks esile tuua, et Kelchi kroonika esimene osa oli üks väheseid XVII sajandi kroonikaid (et mitte öelda ainuke), mis autori eluajal trükivalgust nägi.⁹² Kelchi puhul soosis just rahuperiood trükkimist. Tuleb siiski mainida, et teiste XVII sajandi autorite, nagu Moritz Brandis, Franz Nyenstede, Dionysius Fabricius, Jürgen Helms, Thomas Hiärn ja Gustav von Lode – David Werner teosed võisid käsikirja jääda ilmselt muudel põhjustel kui suurema sõjategevuse puudumine.

Otto Fabian von Wrangell võib-olla ei plaaninudki kroonikat trükida lasta. Ühest küljest on tegemist pigem märkmeraamatulaadse teosega, kus ei ole pöördutud lugeja poole ning puuduvad pikemad sissejuhatused. Võiks ju oletada, et Wrangell tegi ülestähendusi

⁹² Siinkohal võib mainida Friedrich Meniuse lühemaid trükiseid, mis ilmusid 1630 Riias, 1632, 1633 ja 1635 Tartus: *Intrada und Vortrab, Der grossen Universal Liefpländischen Historischer Geschichten Beschreibung, Worinnen kürztlich einem jeden für augen gestellet wird, was er in folgender Liefpländischen Chronic zu erwarten. Item, Womit ein jeder mit allerhand Nohtwendigen Nachrichten dem Autori zu bevorstehendem Wercke zu statten kommen möge. Auß licentz zulaß und verordnung der hohen Königlichen Officianten, Gestellet durch Fridericum Menium P. L. C. Pastorn der Kirchen zu Newmühl, Dunemund, Czarnikow und Rohdenpeuß*. (Riia: Gerhardum Schröder, 1630); *Relatio Von Inauguration der Universität zu Dorpat, geschehen den 15. Octobris, Im Jahr 1632. Gedruckt zu Dörpath in Liefpland, durch und in Verlegung Jacob Beckern* (Tartu: J. Becker, [1632]); *Friderici Menii Historischer Prodromus des Liefpländischen Rechts und Regiments Von Anfange der Provinz Erfindunge, biss auff Ihr Königl. Majest. von Schweden Gustavi Magni Todt. Aus Wahrhafften und Glaubwürdigen Actis und Actitatis verfertigt und zusammen gebracht* (Tartu: J. Becker, [1633]); *Frid. Menii P. L. et histor PP syntagma de origine Livonorum Dorpati 1632* (Tartu, 1635) ning Paul Einhorni teost „*Historia Lettica*“, mis ilmus 1649 Tartus: *Historia Lettica Das ist Beschreibung der Lettischen Nation. In welcher Von der Letten als alten Einwohner und Besitzer des Lieflandes, Curlandes und Semgallen Namen, Ursprung oder Ankunfft, ihrem Gottes-Dienst, ihrer Republica oder Regimente so sie in der Heydenschafft gehabt, auch ihren Sitten, Geberden, Gewonheiten, Natur und Eigenschaften [et]c. gründlich und ümbständig Meldung geschicht. Der Teutschen Nation und allen der Historischen Warheit Liebhabern, zu einem nöthigen Unterricht zusammen getragen und in dem Druck verfertigt Durch Paulum Einhorn, Fürstlichen Curländischen Superintendenten P. M. In Verlegung Jacobi Sternbachs, Notarij Ecclesiastici Curlandis* (Tartu: Johann Vogel, 1649).

Illustratsioon. Pariisis trükitud ja kommentaaridega varustatud Narva lahingu (1700) plaan on huvitav näide Põhjasõja ajal trükitud lendlehtedest ja väljendab Lääne-Euroopa huvi sündmuste vastu. Plan de Narva assiege par 80000 Moscovites, quo furent Attaqués et deffaits dans leurs lignes par Charles XII. Roy de Suede Commandant son Armée enpersonne a l'age de six huit ans le 30. Novembre 1700. A Paris, Chez le Sr. De Fer. Dans l'Isle du Palais a la Sphere Royale. Avec Priv. Du Roy. 1701. TÜR

enda ja võib-olla käsikirjalise pärandina tulevaste põlvede tarvis perele. Samas, järeltulevat põlve tal paraku ei olnud, sest ta poeg suri juba 1710. aastal. Kohati on aastasündmuste kokkuvõtted siiski üsna põhjalikud, mis võivad viidata kavatsusele teha päevaraamat kättesaadavaks laiemale üldsusele.

Liivi sõja kroonikuid ei takistanud trükikoja puudumine Eesti- ega Liivimaal ning enamik nende teoseid avaldati ja paljud lausa mitmes trükis (Tilemann Bredenbachi, Balthasar Russowi, Timann Brakeli, Laurentius Mülleri ja Salomon Henningu teosed, Põhjasõja kontekstis avaldati vaid Blombergile omistatud kirjad mitu korda). Võrreldes nende vähestega, mis Põhjasõja kohta trükis ilmusid, olid Liivi sõja kroonikad publitseeritud suurema ajavahega. Kui Bredenbachi kroonika välja arvata, siis mitte enne 1570. aastaid, seega rohkem kui kümme aastat pärast sõja algust. Samas, Hartnacki teos ilmus 1700, *Theatrum* 1701 ja Blombergi kirjad samuti esimest korda 1701 (tõsi, nendest vaid üks kirjeldab Põhjasõda ja sealjuures vaid ühte sündmust). Kui nende teoste põhjal meelevaldselt järeldusi teha, siis trükikunst soosis teabe kiiret liikumist XVIII sajandi esimestel aastatel rohkem kui XVI sajandi lõpus, mis on ootuspärane kas või seetõttu, et tollal olid olemas kohalikud trükikojad, kes said info kiirelt trükikirjas talletada. See tähelepanek kehtib küll vaid lendlehtede kohta, sest *Jutustus Liivimaast*, Hartnacki teos ja *Theatrum* ei ilmunud Eesti- ega Liivimaal.

Liivi sõja aegsed kroonikud kasutasid oma kaasaegsete töid, mis jõudsid oma trükkimiskohast Saksamaal üsna kiiresti tagasi Liivimaale. Paul Johanseni arvates ilmneb Russowi kroonikas märke näiteks Bredenbachi teose kasutamisest.⁹³ Võiks isegi öelda, et eri trükised inspireerisid üksteist, ja mitte ainult kuulsate vastulausetena. Russowi kroonika esimene trükk inspireeris Johanseni arvates Timann Brakeli kroonikat, mida omakorda kasutas Russow oma kroonika teises trükis.⁹⁴ Brakeli teost kasutasid hiljem nii Balthasar Russow kui ka Salomon Henning.⁹⁵ Russow on Brakelilt saanud mitme uurija hinnangul inspiratsiooni oma kuulsa Liivimaa allakäigu kirjelduse jaoks.⁹⁶

⁹³ Johansen, 78–80.

⁹⁴ Johansen, 94–95.

⁹⁵ Vahre, *Timann Brakel ja Balthasar Russow*, 35.

⁹⁶ Vahre, *Timann Brakel ja Balthasar Russow*, 42–43. Irooniliselt on ehk just see osa osaliselt ajendanud pahameeletulva Russowi kroonika vastu (vt edaspidi).

Samas ei saa öelda, et käsikirja jäänud teosed ei levinud kohaliku publiku hulgas samuti kiiresti. Käsikirjade (näiteks XVII sajandil käsikirja jäänud täispikkade kroonikate) laia levikut näitavad arvukad säilinud ümberkirjutused ja hilisemate kasutajate viited. Nii oli XVII sajandi ajalookirjutajate hulgas levinud näiteks Moritz Brandise käsikirja jäänud kroonika. Liivi sõja kontekstis on huvitav, et kolm teadaolevat vastulauset Russowi kroonikale ei ilmunud tema kaasajal trükis. Kas tegemist oli juhuse või trükkimisvõimaluste puudumisega? Kuna kõne all on võrdlemisi jõukad isikud, siis raha taha ei saanud asi tõenäoliselt jääda. Arvestades, kui palju kroonikaid suudeti Saksamaal trükkida lasta, siis on kahtlane ka see, kas takistuseks sai ennekõike trükikodade puudumine. Ehk võib siin näha aadelkonna teatavat vanamoodsust või siis teadmist, et sellised teosed levisid ka käsikirjas üsna hästi. Vastulauseid levitati käsikirjas ja ei nähtud põhjust neid pamfletina trükkida lasta. Küsimus võis olla selles, et käsikirjas levinud vastulause võis trükisena muutuda selle autorile ohtlikuks. Igal juhul on vähemalt Elert Kruse ja Heinrich von Tiesenhauseni kirjutised mõeldud laiemale lugejaskonnale.

Ühe võimaliku põhjendusena nägi autor esialgu sajandi vältel toimunud muutusi Euroopa massisuhtlusvahendites. Enne trükikunsti leiuutamist levisid uudised poliitilistest ja majanduslikest sündmustest kas suuliselt või siis kirja teel. Mõlemad viisid, nagu eespool märgitud, ei minetanud oma tähtsust ka trükikunsti levides. Märkimis- ja trükiväärilisteks peeti mitmesuguseid lugusid komeetidest, hirmsatest kuritegudest, nõiaprotsessidest ja muust imepärasest.⁹⁷ XVII sajandiks oli lendleht üsna levinud ja oodatud teabekandja. Põhja-Euroopas peetud religioonisõdasid jälgiti huviga. Ilmus hulk selleteemalisi trükiseid nii suuremate kui ka väiksemate lahingute kohta.⁹⁸ Lendlehti kasutasid ära ka eri poolte valitsejad, et avalikku arvamust enda poole võita. Nii astus ka Rootsi kuningas Gustav II Adolf 1630. aastal Kolmekümneaastasessa sõtta, positsioneerides end samal ajal lendlehtede abil ideoloogiliselt protestantide lipu

⁹⁷ Vt nt Wolfgang Behringer, *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003), 306.

⁹⁸ Andrew Pettegree, *The Book in the Renaissance* (New Haven, CT and London: Yale University Press, 2010), 215.

alla.⁹⁹ Samuti ei puudu lendlehtedest moraalne ega religioosne aspekt.¹⁰⁰ Võimalik, et Põhjasõja ajal olid trükitud uudised ja allikad juba niivõrd levinud, et ei olnud enam oluline vormistada need ajaloookäsitluseks.

Siiski näib, et Liivi sõja ja Põhjasõja-aegsed meediamaaastikud ei olnud nii erinevad. Mitmesuguseid lendlehti, publikaate, ülevaateid, kõnesid ja muud, mille väljaandmisel oli esiplaanil nii propaganda kui ka teavitamine, on säilinud nii Liivi sõja kui Põhjasõja ajast. Saksa keeleruumis ilmus Liivi sõja ajal hulk lendlehti.¹⁰¹ Thomas Ott on toonud esile, et samamoodi kui mitmetes kroonikates, ilmneb ka lendlehtede puhul jumaliku õigluse rõhutamine, kuid kaugeltki kõikide lendlehtede puhul ei olnud religioosne-moraalne aspekt niisama oluline.¹⁰² Ta seob ilmunud ajalooteosed trükitud lendlehtedega.¹⁰³ Põhjasõja kontekstis ilmus samuti hulk lendlehti¹⁰⁴ ja sõjateateid trükiti Põhjasõja ajal ka Pärnusse viidud ülikooli trükikojas.¹⁰⁵

⁹⁹ Eckhard Kluth, „Dem Krieg ein Gesicht geben. Flugblätter aus der Zeit des Dreissigjährigen Krieges und ihre Darstellungsmöglichkeiten“, *Wahrnehmungsgeschichte und Wissensdiskursus im illustrierten Flugblatt der Frühen Neuzeit (1450–1700)*, Hrsg. Wolfgang Harms, Alfred Messerli (Basel: Schwabe & Co AG Verlag, 2002), 445 (443–462).

¹⁰⁰ Kluth, 447–448.

¹⁰¹ Liivi sõja kohta käivaid lendlehti on sisuliselt analüüsinud Thomas Ott, „*Livonia est propugnaculum Imperii*“. Eine Studie zur Schilderung und Wahrnehmung des Livländischen Krieges (1558–1582/83) nach den deutschen und lateinischen Flugschriften der Zeit (Osteuropa-Institut München, Nr 16, Juli 1996).

¹⁰² Ott, 53–54.

¹⁰³ Ott, 66–67.

¹⁰⁴ Vt nt *Umbständliche Relation von der Completen und Glorieusen Victorie welche Ein Theil der Königl: Schwedischen im Herzogthumb Churland und Samoitien befindlichen Troupen nebst denen Sapihischen unter Commando des Herrn Grafen, Generaln Majorn und Vice-Guverneurn Adam Ludwig Lewenhaupts über die combinirte Litthau- und Moscowitische Armee bey der Schlabodda auff den Grentzen von Churland mit Heldenmüthiger Tapferkeit, befochten, den 26. Julii Anno 1704; Ausführlicher Bericht der Ruhmwürdigen Action So ein Theil der Sapihischen Troupen unter Commando des HochGebornen Herrn Grafen Zawisza, Minskischen Starosten, gegen und wider des bekannten Oginsky Garde de Corps, so in 300 Reuter und 300 Dragouner seiner besten Mannschaft bestanden, mit ungemeiner Bravour sowoll als sonderlicher Conduite höchst-glücklich bey Druyen aussgeführt den 20 Junii 1704.*

¹⁰⁵ Vt nt *Copia Eines Schreibens Aus Ihrer Königlichen Majest. von Schweden glücklich erobertem Muscowitischen Lager [...] und von der Feindlichen Beängstigung befreieten Stadt Narva Datiret den 21. Novembr. 1700* [Pernau, 1700: J. Brendeken?]; *Kurtze doch Warhaffter Bericht wegen des glorieusen und bey Menschen Gedencken unvergleichlichen Siegs Mit welchem der Allerhöchste Gott den 20. Novembr. gesegnet hat Ihr. Königl. Majest. zu Schweden gerechtsahme Waffen gegen dessen treulosen Feind den Czaren von Muscov* (Pernau, d. 27.

Sellist materjali kasutasid ajalookirjutajad nii Liivi kui ka Põhja-sõja ajal oma kroonikaid kirjutades ära. Johanseni arvates kasutas Russow lendlehte Ivan IV kirjast keiser Ferdinandile.¹⁰⁶ Russow koostas ka ise ühe lendlehe, mis trükiti 1581 ja see sisaldub tema kroonika neljandas raamatus.¹⁰⁷ Vähemalt ühe lendlehe leiab ka Johann Schmi-edti kogust.¹⁰⁸ Kelch on oma kroonika järjes nimetatud meediasõda¹⁰⁹ kirjeldanud üsna detailselt. Ilmselgelt on ta eri lendlehti kasutanud oma teose sündmustiku ülesehitamiseks ja ühtlasi koguni esitanud

Decembr 1700: [J. Brendeken]); *Außführlich-kurtz und warhafft Relation von dem was dabey vorgelauffen Als Der Herr Obrister Vollmar Anthon von Schlippenbach den 5. Septembr. 1701. von denen Russen an dreyen unterschiedlichen Orten zugleich mit einer detachirten Armée von 30000. Mann attaquiret wurde* [Pernau, 1701: J. Brendeken]; *Extracte Unterschiedlicher Polnischen Brieffe, Betreffend die Victorie, so I. K. M. von Schweden, Den 19/9. Julii zehen Meilen von Krakau wieder dem König von Pohlen, glücklich erhalten* [Pernau, 1702: J. Brendeken] jt, vt veel: Ene-Lille Jaanson, *Tartu Ülikooli trükikoda*. Nimetatute hulka ei olnud lisatud erisuguseid plakateid jms, mis samuti sama ajavahemiku jooksul trükiti nii Tallinna kui ka Pärnu trükikodades. Pealkirjad on toonastele lendlehtedele omased, ilmneb ka tolleaegne komme trükkida erakirju.

¹⁰⁶ *Ein ernstlicher Sendbrief und gewisse Antwort an die Röm. kai. Majestät | Ein ernstlicher Send= | | brief vnnd gwise antwort des grossen | | Moscovitischen Herrn/ an die R[ö]m. | | Kay. Mayestet/ der Liefplender sachen | | belangend/ nützlich zu lesen/ vnnd | | jetz newlich im Truck | | ausgegangen. | | | | | | Ein ernstlicher Sendbrief vnnd gwise antwort des grossen Moscovitischen Herrn an die Roem. Kay. Mayestet der Liefplender sachen belangend nützlich zu lesen vnnd jetz newlich im Truck ausgegangen.* (Straßburg: Emmel, Samuel, 1561, [4]). Johansen, Balthasar Rüssow, 60.

¹⁰⁷ *Wahrhaftige Nye Tydning, wo de Kön. Mait. The Schweden de Stadt Careligorodt, vp Düdesch Kecksholm in Rüssland, vnd darnach de Hüser vnd festinge Padis, Wesenberch, vnd Tolsborch in Lyfflandt gelegen, dem Moscoviter mit Ewalt genamen vnd affgedrungen hefft. Vth Reuel in Lyffland van einem Prediger darsüluest, na Rostock geschicket, mit einem schriuende, idarinne begeret wert, dewyle man flytigen vor de Lyfflender aldar gebeden, nu ock vnserm HEREN Godt vor se dancken, vnd wyder vor se bidden volle. Uth dem Original in Sassscher sprake, tarin wo vnd vp wat tydt alles Thogegahn, geschreuen was, gedruckt tho Rostock Anno M.D.LXXXI. Vt George Worms, „Wahrhaftige Nye Tydning“ des Chronisten Balthasar Rüssow aus dem Jahre 1581“, *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1904* (Riga: W. F. Häcker, 1905), 108–120; Johansen, 226–227.*

¹⁰⁸ Bergengrün, „Einleitung“, xi–xix.

¹⁰⁹ Põhjasõja meediasõja aspekti on uurinud näiteks Astrid Blome, keskendudes suuresti kajastusele Euroopa ajalehtedes ja vastupidise uurimuse ajaleheteadetest Wrangelli (pisut ka Kelchi) kroonikates on teinud Kaarel Vanamölder. Astrid Blome, *Das deutsche Russlandbild im frühen 18. Jahrhundert* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2000); Vanamölder, „Kas Kelch luges ajalehti?“ Ajalehed edastasid sündmusi aga tugevalt refereerides ja ei olnud tol hetkel ainuke lihtsalt kättesaadav trükitud allikas. Teabe liikumise ulatus ja selle kiirus Eesti- ja Liivimaal nii piirkonna sees kui ka teiste suuremate keskuste vahel vajaks kahtlemata mitmekülgsemaid ja põhjalikumaid uurimusi.

mitme sellise kirjutise pealkirja. Kui siin jällegi võrrelda Kelchi ja Wrangelli teoseid, siis Kelch on esitanud mitmesuguseid lendlehti, kirju, manifeste ja muid dokumente pikemate ümberjutustustena või isegi sõna-sõnalt, Wrangell on neid refereerinud aga väga lühidalt.

Peale lendlehtede, dokumentide ja ajalehtede trükiti mitmesuguseid muid allikaid. Nii jõudsid vajaduse korral trükki ka mitmelaadsed kirjad¹¹⁰ ja huvitava tolleaegse trükisena võib esile tuua 1700. aasta Narva lahingu kaarti 1701. aastast. Peale lahingu plaani on kaardi juures lühike kommentaar sündmuste käigust.¹¹¹ Sellise kaardi trükkimine Pariisis näitab ilmekalt Lääne-Euroopa huvi Põhjasõja sündmuste vastu ja tõenäoliselt ka trükkalite huvi teema kohta eri allikaid pakkuda.

Paraku on väga raske, et mitte öelda võimatu, võrrelda Liivi sõja ja Põhjasõja ajal Eesti- ja Liivimaal kättesaadavaid ja kasutatud pisitrükiseid. Silmas tuleb pidada kroonikute ebajärjepidevat viitamissüsteemi, pealegi ei ole üsna tõenäoliselt kõik varauusaegsed pisitrükised tänapäevani säilinud. Pisitrükiste kasutamise kohta võib veel märkida, et Balthasar Russowil oli oma materjali kogumiseks aega 19 aastat, Kelchil seevastu seitse. Kogu oma hea informeerituse juures ei kirjutanud Christian Kelch oma kroonikat mitte Tallinnas, vaid Viru-Jaagupis.

Lendlehed ei ole kahtlemata Eesti- ja Liivimaa kontekstis Liivi-ega Põhjasõjale ainuomane nähtus, nendesarnaseid on teada näiteks Riia XVII sajandi algusest. Kui rääkida Laidre Saja-aastase sõja kontseptsioonist, siis selle teisel poolel, st XVII sajandi esimesel poolel kroonikakirjutus ja eriti kroonikate trükkimine, hääbus. Märkimisväärseks jäid nn väikesed Riia kroonikad, mis kirjeldasid

¹¹⁰ Näiteks *Copiae Einiger an den Moscovitischen Zaar, Wie auch an des Königes Augusti, Sächsisch-geheimdes Kriegs-Rahts-Collegium, Und an andere vornehme Sächsische Officiers und Ministres, Von dem Herren Obristen Goertz, Zu seiner Exculpation wider die malhonnette und malicieuse Verläumbd- und Verfolgung des Moscovitischen Generals Johann Reinhold Patkuls geschriebenen Briefe, Nebst der, von einem, Nahmens Zaarischer Majestät, von erwehntem Patkul verordneten General-Krieges-Gericht ergangenen edictalen Citation, und darauf nöthig gefundenen gründlichen Widerlegung derselben, Wie auch einem Anhang, einer von einem guten Freunde auffgezeichneten billigen Censur über die Patkulsche Procedures. Auf Verlangen des Herrn Obrist Goertz Gedruckt Anno 1705* (Trükkal nimi ja trükkimise koht pole teada).

¹¹¹ *Plan de Narva assiege par 80000 Moscovites, quo furent Attaqués et deffaits dans leurs lignes par Charles XII. Roy de Suede Commandant son Armée enpersonne a l'age de six huit ans le 30. Novembre 1700. A Paris, Chez le Sr. De Fer. Dans l'Isle du Palais a la Sphere Royale (Avec Priv. Du Roy. 1701).*

Riia linna tabanud kannatusi piiramiste ajal, näiteks 1621. aasta piiramine tõi kroonika teksti kohe märksa rohkem teavet, samuti Riias 1657. aastal trükitud „Grundliche und warhaftige Relation von der Belagerung der Königlichen Stadt Riga in Liefland”.¹¹² Mahukamad täispikad kroonikad (autorid Thomas Hiärn, Gustav von Lode-David Werner, Christian Kelch) XVII sajandi teisest poolest on seotud pigem Eestimaaga. Olukord vallutatud Liivimaal võis olla teataval määral analoogne Eesti- ja Liivimaaga XVIII sajandi esimesel poolel, kui mahukam kroonikakirjutus samuti soikus.

Käsitletavate teemade osas ei erinenud pisitrükised ja kroonikad omavahel peaaegu üldse. XVI sajandil tõi Michael Aitzinger (ca 1530–1598) algelisse perioodilisse pressi uue meetodi. Ta nägi ennast ise ajaloolasena, kes kirjutab oma kaasaaja ajalugu (*Zeitgeschichte*). Aitzinger kirjutas ühe aasta kroonikaid, keskendudes olulisematele uudistele, mitte sensatsioonile. Kroonika sisaldas ka dokumente ja meenutas sellisena ühtlasi allikapublikatsiooni.¹¹³ Ka kaasaegsed ise nägid teatavat seost uuema meedia, XVII sajandi lõpus ka ajalehe ja kroonika kui ajalooteose vahel ning ajalehti kui ajalooteoste allikaid. Näitena on toodud „Diarium Europaeum” ja „Teutscher Kriegs-Kurier”.¹¹⁴ Mõlemasse eespool nimetatud trükisesse lisati lendlehti, ürikuid jms samamoodi nagu mitmetesse kõnealustesse ajalooteostesse.¹¹⁵ Nagu Aitzinger, identifitseerisid XVII sajandi kroonikate ja ajalehtede autorid end oma aja kroonikutena.¹¹⁶

¹¹² *Grundliche und warhaftige Relation von der Belagerung der Königl. Stadt Riga in Liefland, Wie und welcher gestalt Selbige von dem grausamen Feinde dem Mosckowiter, dem 22ten Augusti Anno 1656. angefangen, und den 5ten Octobr. wider auffgehoben; auch was wehrender Zeit Denckwürdiges fürgegangen; Imgleichen wie viel Granaten und Feuer-Kugeln auss Mörschern ungefehr eingeworffen, und Cannon-Schüsse hinauss geschehen, auch wie grausamb und Barbarisch die Mosckowiter mit den armen Leuten zu Lande verfahren und umgesprungen, Mit angehänger Lista der Schwedischen Regimentern, so die Belagerung sousteniret, sampt einer Dasignation der Mosckowitischen Generals-Persohnen Nahmen, und wie starck die drey Armeén, womit sie vor Riga, Dörpt und in Ingermanland gestanden, ungefehr gewesen* (Riga: Gerhard Schröder, 1657).

¹¹³ Behringer, 310–313.

¹¹⁴ Sonja Schultheiß-Heinz, „Zum Verhältnis von serieller Chronik und Zeitungswesen“, *Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit*, Hrsg. von Volker Bauer und Holger Böning (Bremen: Edition lumière, 2011), 201 (201–210).

¹¹⁵ Schultheiß-Heinz, 205.

¹¹⁶ Schultheiß-Heinz, 207.

Sisu poolest ei erinenud tollaegsed sõja taustal ilmunud teosed tegelikult eriti palju rahuaegsetest. Nimelt koosnes enamik tolleaegseid ajaloo-teoseid poliitiliste sündmuste ja sealhulgas eeskätt sõjasündmuste kirjeldustest. Kui parajasti midagi ei toimunud, märkis kroonik, et sel ajal oli kõik rahulik või et siis ei toimunud midagi märkimisväärselt. Seega ei ole sõjakroonikad teemalt väga erinevad. Täispikad kroonikad, mis ei valminud ega käsitletud laias laastus ühte konkreetset suuremat sõda, võtavad sõja ajal kirjutatud kroonikad lühemalt kokku. XVII sajandi täispikad kroonikad tihtipeale ei jõudnud autori kaasaega ja kirjeldavad varasemaid (sõja)sündmusi vaid teiste allikate põhjal, refereerides ja kompileerides. Nad ei olnud ise enam sündmuste pealtnägijad ega esmased tunnistajad.

Peale sõjasündmuste kajastuvad nii sõja- kui ka rahukroonikates peaaegu võrdselt ka muud teated, nt ilmastikuolude kohta (haruldased ilmingud, mõju viljasaagile), olulisemad sündmused valitsejate elus, mitmesugused suuremad tulekahjud ja teised märkimisväärsed sündmused. Ka selle poolest ei ole sõja ega rahuaegsetel kroonikatel sisuliselt suurt erinevust ning nad ei erine käsitletud teemade poolest mälestustest, päevaraamatutest, lendlehtedest ega ka ajalehtedest. See, kui detailselt sündmusi kirjeldati, olenes pigem konkreetsest autorist.

Kelchi ja Wrangelli teoste puhul on märgata teatavat kohalikku maiku, „Theatrum” ja Hartnacki Liivimaa ajalugu põhinevad jällegi kaugemalt tulnud sõjateadete ja trükistel. Seda ei asenda üldine üleeuroopaline taust. Laiemat poliitilist pilti või põhjalikumat põhjuse-tagajärje seoste analüüsi ei leia ei Kelchilt ega Wrangellilt. Loomulikult on eri sündmuste põhjusena esitatud nii looduslikke, inimlikke kui ka jumalikke tegureid, kuid need on üsna lihtsakoelised.

Erinevalt XVII sajandi täispikkadest kroonikatest, mis on oma sisult põhiosas kompilatsioonid ja pakuvad tänapäeva ajaloolasele vähe uut teavet, peetakse tolleaegsete ajalookirjutajate ülestähendus Põhjasõjast allikaväärtuslikust aspektist olulisemaks. Tuleb tõdeda, et Põhjasõja-aegsed kroonikad on küll toonase aja sündmuste kirjeldused, aga samas oma olemuselt samuti kompilatsioonid. Kelch ja Wrangell viibisid ise väga väheste sündmuste juures ja panid kirja suhteliselt vähe teateid, mis on oma olemuselt originaalsed. Võrreldes Liivi sõjaga, oldi ehk paremini informeeritud, kuid see teave võis

olla tublisti politiseeritud ja propagandamaiguline, enne juba trükis levinud või ka käsikirjas tänapäevani säilinud. Seetõttu on nende allikaline väärtus võrreldes Liivi sõja kroonikatega pisut väiksem, sündmuste rekonstrueerimiseks oleks õigem kasutada pigem kroonikate allikaid kui kroonikateksti ennast.

Samamoodi kui Liivi sõda elavdas ka Põhjasõda mõneti ajalookirjutust, kuid suhteliselt vähem. Mälestusi võib Põhjasõja ajast olla säilinud rohkem, samuti mitmesuguseid trükiseid, mis puudutavad Põhjasõda või on nende väljaandmine ajastuse poolest seotud Põhjasõja algusega („Jutustus Liivimaast” ja Daniel Hartnacki Liivimaa ajalugu), kuid mahukamaid kroonikalaadseid ajalooteoseid või käsitlusi sõjast, nagu seda olid Breidenbachi, Russowi, Renneri, Henningu ja Mülleri eripalgelised teosed, on Põhjasõja ajast vähe. Nende kõrvale julgeks asetada kindlasti Kelchi Liivimaa ajaloo järje ja reservatsioonidega Molleri Tartu sündmuste kirjelduse. Wrangelli teos on sisuliselt siiski päevaraamat ja sarnaneb enam teiste omaegsete pikemate ja lühemate päevaraamatute ja kirjeldustega.

Millest see tingitud on, ei olegi võimalik ilmselt üheselt kindlaks määrata. Huvi sõjasündmuste ja piirkonna vastu kinnitavad arvukad lendlehed ja pisisitrukised ning pikemate piirkonda tutvustavate teoste ilmumine vahetult pärast Põhjasõja algust. Võiks väita, et Liivi sõja ajal ja järel oli Vana-Liivimaal selline poliitiline olukord, mis soosis mitmelaadseid vaateid ja käsitlusi. Põhjasõja käigus läks territoorium ühe riigi käest teisele ja vaadete paljususeks ei olnud võimalust. Ilmselt oleks Kelchi kroonika jätk võinud ilmuda Rootsis või Saksamaal, kuid kohalikes trükikodades vaid tugevasti tsenseerituna.

Muutuma hakkas ka ajalookirjutus. Hoolimata sõja elavdavast mõjust oli XVIII sajandi alguses käes kroonikakirjutuse hääbumise aeg. XVIII sajandi esimese poole ajalookirjutajatest ei kirjutanud Hermann von Brevern ei kroonikaid ega ka Põhjasõjast, Johan Gottfried Arndt ei jõudnud oma käsitlusega keskajast kaugemale. Tõenäoliselt mängis Põhjasõja ajalookirjutuse kesisuses rolli nii poliitiline aspekt kui ka ajalookirjutuse enda areng. Võimalik, et nüüd sai teoks Dionysius Fabriciuse tõdemus ja tõesti ei leidunud kedagi, kes oleks tahtnud ette võtta Liivimaa viimase kuue- või lihtsalt poolesaja aasta ajaloo, enne kui seda sajandi lõpu poole asuti tegema juba valgustusaegse ajalookirjutuse võtmes.

Impact of War on Early Modern Historiography in Estonia, Livonia and Courland

MA JANET LAIDLA

doctoral candidate at the Institute of History and Archaeology
of the University of Tartu

In the middle of the 16th century the medieval Old Livonia found itself in war with the rising Tsardom of Russia with not enough military strength to protect itself. Divided into small states ruled by the German Livonian order and bishops (archbishop of Riga and bishops of Tartu and Ösel-Wiek) the different areas gave themselves under the protection of the kingdoms of Sweden and Poland. Denmark bought the bishopric of Ösel-Wiek.

The Livonian War saw a significant rise in production of different historical accounts and has been called by many historians the peak of early modern chronicle writing in the region. In addition to several chronicles (the most famous being written by the Tallinn clergyman Balthasar Russow) we have many shorter publications (documents, pamphlets, letters and memories). The variety of chronicles includes those written by defenders of different denominations, both Lutheran (Russow but also a historical play by Timann Brakel) and Catholics (such as Tilmann Bredenbach and Dionysius Fabricius). There are chronicles written to protect the rights of Sweden (Russow again) and Poland (such as Salomon Henning). Several works were printed and many went through several editions before the 17th century.

One could suggest that a similar rise in local historiography coincided with the Great Northern War at the beginning of the 18th century, which included the same actors, Russia under Peter the Great, Poland under August II the Strong and Denmark under Frederick IV, but this time all grouped against the kingdom of Sweden. However, the historiography from the first half of the 18th century includes the manuscript of the second half of the printed chronicle by Christian Kelch as the most substantial and detailed work, a manuscript of a chronicle by Otto Fabian von Wrangell (that is almost indistinguishable in its content and style from several diaries from the same period) and the memories (with historical introduction) of a former

student of the University of Tartu, Arvid Moller. In addition to those mentioned, again a variety of smaller publications of documents, orders, letters, memories and pamphlets.

It is difficult to explain this apparent lack of historical accounts. Since most of the large chronicles of the 17th century (such as those by Moritz Brandis, Thomas Hiärn, Jürgen Helms, Gustav von Lode-David Werner) were left in manuscript (Christian Kelch's *Liefländische Historia* being the notable exception) there was no surplus of printed chronicles. There was also a noted interest in Western Europe for the area under war as the publication of several introductory historical works in the first decade of the 18th century show (Daniel Hartnack's *Kurtzer Entwurff Lieffländischer Geschichte*, 1700 in Hamburg; *An Account of Livonia*, 1701 in London and *Description de la Livonie*, 1705 and 1706 in Utrecht). In the Great Northern War the area changed hands from Sweden to Russia, thus only local accounts from the Russian viewpoint were welcomed by the government and for example Kelch's work praised Sweden. Another explanation may lie in historiography itself, the tradition of chronicle writing faded but the new genres of historiography had not spread so soon after the war.

Põhjasõja peegeldusi *Academia Gustavo- Carolina's* peetud ülistuskõnedes Karl XII-le: Olaus Mobergi „Oratio panegyrica”

JANIKA PÄLL

PhD, Tartu Ülikooli klassikalise filoloogia osakonna lektor

1. Põhjasõja mõju ülikooli trükitoodangu žanripildile. Ametlikud teadaanded

Põhjasõda, õigemini asjaolu, et Rootsi kaotas sellega Eesti- ja Liivimaa Venemaale, tõi lõpptagajärjena kaasa Tartu, tollal juba Pärnu akadeemia sulgemise. Majandusaruanded, arvepidamine elanikkonna ja üliõpilaskonna koosseisu üle näitavad arvudes, kui palju sõda ülikooli mõjutas.¹ Sõja mõju kajastusi konkreetsetl akadeemia õppetöös ja avalikus tegevuses on võimalik leida ka akadeemia säilinud trükistest.²

¹ Helmut Piirimäe, „Ülikool Pärnus“, *Tartu Ülikooli ajalugu. Kd I*, Helmut Piirimäe (koost) (Tallinn: Valgus, 1982), 128–151 (120–155).

² Artikli aluseks on Tartu trükiste bibliograafia (Jaanson 2000, Jaanson 2011, vt järgmine viide) koos TÜ teadusliku raamatukogu RaRa saalis hoitava Tartu trükiste koopiade koguga. Ligipääsu eest enamikule artikli lisa märkustes viidatud Euroopa vanatrükistest võlgnen tänu programmile GoogleBooks. Samuti tänan

Põhjasõja mõjule *Academia Gustavo-Carolina* trükikoja produktsioonile mitte ainult arvuliselt, vaid ka sisu poolest, osutab aastate 1690–1710 trükiste üldtoodangu statistika liikide kaupa: Ene-Lille Jaanson'i bibliograafia³ järgi neljakordistus tollest ajast säilinud riiklike korralduste ja patentide arv võrreldes *Academia Gustaviana* perioodiga. Uurides eraldi Põhjasõja aastaid, näeme (vt skeem 1), et esimesel sõja-aastal (1700) on akadeemia trükitoodang väga väike, kusjuures kaheksast praegu teadaolevast trükisest (millest seitse on säilinud) neli käsitlevad sõda ja ülejäänud jäävad rahuaega aasta alguses.⁴

Järgnevatel aastatel näib akadeemia õppetöö ja avaliku elu rütm pisut taastuvat, kuid riiklikud korraldused ehk patendid omandavad trükiste hulgas varasemast tähtsama kaalu. Halvad aastad langevad kokku pöördepunktidega sõjategevuses: 1704. aastast, mil langesid Tartu ja Narva, on alles (ja teada) üldse vaid kuus trükist, aga väheste trükiste arvuga on ka 1702. aasta (15 trükist), mil Karl XII ja tema sõjaväe viibimine Poolas jättis Vene vägedele Liivimaal vabad käed, ning 1705. ja 1706. aasta (vastavalt 15 ja 12 trükist), kui tänapäeva Ida-Eestile vastavad alad olid juba okupeeritud.⁵ Kui vaatame patentide osakaalu trükiste koguarvust, saab Põhjasõja vahetu mõju veel ilmsemaks: akadeemiliste trükistega võrreldes on ametlike teadaannete arv kas suurenenud (aastail 1700 ja 1702) või enam-vähem võrdne (1703), ning kuna trükiste üldarv on vähenenud, saab ka ülejäänud aastail riiklike korralduste osakaal märgatavamaks kui varem (vt skeem 1).

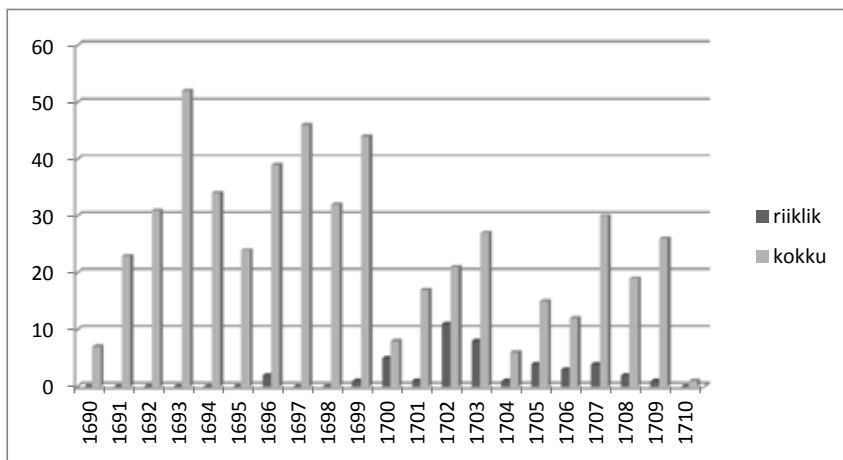
Akadeemia trükikoja produktsioonist säilinud ametlikud teada-

Kristi Viidingut (Tartu) ja Martin Steinrücki (Fribourg) heade nõuannete eest. Artikli valmimist toetas ETF grant nr 8669 (grandihoidja Mait Kõiv).

³ Ene-Lille Jaanson, *Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia*. (Druckerei der Universität Dorpat 1632–1720. Geschichte und Bibliographie der Druckschriften) (Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2000), edaspidi: Jaanson 2000, 43. Vt ka Ene-Lille Jaanson, *TÜ trükikoja trükiste (1632–1710) bibliograafia täiendused*, käsikiri TÜ teadusliku raamatukogu RaSa saalis, 02.11.2011 seisuga, edaspidi: Jaanson 2011. Trükistele on tekstis viidatud Jaanson'i bibliograafia aasta ja järjekorranumbritega.

⁴ Arvud, kuigi kindlasti ka tulevikus muutuvad, on siin antud praegust uurimistöö seisust arvestades, mitte ainult trükitud bibliograafia põhjal (st arvesse on võetud nii Jaanson 2000 kui ka selle täiendused Jaanson 2011).

⁵ Eesti oludest Põhjasõja ajal vt Helmut Piirimäe, „Põhjasõda“, Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe, *Eesti ajalugu. IV* (Tartu: Ilmamaa, 2003), 32–35 (18–44).

Skeem 1. *Academia Gustavo-Carolina* trükikojade tootang 1690–1710: kogumaht ja riiklikud trükised

anded Põhjasõja ajast ja selle kohta jagunevad kahte rühma. Neist esimeses on võimu diskursusele iseloomulikud allkirjastamata patendid:

- a) Narva lahingu kohta

Kurtze doch Wahrhaffter Bericht Pernau, d. 27. Dezembr. 1700 (Jaanson 2000: 1213),

- b) Krakovi alt, Kliszówi lahingu kohta

Extracte Unterschiedlicher Polnischen Briefe Pernau 1702 (Jaanson 2000: 1236),

- c) Thorni alt

Eine genaue Verzeichnung Pernau 1703 (Jaanson 2000: 1261).

Need ülevaated on üsna üksikasjalikud, näiteks viimati mainitud trükises 1703. aastast loetakse üles võetud sõjavangid (2 kindralit, 2 ooberstit, 6 ülemleitnanti, 9 majorit, 47 kaptenit, 113 leitnanti, 511 suurtükiväelast, 85 tragunit, 4082 alamohvitseri jne), heidetud pommid (4817 hõõguvat kuuli, 350 külma ja 300 tulekuuli, 280 pommi) ja sedagi, mis tüüpi varustust, eriti laskemoona linnast oli leitud ja sõjasaagiks saadud ning kuidas sõda finantseeriti.

Teist tüüpi ametlikud trükised on allkirjastatud, need on peamiselt Liivimaa maksukorralduse eest vastutava Gustav Adolph

Strömfeldti korraldused aastaist 1702–1709,⁶ mis lubavad analüüsida Põhjasõja mõju Eesti- ja Liivimaa aladele, näidates elanikkonna rolli sõjaväe majutamisel ja sõjategevuse finantseerimisel.

2. Akadeemia trükised, mis peegeldavad Põhjasõda

Kuigi riiklikes patentides enamasti akadeemia tegevus ei kajastu, ei jää ülikool sõja kajastamisest kõrvale. Nn akadeemilise produktsiooni seas on enim otseselt sõjateemale pühendatud trükisteks oratsioonid, mille hulka kuuluvad ka panegüürikad ning millega seostuvad tänu- ning palvejutlused, peale selle võituseid ülistav või lahinguedu sooviv juhuluule. Ent säilinud trükiste seas on need arvuliselt selges vähemuses. Miks?

On raske uskuda, et akadeemias valitses ükskõiksus monarhi ja Rootsi riigi tegemiste kajastamise suhtes, pigem võib trükiste säilimisel oletada juhuse selektiivset rolli, mis neile pühendatud tähelepanu tagantjärele arvuliselt väiksemana näitab. Tuleb jälle küsida, millised tegurid mõjutasid raamatute säilimist: näiteks, kui Eesti pinnale jäänud või mujale sattunud Tartu-Pärnu akadeemia trükiste puhul on juhutrukiste osa väga suur, siis küllap mitte seepärast, et kõige olulisem osa akadeemia tegevusest seisnes eri tähtpäevade puhul lullilöömises, vaid pigem seetõttu, et sisult vananenud teadustööde (ja õpikute) hoiuks puudusid enamasti pieteedist tulenevad põhjused.⁷ Seevastu iga matuse- või pulmaluule kogumiku puhul tuleb arvestada järglaste soovi oma suguvõsa ajalugu ja esivanemate mälestust hoida.

Kuigi monarhide tegevuse talletamine võiks pakkuda huvi Rootsi riigi ajaloo seisukohalt, on ülemereprovintsidest tehtu osutunud muude allikate kõrval vähetahtsaks, eelkõige juhtudel, kui tegu on neile pühendatud panegüürikatega, millel ajalooallikana ei ole erilist kaalu (nagu näitab ka Mobergi panegüürika analüüs alapeatükis 4). Kaot-

⁶ Strömfeldti Põhjasõja-aegsed korraldused on Jaanson'i bibliograafias ja selle lisas ära toodud järgmiste numbrite all (sulgudes aasta): Jaanson 2000: 1240–1247 (1702), 1270–1276 (1703), 1294–1295 ja 1395 (1705), 1304, 1396 (1706), 1320, 1397 (1707), 1347–1348 (1708), 1373 (1709), peale nende tuleks arvestada ka üht Wolmar Anton Schlippenbachi patenti 1704. aastast (Jaanson 2000: 1281).

⁷ Muidugi tuleb võtta arvesse, et välismaal trükitud õpperaamatute suure hinna tõttu ei olnud neid väga palju.

simineku põhjusena ei tohiks välistada selektiivse mälu rolli, soovi unustada traumaatilisi mälestusi lõpptulemusena kaotatud sõjast (ja ühtlasi saavutatud ajutistest võitudest). Kui 1710. aasta kapitulatsioonini ning Uusikaupunki rahuga 1721. aastal kaob Eesti- ja Liivimaa Rootsi ametlikust ajaloost, siis sama saatus näib suures osas tabavat ka monarhidele pühendatud panegüürikaid (vt alapeatükki 3).⁸

Sõjateema jõuab ka mujale peale otseselt sõjateemaatikale pühendatud trükiste, näiteks juhuluulesse, kuigi selle määra ei luba uurimistöö seis veel näidata. Näiteks detsembris 1702 läks rektorat elokventsi professorilt Michael Dault üle teoloogiaprofessor Johannes Folcherile (Jaanson 2000: 1232),⁹ mille auks on kirjutatud Johannes Näsmani õnnitlusluuletus. Selle värsid 14–26 esitavad jumalale palve, et ta viiks süütute Pärnu muusade juurest eemale kättemaksujumalannad ja suunaks kuningas Karli käsi nii, et tema relvad osutuksid heasoovliku Fortuuna toel võitjaks; palve teine pool sisaldab üleskutset kuulajaile, et nende jumalakartlikkus (*pietas*) jääks kestma ka siis, kui raevutseb relvade armastus ja sõja kuritegelik meeletus ning maa on niiskunud verest. Analoogilisi viiteid sõjale leiame ka pühendtrükises Laurentius Brauni rektoraadi puhul (Jaanson 2000: 1291) ning need ei jää kindlasti ainsateks näideteks.

⁸ Mälu, sellega manipuleerimise ja unustamise rolli on käsitlenud Paul Ricoeur ennekoike Teise maailmasõja kontekstis, vt Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting* (Chicago, London: University of Chicago Press, 2004), 79–86, 448–456, kuid paralleele saab hästi tõmmata ka Põhjasõja käsitlemise puhul. Kindlasti vajaks see süvenenumat käsitlust ajalookirjutuse tõeintensiooni suhtes pisut kriitilisemalt positsioonilt, pidades eriti silmas ametliku ideoloogia rolli. Karl XII ja Peeter I võrdluses pakub huvitavaid võimalusi Margus Laidre artikkel: Margus Laidre, „Peter and Charles: two tough ones in the mirror of History“, *Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe*, Nordistica Tartuensia 13, Hrsg. Mati Laur, Enn Küng (Tartu: Akadeemiline Ajalooselts, 2005), 286–313. Ka rootsi uuslatinistid on käsitlenud Karl XII tegusid vaid valikuliselt ning Rootsis väljaantu põhjal, nt E. Swedenborgi Skaras 1710. aastal trükitud kõne *Festivus Applausus* kohta vt Emmanuel Swedenborg, „Festivus applausus in Caroli XII in Pomeriam suam adventum“, *Studia Latina Upsaliensia*, 17, Ed. Hans Helander (Uppsala: Uppsala universitet; Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1985) ja Narva võitu ülistavate Andreas Stobaiose värsspanegüürikate kohta Maria Berggren (ed), „Andreas Stobaeus. Two panegyrics in verse“, *Studia Latina Upsaliensia*, 22 (Uppsala: Uppsala universitet; Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1994). Täna viimase täpsustuse eest Kristi Viidingut.

⁹ Teksti uusväljaannet vt Kristi Viiding (ilmumas), *Täiendusi korpusele „Kristi Viiding; Jana Orion (koost.) s.a. Academia Gustaviana (1632–1656) ladinakeelse juhuluule tekstikorpuse“*, <http://www.ut.ee/klassik/neolatina> (käskikiri autori valduses, 2011. aasta 1. novembri seisuga). Nr 1702_1 (edaspidi Viiding, nr).

Sõjasündmuste kajastumist võib näha ka leinaluuletustes, mis on pühendatud sõjas langenuile. Näiteks 1703. aastast pärit Daniel Sarcoviuse epikeedium Johannes Nicolaus Hartungile (Jaanson 2000: 1262)¹⁰ on suures osas (v. 13–30) pühendatud sõjale. See jutustab vaenlase vallutusretkest süütu maarahva põldudele ja liivimaalaste kodudesse, kus ta teeb Karli eemalolekul tohutut hävitustööd, halastamata isegi relvitutele naistele-lastele. Sellal, kui Hartungi elu on juba võtnud marutõbise venelase mõõk, saavad allesjäänud vaid paluda jumalat, et ta päästaks nad metsiku türanni (Peeter I) käest ning annaks valitsejale (Karl XII-le) uusi võite.

Viiteid sõjaolukorrale leidub ka rektori regulaarsetes programmilistes pöördumistes akadeemilise kogukonna poole, seal ei unustata kunagi mainimata valitsejat. Veel otsesemaid sõjapeegeldusi näeme aga akadeemias peetud avalike kõnede teemavaliku puhul: sõjast saab üliõpilaste korraliste avalike oratsioonide üks tavalisi teemasid, samuti korraldati mitu sõjasündmuse tähistavat aktust, kus peeti samasuguseid kõnesid. Akadeemiast on teada järgmised Karl XII ja sõjasündmuste käsitlemisega seotud avalikud kõned:

1701. aasta

1. jaanuar: David Engelbrechti panegüürika Karl XII-le (Jaanson 2000: 1229);¹¹
5. veebruar: Narva lahingu võidu auks peetud J. G. Philippi jutlus *Den geholffenen Helfer* (Jaanson 2000: 1231)¹²
10. september: (Olaus Mobergi?) jutlus Karl XII võidu auks Dünamünde lahingus (vt Sueno Cameeni kutset *Lecturis salutem* [---], Jaanson 2000: 1219, Jaanson 2000: 1230, vt lisa, lk 7)
11. september: Olaus Mobergi kõne pidulikul aktusel Karl XII võidu auks Dünamünde lahingus (Moberg, *Oratio panegyrica* [---],

¹⁰ Vt Viiding (ilmumas) 1703_5.

¹¹ David Engelbrecht, *Panegyricus in prosa auf Karl XII* (Pernau 1701), (Jaanson 2000: 1229). Trükkis ei ole teadaolevalt säilinud.

¹² Vt ka arvatavat viidet sellele Olaus Moberg, *Oratio panegyrica, ob admirabiliter insignem & prorsus gloriosam victoriam, quam Carolus, Ejus Nominis XII Rex Noster clementissimus, HEROS invictissimus, Monarcha Sacratissimus, trajecto aestuoso & rapido flumine Duna, die nona Mensis Julii, Anno supra Millesimum Septingentesimum Primo, de Saxonibus, eorumque complicibus, Divino adjutus Auxilio, auspicio reportavit, Habita Die XI mensis septembris, per Olaum Mobergium, S. Theol. D. & Prof. Primarium in Regia Pernaviensis Academia (Pernaviae, excud. Johannes Brendeken, Reg. Acad. Typographus)* (Jaanson 2000: 1230), 8.

Jaanson 2000: 1230, sellele eelneb trükises Sueno Cameeni kutse, mis on alles ka eraldi trükituna, Jaanson 2000: 1219)

12. detsember: Laurentius Molini ülistusjutlus Karl XII-le (vt S. Cameeni kutset, *Rector Academiae Pernaviensis*, Jaanson 2000: 1225)

1702. aasta

9. juuli: Gabriel Herlini kõne sõjakoledest (vt Michael Dau kutset, Jaanson 2000: 1235)
21. november: Andreas Palmroothi kõne Rootsi vägede võidu puhul (vt Michael Dau kutset, Jaanson 2000: 1234)

1703. aasta

13. oktoober: Samuel Auseeni kõne Puutski ja Thorni lahingu puhul (vt Daniel Sarcoviuse kutset eeleegilistes distihhonides, *Ad audiendam orationem*,¹³ Jaanson 2000: 1269)

1705. aasta

28. jaanuar: Martinus Westphali kõne (vt Andreas Palmroothi kutset *Illustissimis hospitibus*, Jaanson 2000: 1293)

1706. aasta

10. märts: Jacobus Wilde ja Carl Schulteni kõned Karl XII võitudest (vt Laurentius Brauni kutset, *Regiae academiae Pernaviensis h. t. rector [---]*, Jaanson 2000: 1298)

1707. aasta

28. jaanuar: aktus Karl XII nimepäevaks, kõnedega Jacobus Wildelt ja Martin Johanni Henolt (Vt *Die Belt- und Welt-bekante Mannheit*, Jaanson 2000: 1329)
28. aprill: Jacobus Wilde saksakeelne luuletus Altranstatti rahu sõlmimise puhul (M. Jacobus Wilde, *el. et poes. prof. L. S. Wir leben als im Traum*, Jaanson 2000: 1323)¹⁴

1708. aasta

28. jaanuar (trükitud 26. jaanuaril) Ingemund Brömsi panegüürika Karl XII-le tema nimepäeval ja 10-aastase valitsuse puhul (Bröms, *In decennali post susceptum*,¹⁵ Jaanson 2000: 1331)

¹³ Viiding (ilmumas) 1703_1.

¹⁴ Sõja ja valitsejaülistusega oli seotud ka Wilde oratsioon teemal *De indole Heroica ex pactis cognoscenda* 26. aprillist, vt rektor Folcheri kutset (*Rector Academiae Regiae Pernaviensis [---] Pernaviae d. XXVI mens. Aprilis anno MDCCVII*. [Pernau 1707]), millest suur osa on pühendatud sõjale (Jaanson 2000: 1312).

¹⁵ Viiding (ilmumas) 1708_1.

Johann Benecke luuletus Venemaa sõjaretkele edu soovimiseks
(*Das Guldene Seculum*, Jaanson 2000: 1330)

1709. aasta

28. jaanuar: Karl XII nimepäevakõne M. Dau juniorilt (vt Andreas Palmroothi kutset, *Illustri candidoque lectori S. P. D.*, Jaanson 2000: 1358)

Need 15 näidet on kahtlemata ainult osa sõjasündmuste või valitseja ülistamisega seotud avalikest üritustest akadeemias. Ei ole tõenäoline, et ühelgi aastal jäänuks Karl XII sünnipäev akadeemias tähistamata, seega võiks juba ainult sõja-aastate ajal arvestada kolme nimepäevakõne asemel kümnega. Ka täpselt teadaolevate avalike kõnede toimumise puhul on meil seitsmel juhul säilinud vaid kõne kutsed (olgugi ulatuslikud ja kõne sisust aimu andvad), aga mitte kõned ise. Kuid ka sellisel juhul jääb siiski järele suhteliselt palju materjali, mille põhjal saab uurida akadeemia hoiakuid Põhjasõja suhtes.

3. Rootsi valitsejate ülistamine akadeemias ja Dünamünde lahingu võitu tähistav aktus

Akadeemias tähistati pidulike aktuste ja seal ette kantud panegüürikatega paljusid tähtpäevi: akadeemia asutamine, valitsejate sünnipäevad, trooniletulekud, lahingulised saavutused jne. Seni on põhjalikumalt uuritud vaid Gustav Adolfile pühendatud panegüürikaid.¹⁶ Kuninganna Kristiinat ülistab 11 teadaolevat panegüürikat (mõned küll koos Gustav Adolfiga), mis on pärit peamiselt Laurentius Lude niuse sulest, ning üks panegüürika on pühendatud Karl X-le.¹⁷ Rootsi valitsejatega seotud tähtpäevade pidulik tähistamine *Academia Gustaviana*'s lubab uskuda, et ka Karl XI surm ja Karl XII trooniletulek aastal 1697 ei jäänud akadeemias väärilise kajastuseta, kuigi

¹⁶ Gustav Adolfi panegüürikatest vt Kristi Viiding, „Ein lateinisches Chronogrammgedicht über Gustav II. Adolph von Timotheus Polus (1634/1639)“, M. Berggren, C. Hendriksen (eds). *Miraculum eruditionis. Neo-Latin Studies in honour of Hans Helander* (Uppsala: University of Uppsala, 2007), 100–124; Jana Orion, *Leina-luuletused Gustav II Adolfi surma puhul Academia Gustaviana liikmetelt* (1633), bakalaureusetöö (Tartu, 1999, käsikiri Tartu Ülikooli klassikalise filoloogia osakonnas).

¹⁷ Vastavalt Jaansonu bibliograafia (Jaanson 2000) numbrid 239, 264, 281, 507, 554 ja 555, 654, 655, 658, 675 ja 795 ning 882.

selleteemalisi trükiseid pole meieni jõudnud.¹⁸ Karl XI suri 5. aprillil 1697, kuid ei ole leitud tema surmale ja Karl XII trooniletulekule vahetult järgnenud trükiseid, ehkki nende olemasolu võib üsna kindlalt eeldada.¹⁹ Varaseim Karl XII-le otseselt pühendatud panegüürika on pärit ajast enne tema kuningakssaamist, see on Ulrich Otto Reinhold Ulrichi „Serenissimi principis ac domini” (Jaanson 2000: 1030) tema sünnipäevaks 1694. aasta 17. juulil.

Ülaltoodud 15 teadaolevat avalikku kõnepidamist Põhjasõja ajast käsitlevad kõik suuremal või vähemal määral nii sõda kui ka valitsejat. Üks huvitavamaid näiteid on pühendatud 1701. aasta 9. juulil peetud Dünamünde lahingule, mis ei kujuta Põhjasõja kontekstis nii suurt võitu, et jõuda suurematesse ajalookäsitlustesse.²⁰ Ent akadeemias pühendati võidule kahepäevased pidustused: 10. septembril toimunud pidulik jumalateenistus ja 11. septembril suures auditooriumis peetud avalik kõne Olaus Mobergilt (vt ülalpool).²¹ Säilinud on nii plakat, milles tollane rektor Sueno Cameen kutsus kõiki kõnet kuulama (Jaanson 2000: 1219) kui ka kõne ise (Jaanson 2000: 1230), kusjuures kõnet avaldav trükis toob teist korda ära Cameeni kutse

¹⁸ Säilinud on nt Turu akadeemiast pühendustrükis Karl XI kroonimise kohta (vt Raija Sarasti-Wilenius, „*Noster eloquendi artifex.*” *Daniel Achrelius’ Latin Speeches and Rhetorical Theory in Seventeenth-Century Finland* (Helsinki: Yliopistopaino, 2000), 61–62), samuti Riia kooli konrektori Johannes Henningi lapidaarstiilis ülitusluuletus Karl XI-le Tartu ülikooli taasavamise puhul 1690 (TLÜAR BA08/160): *Hercules Musageta, Serenissimus ac Potentissimus Princeps ac Dominus Carolus XI,Solemni celebrique ritu a.d. XVIII. Augusti Mensis, Anni hujus a felici Virginis partu MDC XC revocatas, pristina earum ad Emmam Sede Dorpato Suo, Regia et singulari cura restituit* (Rigae: Nöller, s.a. [1690]) (Tänan viite eest Kristi Viidingut). Nii see kui ka teised Riias ilmunud trükised, mis käsitlevad Põhjasõda (ja millest mitu on hoiul Läti Rahvusraamatukogus), on praeguseks veel läbi töötamata.

¹⁹ Tema poole pöörduakse tihti ka leinaluule kogudes kuninganna Ulrika Eleonora mälestuseks (nt Michael Dau luuletus kogumikust *Gloriosissimae memoriae....*, vt Viiding (ilmumas) 1693, 60), samuti on talle pühendatud Olaus Hermelini sünnipäevakõne (*Ite procul curas....* Jaanson 2000: 903). Ka M. Bertleffi *actus oratorius*-ed on seotud tolleaegse poliitilise olukorraga ning sisaldavad seetõttu valitseja, Karl XI ülistusi.

²⁰ Vt Eesti ajalugu IV. Ka Läti ametliku ajaloo kontekstis on see kord mainitud (David Kirby, *Northern Europe in the early modern Period, 1492–1772* (London, New York: Longman, 2003), 302), kord mitte (Arnolds Spekke, *History of Latvia: an outline* (Riga: Jumava, 2006), 245).

²¹ Sündmust tähistati ka Riias, vt *Die durch die unvergleichliche Tugend des nicht minder tapffern als klugen Ulyssis CAROLI XII. liefländische Penelope nach der anno 1701 den 9. julii victoire*, M. J. Brigandern (Rigae: Nöller, 1701) (Läti Rahvusraamatukogus).

tulla seda kuulama. Kuigi praktikana haruldane, ei ole see tegelikult eriti üllatav, kuna erinevalt tavalistest suhteliselt lühikestest kutsetest on Cameeni kutse ise väikese panegüürika vormis (vt allpool), hõlmates foolioformaadis koguni kaks (kvartformaadis kuus) lehekülge.

Nii suurejoonelised mitmepäevased pidustused on *Academia Gustavo-Carolina* ajast säilinud trükistes kajastatud vaid ülikooli inauguratsiooni puhul Pärnus.²² Inauguratsiooniaktuse puhul on tegemist natuke erineva žanri, nn kõneaktusega (*actus oratorius*). Selle näitena saab Tartu-Pärnu ülikoolist tuua veel 1707. aasta Karl XII nimepäevaaktuse (J. Witte, M. J. Heno, *Die Belt- und Welt-bekante Mannheit*, Jaanson 2000: 1329), mille trükise tiitellehel leidub žanriviide *actus panegyricus*. Aktust raamivad kaks pikka saksakeelset kõnet (mõlemad J. Wittelt?), mille vahele on pikitud J. Witte ja M. Heno luuletused, kusjuures viimane on kasutanud Tartu korpuses ainukordset, saksakeelset Pindarose oodi.²³ Sama žanri alaliiki kuuluvad ka triviaalkooli poistele kirjutatud kolm Martin Bertleffi kõneaktust 1694.–1695. aastast.²⁴ Aktuste rolli ülikoolielus ja ka retoorikahariduse ning tudengite sotsiaalse pädevuse loomisel ei saa kuidagi alahinnata.²⁵ Eesti puhul on seda käsitletud *Academia Gustavo-Carolina* inauguratsiooniaktuse kontekstis rõhuasetusega sündmuse teatraalsele aspektile.²⁶

Panegüürika on žanr, milles kohustuslikud elemendid üsna selgelt määratletud²⁷, aga panegüürika elemente esineb ka teistes žanrites, näiteks ajaloo- (Livius, Tacitus) või elulookirjutuses (Plutarchos, Curtius Rufus, Suetonius). Samamoodi võib ka satiiri kind-

²² Aktuse kirjeldus on osaliselt publitseeritud, vt *Academia Gustavo-Carolina* inauguratsiooniaktus.

²³ Kreekakeelne Pindarose ood esineb *Academia Gustaviana* perioodil, vt allakirjutanu kommentaari 17. sajandi akadeemilise juhuluule antoloogias (Kristi Viiding; Jana Orion; Janika Päll, *O Dorpat, urbs addictissima musis. Valik 17. sajandi Tartu juhuluulet* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007), 357–358), milles Heno oodi ei ole paraku mainitud.

²⁴ Vt M. Martini Bertleffi *Orationes*, ilmunud 1695 (Jaanson 2000: 1034), vt ka kutset ühele neist (Jaanson 2000: 1000).

²⁵ Vt Wilfried Barner, *Barockrhetorik* (Tübingen: Max Niemeyer, 1970), 250–251 ja mujal.

²⁶ Kristi Viiding, „*Actus inauguralis*: trüki ja kirjandusloolisi lisandusi“, *Academia Gustavo-Carolina inauguratsiooniaktus* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999), 73–81.

²⁷ Kõige lähemaist näidetest vt Sarasti-Wilenius 2000.

lakskujunenud toopilisi elemente leiduda poliitilistes kõnedes (näiteks vastaste kujutamisel Demosthenese ja Cicero filipikates).²⁸

Säilinud panegüürivate ja muude trükiste põhjal tundub, et kuigi nn kohustuslikud elemendid (kuninga tiitlite loetelu, tema võitude ja suuruse ülistamine jm) on täidetud, näib Põhjasõja eel akadeemias valitsejarollisse suhtumisel valitsevat pigem valgustatud monarhi, mitte suure väejuhi ideaal. Kuigi leiame tüüpilisi võrdlusi antiikajaloost ja -mütoloogiast pärit antiikkangelastega Achilleusest Alexander Suure ja Augustuseni (vt C. Witte kõnesid, *Die Belt- und Welt-bekante Mannheit*), ei ole isegi sõjaväe ülemjuhataja ülistamise puhul alati esikohal tema sõjaline vägevus, vaid eelkõige tarkus ja halastus (*clementia*), millega ta juhib alamaid, nagu ilmneb Karl XII trooniletuleku 10. aastapäeva tähistanud aktusel peetud Ingemund Brömsi kõnest.²⁹

4. Dünamünde lahingu kujutamine: informatsioon ja kuvand Buchneri mudeli taustal

1701. aasta 9. juulil Dünamünde lahingus saavutatud võitu tähistav trükis algab Sueno Cameeni kutsega tulla Olaus Mobergi kõnet kuulama. Nagu öeldud, ei ole Cameeni kutse žanripuhta kutse näide. Ühelt poolt sisaldab see küll kõiki tavalisi kutse elemente: pöördumist lugupeetud kuulajate poole kõne alguses ja viidet laiemale ettekandekontekstile (ehk varasematele sõjateemalistele kõnedele antud aasatal), ülevaadet kõnet põhjustanud sündmusest ning lõpu eel, tavalisel kohal kutset tulla kõnet kuulama, kusjuures on märgitud kõne pidaja (Olaus Moberg), selle liik ('pidulik kõne' e *oratio solennis*), toimumise aeg ja koht (suures auditooriumis kell 10), ning ei ole unustatud üles lugeda ka kuulajate rühmi, keda kuulama oodatakse. Ent tavaliseks kutseks ei luba seda pidada harjumuspäratult pikk kõnet põhjusta-

²⁸ Aga nt. Miltopaeuse ja Achreliuse retoorikakäsitlustes XVII sajandi Turu ülikoolis olid filipikad liigitatud epideiktalise kõne alla invektiivi (*vituperatio*) näidetena, vt Sarasti-Wilenius 2000, 50–51.

²⁹ Vt Ingemund Bröms, *In decennali post susceptum feliciter avitum partiumque imperium festivitate vota pia sancta publica rata pro rege Carolo XII in musarum templo ipsaque die nomini Augusto in fastis sacra nuncupata reddita suscepta Ingemundo Bröms Academiae Pernaviensis rectori magnifico et professori theologo* (Pernaviae: J. Brendeken, [1708]) (Jaanson 2000: 1331).

nud sündmuse käsitus: lihtsa viite asemel asetleidnud lahingule on sellest kujunenud iseseisev panegüürika, mis hõlmab trükise kuuest leheküljest viis. Cameeni stiilis on ajastule omaselt põimitud nii antiigi kui ka toonane sõnavara ja fraseoloogia, lausestuselt pigem Cicero voogavat stiili järgides. Ka ideed (st kuninga- ja sõjapilt) on tal ajastule ja žanrile (valitseja ülistus) tüüpilised (vt allpool).

Olaus Mobergi kõne seevastu, kuigi žanrilt puhas panegüürika, on stiililt ebaühtlane: me võime tal sageli näha samasuguseid voogavas Cicero stiilis lauseid nagu Cameenil, ent enamasti on nende puhul tegu otseste laenudega suurelt XVII sajandi kõnemehelt ja Wittenbergi ülikooli retoorika- ning poetikaprofessorilt August Buchnerilt,³⁰ või koguni Cicerolt endalt! (vt allpool). Kohati kerkib esile Mobergile endale hoopis iseloomulikum, senecalikult napp ja rütmikas stiil (mida võib siiski leida ka Cicero ründavamates lõikudes ja Buchneril), milles hakkab eriti silma trikoolon: fraaside kolmekaup reastamine. Samalaadset trikoolonite eelistust on toodud esile Turu professori Daniel Achreliuse puhul, kellel näib praktika aga tunduvalt varieeritum.³¹ Mobergi trikoolonite seas torkavad eriti silma asündeetilisel lisatud verbidega lauselõpud, nt lk 25: *laeti laetitiis omnibus, gaudeamus, exultamus triumphamus* („kõiksuguste rõõmude tõttu rõõmsatena oleme õnnelikud, juubeldame, triumfeerime”).

Taustteavet Dünamünde lahingu kohta leiame Christian Kelchi kroonika järjest, millest saame lugeda üsna üksikasjalikku kirjeldust Karl XII ja tema vägede Riia alla jõudmisest 7. juulil 1701, tasandikule ülesrivistumisest ja vägede järeleootamisest, laevadele laadimisest ja jõe ületamisest, kokkupõrkest endast ning saagist ja järgnenud sündmustest.³² Kelchile on teada nii eri väeliikide hulk kui ka väeosade juhatajad ja see, mida keegi mis hetkel tegi.

Seevastu akadeemia pühendustrükises ei ole esitatud mingeid arvandmeid vägede suuruse ega väeliikide kohta ega mainitud nimepidi kedagi teist peale kahe kuninga (August II ja Karl XII, Peeter I-le on viidatud vaid kui barbarite monarhile) ning Liivimaa

³⁰ Kelle puhul on esile toodud, et ta järgis Pliniust kui stiiliideali, vt Barner, 256 (viidates H. Bordecke 1919. aastast pärit käsitluse lk-le 34).

³¹ Sarasti-Wilenius, 203.

³² Christian Kelch, *Liivimaa kroonika järg*, tõlkinud Ivar Leimus (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 150–158.

kindralkubernereri Erik Dahlberghi (Dahlberghi mainimise põhjus on üsna mõistetav, sest ta oli ühtaegu ülikooli kantsler). Tiitelleht, mis on ajastuomaselt üsnagi informatiivne, ütleb ära peamise: 9. juulil ületati tugevavooluline ja lai Daugava ning võideti saksilased koos „kaasosalistega”³³ (vt lisa, Tiitelleht).

S. Cameeni kutsest on lahingule pühendatud pisut üle lehekülje (lk 3–4). Saame teada, et vastase relvastatud ja hästi kaitstud väed olid rivistatud laia ja kiirevoolulise Daugava kaldale, ent nad aeti oma laagreist välja, tapeti osalt ja aeti laiali üle Kuramaa. Jõe ületamist ei ole Cameen isegi maininud, tema peatähelepanu on kesken-
dunud Augusti (st saksi) vägede hea ettevalmistuse ja salakavaluse kirjeldamisele (lk 3–4) ning kuninga varasemate saavutuste (peamiselt Narva võit, lk 2–3) ja tema isiku ülistamisele (lk 4–6).

O. Mobergi kõne ülesehitus järgib tüüpilist kolmeosalist skeemi:

lk 8–10 *Exordium*: pöördumine kuulajate poole, viide eelloole (Narva lahingu võit) ning lühike kokkuvõtte Dünamünde lahingust.

lk 11–29 *Narratio*:

A. *Narratio propria* (eelloo ja lahingu kirjeldus): kuninga saabumine Pärnusse (lk 11), võit Narva all (lk 12), kuningas Augusti ja saksi vägede saabumine Riia alla 1701. aasta veebruaris ning nende pahategude ja loomuse kirjeldus (lk 13–15); Karli saabumine Daugava äärde 7. juulil ja positsioonide sissevõtmine (lk 16), jõe ületamine ja lahing (lk 17–18), lahingujärgne puhkus ja edasine liikumine Kuramaal (lk 19–20);

B. *Laudes et vituperatio*: jumala abi roll (lk 20–23), Karli roll vaenlaste minemalöömisel, vaenlaste ning naaberriikide kriitika (lk 24–27) ning Karli ülistus (lk 28–29),

lk 29–32 *Conclusio* ja *Peroratio*: jumala rolli veelkordne rõhutamine (lk 29–30) ning edasise edu palve ja head soovid (lk 31–32).

Kõige ulatuslikumana on Mobergi kõne pühendanud lahingule ka enim tähelepanu: sissejuhatavas osas (lk 9–10) leiame napi kokkuvõtte sündmusest: Karl XII, olles oma vägedega ületanud laia ja kiirevoolulise Daugava, tappis, ajas põgenema ja võttis vangi hulga enne ülbeid vaenlasi (kuningas Augusti vägesid). Lahingu üksikas-

³³ O. Mobergi kasutatud ladinakeelne sõna *complices* võib esineda ka üsna neutraalses tähenduses 'liitlased', kuid siinsete tekstikohtade üldine sõnastus, milles kaastavad Sallustiuse ja Cicero Catilina-käsitlused, nõuab tugevamat tõlgendust.

jalikuma käigu kirjeldusele on pühendatud kolm lehekülge, mille emotsionaalsus haarab lugedes kaasa:

(lk 17) [--]. *Ja juba olidki mõlemalt poolt väljale toodud lahingurivid seismas, esmalt kindlalt paigal ja sünges vaikuses, kogudes palgele, käsivartesse, rindu viha, mis pidi peagi hirmsate hoogudega välja purskama. Nimelt seisis meie pilgu all, teisel pool kiiret ja keeriselist jõge meid oodates hooplev sõjavägi, end piiritult üle hinnates, mis pole selle hõimu seas haruldane, korralikult soomusrüüdes ja -särkides, tugeva kaitsevalliga ümbritsetuna, rauast riividega varustatuna, sõjamasinatega kaitstuna. Vahepeal, värisemata mitte kellegagi kokkupõrkamise ees ja pelgamata ühegi vaenlase nägemist, lasi kuningas KARL Jumala vägevuse toel, ainult tema õiglust mäletades, päikesetõusu saabumise eel neljandal hommikutunnil ankrud hiiwata ning lendas Jumala kaitsekilbi all vastaskaldale – seal, märk võitluseks antud, oli kõik raua ja jõu teha. Siis paiskasid haavad, tapmine, röövsaak, õud, raeval kõik segi. Maapind kattus laibakuhjade, taevastolmuga. Võideldi kõige ägedamalt neli tundi, lõpuks aga tuli saatust täieliku võiduga meie poolele üle. Siis, laiali aetuna, põrnu paisatuna, ilma jäetuna relvist, embleemidest, sõjamasinaist, kogu sõjavärgist, oli vaenlane sunnitud selja pöörama ja püüdma põgeneda, kuhu iganes suutis, sellise väleduse ja meeleheitel, et jõudis peaaegu korraga välja nii sõjapiirkonnast kui tervest provintsist... (tõlke jätku vt lisast).*

Kuigi kirjeldus on kaasahaarav ja ulatuslik, ei tule see paraku ajalooallikana arvesse: seda ei saa pidada autentseks, kuna täpselt samade sõnadega on üle poole sajandi varem kirjeldatud hoopis teist lahingut. Nimelt leiame Gustav Adolphi mälestuseks kokku pandud kogumikust (*Gustavus Magnus...*), lk 83–126 August Buchneri kõne Rootsi vägede Leipzigi lahingus (7. päeval enne septembri iide 1631. aastal) saavutatud võidu puhul.³⁴ Ilmneb, et juba oma kõne esimestest sõnadest peale tsiteerib Moberg Buchneri nimetatud kõne sõna-sõnalt (vt lisa) ja kuigi ta allikale ei viita, siis Buchneri tuntust

³⁴ Buchneri kõnede koguväljaandes A. Buchner, *Orationum academicarum* lk 1540 on sama kõne ära toodud kui teine panegüürika Leipzigi lahingu all saavutatud võidu puhul. (Lahingu kuupäev on 7. vana ja 17. uue kalendri järgi. Saksakeelses kirjanduses on tänapäeval rohkem levinud nimetus Breitenfeldi lahing – *toim.*)

arvestades võis see paljudele kuulajaist algusest peale selge olla. Mainitud Gustav Adolfi pühenduskogumikus on tegelikult kaks kõnet August Buchnerilt, nimetatud kõnele eelneb selles kõne (lk 59–81), mille esitaja oli küll Gustav Adolfi poeg Gustav, aga autor oli samuti Buchner.³⁵ Ka teisest kõnest on Moberg laenanud pikki lõike, sidudes üleminekuid omaenda lausete ja fraasidega.

Võrreldes kahe kõne tekste, näeme, et kõnealune Buchneri kõne lõik on üle võetud üsna sõna-sõnalt, muudetud on vaid verbivorme ning konkreetseid nimesid. Vaid üksikutel juhtudel on Moberg lühendanud Buchneri fraase või siis lisanud kiriklikust kõnepruugist levinud jumala epiteete. Kuigi näiteid võiks tuua lehekülgede kaupa, olgu alljärgnevalt ära toodud kõrvuti katkend Mobergi teksti koos talle aluseks olnud kõnede näidetega.³⁶

Tabel 1. Lahingu algus

<p>OLAUS MOBERG Lk 16: <u>Nam Rex CAROLUS, Tantus imperio, vera Martis proles, die septimo mensis Julii</u> [...] Lk 17: <u>Atqui jam utrinque stabant in campum productae acies, fixae primum, & tristi silentio, vultu, lacertis, pectore colligentes iram, in diras procellas mox erupturam. Nam in conspectu trans rapidum & aestuosum flumen exercitus grandiloquus, immodicus aestimator sui, quod non rarum in ea gente, satis cataphractus & loricatus, valido aggere circumcinctus, clavis ferratis instructus, tormentis bellicis munitus, nostros expectans stetit. Interim Rex CAROLUS ad nullius Pavens occursum, neque ullius hostis formidans adspectum, anchoras in fortitudine Domini, cujus solius iustitiae memor, sub aurorae ortum, hora quarta matutina, solvit, & sub umbone Divino, in adversam ripam transvolavit.</u></p>	<p>AUGUST BUCHNER, <i>Oratio 2</i> Lk 96: <i>Iterim venerat VII Idum Septembris</i> [...] <i>& jam utrinque stabant in campum productae acies, (p. 97) flos bellatorum, & vera Martis proles. Fixae primum, & tristi silentio, vultu, lacertis, pectore colligentes iram, in diras procellas mox erupturam.</i></p> <p><i>Ubi signum conflictui datum, ferro ac viribus omnia licuerere. Hinc vulnera, caedes, spolia, terror, furor omnia miscere. Stare aggestis cadaveribus humus, coelum pulvere, quo & fallabat ignavia et virtus, abscondebatur. Pugnatum acerrime</i></p>
---	--

³⁵ Vt Buchner, *Orationum academicarum* ..., 2–15.

³⁶ Alla on joonitud erinevad kohad, punktiirjoonega on tähistatud kokkulangevused teistest kohtadest pärit fraasidega. Tõlget vt Lisa.

<p><i>ubi signum conflictui datum, ferro ac viribus omnia licuerunt. Hinc vulnera, caedes, spolia, terror, furor omnia <u>miscuerunt</u>. Stetit aggestis cadaveribus humus, coelum pulvere. Pugnatum acerrimè horis quatuor, <u>fortuna</u> demum cum plena victoria in nostras <u>transiuit</u> partes. Tum fusus, Profligatus, armis, signis, machinis, omni apparatu belli exutus, terga vertere hostis, & quaqua <u>potuit</u>, moli-ri fugam <u>coactus est</u>, tanta velocitate & desperatione, ut simul belli area & tota provincia penè excederet.</i></p>	<p><i>horis quatuor, <u>fortuna dubia, iniquio</u> tamen initio nostris, <u>cujus mox eum</u> <u>paenituit</u>, cum plena victoria in nostras <u>transiret</u> partes. Tum fusus, profligatus, armis, signis, machinis, omni apparatu belli exutus, terga vertere hostis, & quaqua <u>potest</u>, moliri fugam, tanta velocitate & de-speratione, ut simul belli area & tota provincia pene excederet.</i></p>
--	--

Kõne jätkub, pöördudes hetkeks Buchneri kõne alguse juurde, et siis kohe aluseks olnud lõigu juurde naasta:

Tabel 2. Lahingu lõpp

<p><u>Et ita quicquid anteRegis Nostri cle-mentissimi adven-tum Calamitatis in-vexit perfidus hostis, luit pessimè; nec immerito: quia sub belli titulo mera exercuit Latrocinia. Justum autem est tueri fines à Latrocinii; Latrocinia depellere. Rex victor per noctem eam, quae diem pulcherrimum exceperat, in campo & castris, quibus ejecerat hostes, commoratus, DEum immorta-lem flexis genibus & pio si- (19) mul animo, venera-tur, victorumque more, primum laboris & victoriae fructum carpit. Porro Postera Luce, fugientem hos-tem, quanta vi potest, sequitur, caedit, sternit; oppidis, urbibus, arci-bus ejicit: quaqua venit cum bonitate fortitudinem; victoriam cum clementia miscet, ut superatis hostibus, sui non minus victor esset, quo nihil divinius, aut excellentius habendum. Mox Mithoviam, caput semigalliae & Ducis Curlandiae sedem, Bauschiam aliaque loca vi vel conditione capit, & etiam num feliciter progreditur, & universam Semigalliam, & Curlandiam, quod felix faustumque esse jubeat DEus Regnorum Dator & Stator! sui juris facit.</u></p>	<p>Lk 84 [...] <u>Quidquid superiore anno calamitatis invexit hostis; luit pessi-me; cum pulsus, caesus, profligatus</u> [...]</p> <p>Lk 97 (ülal katkenud teksti jätk): <i>Rex noctem eam, quae diem pulcher-rimum exceperat, in campo & castris, quibus eiecerat hostes, commoratus, <u>victorum</u> more, primum laboris fruc-tum carpit. Mox fugientem hostem, quanta vi potest, sequitur, caedit, sternit; oppidis, urbibus, arcibus ejicit: quaqua venit cum boni-(p. 98) tate fortitudinem; victoriam cum cle-mentia miscet, ut superatis hostibus sui non minus victor esset, quo nihil divinius, aut excellentius habendum. Vix liberata Misnia erat, & nihil metuebat Thuringia.</i></p>
---	--

Kui Moberg on eeskuju truult järgides reeglina muutnud vaid verbivorme või lauset pisut lihtsustanud, siis eeskuju laiendamise puhul ilmneb kahene praktika: esiteks on Moberg lisanud jumala ja valitseja epiteete. Antud näite puhul on selleks esmalt epiteet 'õis sõjameeste seas, tõeline Marsi järglane' (*flos bellatorum, vera Martis proles*), kuigi seegi on osaliselt samuti pärit Buchnerilt. Ent me võime leida sama taktikat ka jumala nime puhul, näiteks kõne alguses lk 9 lisab Moberg aluseks olnud Buchneri fraasi jumala tiitleid, öeldes: „ *mina — usun, et ka teie, kuulajad, kes juhtusite kohal viibima — palusin surematult* ^[Buchner] *Jumalalt, Kuningate Kuningalt, Issandate Issandalt* ^[Moberg] *vaikses palves, et sellele päevale pühendatud annid ja* ^[Buchner] *õnnitlused jääksid meile päriks ja pidevalt jätkuma ning et nad iga päevaga uut järelkasvu saaksid*. Samuti leiame ülaltoodud näite lõpust alustekstile lisatud edusoovi jumalalt (*quod felix faustumque esse jubeat Deus Regnorum Dator & Stator*) ning samalaadseid lisandusi on teisigi (vt tabel 3).

Tabel 3. Palve

<p>Moberg, p. 8–9: <i>id ego (credo & vos quibus adesse contigit, Auditores) à DEo REge Regum, & Domino Dominantium, tacitâ mentis veneratione precatus sum, ut gratulationes ejus diei propriae nobis, ac perpetuae essent, novaque indies incrementa Caparent.</i></p>	<p>Buchner, p. 83–84: <i>id ego (credo & vos quibus adesse contigit, Auditores) à DEo immortalî tacita mentis veneratione precatus sum, ut munera & gratulationes ejus diei propriae nobis ac perpetuae essent, novaque indies incrementa caperent.</i></p>
--	---

Selliseid lisandusi võis põhjustada Mobergi soov muuta kõne rütmikamaks ja lisada kuulajaile kiriklikust kontekstist tuttavaid fraase. Teistel juhtudel on tegemist situatsiooni täpsustavate või selgitavate, nn glossi-tüüpi märkustega. Tabelis 2 toodud näites Mobergi kõne lehekülgedelt 18–19 näeme kaht sellele kõnele tüüpilist lisandit: kõigepealt on kuninga reaktsioonile lahingu järel lisatud põlvili jumala tänamine (*flexis genibus*),³⁷ mis rõhutab pilti Karl XII-st kui usklikust valitsejast. Paaril juhul on Moberg lisanud kõnesse mугandatud piiblistsitaate (vastavalt Hiiohi raamatust ja Saalomoni tarku-

³⁷ Ka see motiiv on Gustav Adolfi eluloost teada, aga enne talle surma toonud lahingut, vt J. de Richebourcq, *Ultima verba factaque* (Amsterdam 1721), 145.

sesõnadest, vt lisas oleva kõne lk 22 ja 26).³⁸ Pilti toetavad Mobergi kõnes korduvad manitsused jääda õige usu (*vera religio*) juurde.

Karl XII kujutamine vaga ja eriliselt jumalakartliku monarhina tundub temast üldiselt maalitud pildi kõrval üllatav. Kui osaliselt kattub Mobergi maalitud monarhikuju muude allikate esitatuga, mis toovad esile tema lihtsat riietust, lahingulist vaprust, tagasihoidlikkust naistega suhtlemisel ning hilisema ea karskust, siis tema nooreea jahipidamised ja joomingud ning kaardimäng³⁹ ei sobi Mobergi jaoks pildiga noorpõlvest saadik vagast valitsejast ning on välja jäetud. Samas, arvestades, et paari aasta pärast, 1707. aastal annab Karl XII edikti pietismi vastu (Jaanson 2000: 1314) (vt ka 1708. aastast pärit Brömsi korraldust keelu kohta minna õppima ketserlikesse ülikoolidesse ning aasta hilisemat anonüümset kirjutist pietismi vastu⁴⁰), võib selles näha juba ettevalmistavaid viiteid tulevastele tendentsidele. Ka Ingemund Bröms on oma 1708. aasta panegüürikas viidanud Karlile kui usu kaitsjale.⁴¹

Teise tabelis 2 toodud lisanduse puhul on aga tegemist sõja iseloomu (ebaõiglane, st röövellik sõda) täpsustava täiendusega: „*ja sugugi mitte teenimatult, sest sõja nimetuse all oli ta sooritanud lausa röövlitegusid! Ent õiglane on kaitsta piire röövlitegude eest, röövlitegusid tagasi lüüa*”. Siin näeme me teist suunitlust, kujutada sõda röövelliku sõjana kuningas August II ja Peeter I poolelt ning õiglase sõjana Rootsi poolelt vaadatuna. Kuigi viiteid õiglasele sõjale saab tagasivaatavalt kohati jälgida Hugo Grotiuse käsitlusteni (vt märkused lisas), ei ole see siin tingimata läbivalt aluseks, viiteid vaenlase röövellikkusele esineb korduvalt ka Gustav Adolfi pühenduskogumikes.⁴²

³⁸ Need on ainsad kohad, mil Mobergi ise on viidanud oma tsitaadi allikale, kuigi tegu on vaid mugandustega.

³⁹ Laidre 2005, 296–297.

⁴⁰ Vastavalt *Rector et senatus academiae Penaviensis* (Jaanson 2000: 1336) ning *Imago pietismi* (Jaanson 2000: 1355).

⁴¹ Vt Viiding (ilmumas) 1708_1, rida 86.

⁴² See teema kordub pidevalt õiglase teema käsitlemise ja sõjaõigustuse kontekstis, vt Pärtel Piirimäe, *The Just War in Theory and Practice. Legitimation's of Sweden's Conflicts during the Great Power Period* (Cambridge, St. John's College, 2006), PhD dissertation.

5. Teistest allikatest ja samastamise ning „võõra kõne” kasutamise rollist

August Buchneri rolli Olaus Mobergi kõne alusena ei saa kuidagi alahinnata, kuna enamik Mobergi otse ülevõetud lõikudest on pärit kahest Buchneri panegüürikast Gustav Adolfi Leipzigi lahingus saavutatud võidu puhul. Need ilmusid 1637. aastal Gustav Adolfi mälestuseks välja antud kogumikus (mis sisaldas veel mitme autori kõnesid ning matusetseremoonia kirjelduse), esimene Gustav Adolfi poja Gustavi ettekantuna (ja tema nimel), teine Buchneri enda nimel (vt *Gustavus Magnus*); hilisemates väljaannetes on mõlemad kõned omistatud Buchnerile kui *Oratio prima* ja *Oratio secunda* Leipzigi lahingus saavutatud võidu puhul.⁴³ Millise väljaande vahendusel võis Moberg Buchneri kõnesid kasutada, ei luba uurimistöö seis praegu ütelda, kuid igal juhul olid Buchneri kõned eri trükkides üsna laialt levinud.⁴⁴ Ilmneb, et Moberg oli Buchneri esimest panegüürikat kasutanud juba oma 1693. aastal peetud kõnes Uppsala kirikukogu 100. aastapäeva puhul,⁴⁵ seega ei olnud kõne talle võõras. Samadest Buchneri kõnedest pärit fraase leiame ka teistelt XVII sajandi teisel poolel kirjutanud autoritelt (nt. Johannes Georgii Graevius ja Johannes Gabriel Drechsler⁴⁶), nii et Buchner näib olevat kinnistunud autoriteetse allikana õiget usku (st tõsiluterlust) kaitsva kuninga kirjeldamise kohta.

Mobergi kõne (lk 8–32) selgroog on kaks Buchneri panegüürikat: ta alustab (lk 8–9) Buchneri 2. panegüürika algusega (*Oratio secunda*, lk 83–84), minnes siis üle oma (ja teiste autorite) sõnadega kõnelemisele; lk 15–19 uuesti Buchneri juurde naastes on tal aluseks hoo pis sama kõne keskosa (*Oratio secunda*, lk 96–98), milles ta paaril

⁴³ Vt Buchner, *Orationum academicarum* J. Stübels 1721. aasta väljaandes.

⁴⁴ Vt ülevaadet saksa 17. sajandi trükistest, <http://gso.gbv.de/DB=1.28/REL?PPN=00430621X&RELTYPE=TT> (6.11.2011) ja Gerhard Dünnhaupt, „Augustus Buchner (1591–1661)“, *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*, Bd. 2 (Stuttgart: Hiersemann, 1990), 855–910.

⁴⁵ Olaus Moberg, *Oratio in laetam memoriam concilii, quod Upsaliae, orthodoxae religionis stabiliendae causa, centum ab hinc annis, convocatum fuit in Regia Gustavo-Carolina Academia. Anno M.DC.XCIII. die XXVII. Febr. Dorpati* [1693] (Jaanson 2000: 981).

⁴⁶ Vastavalt kõnes *Oratio de victoria navali ab Anglis deportata*, aastast 1666 (vt Lisa, märkus 36) ning *Oratio solennis in secularem festivitatem et memoriam concordiae Torgae a. 1576 scriptae* (Halle, 1676), 19–20 (vt Lisa, märkus 48).

korral naaseb sama kõne algusse (lk 84–85), et siis hüpata peaaegu viieks leheküljeks (lk 20–25) hoopis Buchneri esimese panegüürika juurde (*Oratio prima*, lk 63–67), põigates lõpuks (lk 24) veel korraks teise kõne juurde (*Oratio secunda*, lk 95). Laenatud lõigud on mõnikord seotud lahinguolukorra (vt ülalpool), veel rohkem aga Karl XII (ehk Gustav Adolfi) kui õiget usku kaitsva ja rõõvelliku vaenlase vastu võitleva kuninga kirjeldamisega.⁴⁷

Ka suur osa antiikkirjandusest laenatud motiividest ja sõnavarast, mis antiigiteadlikule lugejale kohe kõrvu ja silma hakkavad, on Mobergi teksti jõudnud Buchneri vahendusel. Mõned näited:

Lk 24 viitab Moberg sellele, kuidas Karl on jumala abiga päästnud liivimaalased: *vooruse tõttu, nii ohtudest, leegi ja mõõga käest kui otsekui julmimate vaenlaste kurgust meie ja kogu isamaa heaks välja rebitud ja päästetud*, taas otse üle võetuna Buchneri kõnest (*Gustavus Magnus*, lk 67). Samas on Buchnerile vastase kujutamisel olnud eeskujuks Cicero „Kolmas kõne Catilina vastu”, mille alguses lk 1 esinevad järgmised sõnad (Buchneril ja Mobergil esinevad on alla joonitud): *Rem publicam, Quirites, vitamque omnium vestrum, bona, fortunas, coniuges liberosque vestros atque hoc domicilium clarissimi imperi, fortunatissimam pulcherrimamque urbem, hodierno die deorum immortalium summo erga vos amore, laboribus, consiliis, periculis meis e flamma atque ferro ac paene ex faucibus fati ereptam et vobis conservatam ac restitutam videtis*. Tõlkes: „Te näete, kviriidid, kuidas vabariik ja teie kõigi elu, vara, hea käekäik, teie naised ja lapsed ning see suurima impeeriumi kese, õnnelikem ja kauneim linn, on tänasel päeval tänu surematute jumalate armastusele teie vastu, minu nõuannete ja ohtuseadmise tõttu rebitud leekide ja mõõga ja peaaegu saatuse kurgust ning hoitud teie jaoks alal ja taastatuna.”

Üsna palju aga leidub nii Mobergil (enamasti Buchneri vahendusel) kui ka Cameenil lihtsalt fraase, mida esineb ka antiikautoritel, ja mis näitavad autori keelekasutuse antiikset stiiliideaal, ükskõik kas kõne alla tuleb hinge käsitlemine kehasse vangistatuna (*vincula corporis*, vrd. Seneca Vanem, *Veenmised* 2.6.6; Cicero *Cato vanem ehk vanadusest*, 81), vaenlase võrdlemine öiste varaste ja rõõvlitega (*fures nocturni et latrones* Livius, *Linna asutamisest* 38.59.10),

⁴⁷ Gustav Adolfi kui protestantismi kaitsja ülistamisest vt ka Hans Helander, *Neo-Latin Literature in Sweden in the Period 1620–1720* (Uppsala, 2004), 378–379.

tema tegevuse kirjeldamine röövimise ja rüüstamisena (*praedae ac rapinae* Cicero, *Verrese vastu* 2.47), nende julguse murdmine (omade kohta vastupidisena *animos non fractos habere* Livius, *Linna asutamisest* 2.39.10), või sõnapaarid, nagu „hing ja elu” (*spiritus et vita* Horatius, *Laulud* 4.8.14; Cicero *Maniliuse seadusest*, 33), „murelik hool” (*sollicita cura* Seneca, *Thyestes* 921 jm), „riigi sisemus” (*penetralia regis* Vergilius, *Aeneis* 6. 71) jne jne. Tähtis allikas on ka vanemad ladina panegüürikad, eriti Pacatuse panegüürika kuningas Theodosiose auks.

Siiski leidub Mobergi kõnes kohti, mis ei ole Buchnerilt otse üle võetud, vaid laenatud teistelt autoritelt, kas omaaegseist religioosseist käsiraamatuid või kõnedest või antiikautoritelt, ent ka siin on valitud mudeliteks enamasti suurmehe käsitlevad panegüürikad või ülistavad kõneosad. Näiteks lk 28–29 on Moberg kasutanud ilma vaheallikata (või praegu veel tuvastamata vaheallika toel) ulatuslikku lõiku Cicero kõnest „Pro Lege Manilia”, milles esineb Pompeiuse kirjeldus. Ka kahe kasutatud tsitaadi puhul, mugandatud lausega Vergiliuse „Aeneise” algusest: *et ülistada relvi ja meest* ning Caesari sõnadele osutava: *tuli, näitis, võitis* puhul näeme taas tsitaadi tarvituse eesmärki: kirjeldada keisrit täpselt samade sõnadega, nagu on kirjeldatud muistseid Rooma riigi valitsejaid.

Karl XII ja tema peetud sõja kirjelduse taustana tuleb ilmsiks vana traditsioon, milles kerkivad esile tüüpilised hea valitseja iseloomujooned: riigimehelik suhtumine alates lapsepõlvest, mängude hülgamine, sõjalised harjutused, ükskõiksus kehaliste vaevade ja lõbude vastu, hool sõjameeste ja alamate (ning isegi alistatud vaenlaste) eest, mida on kujundanud ajalooteosed ning panegüürikad alates Xenophoni „Kyrose kasvatusest”, ja millest ladinakeelse kirjanduse kontekstis on eriti olulised Suetoniuse „Keisrite elulood” („Augustuse elu”), ja eriti Aleksander Suure elulugu Curtius Rufuselt. Samas on ka vaenlase kirjeldus tüüpiline, siin tulevad aluseks Demosthenese filipikad (antud juhul tema kolm Olynthose kõnet) ja Cicero Catilina kõned (vastavalt Philippose ja Catilina kuju), keda on näidatud hoolimatute röövlitena, ning ka nende sõja kui ülekohtuse sõja kirjeldamine (juba Liviusel) jne.

Mobergi kõne allikakasutust võiks barokiretoorika uurimise kontekstis käsitleda mitmeti: üks võimalus oleks esitada seda ohtra

loomevarguse näitena, mille puhul puudub täielikult iseseisev loominguiline alge,⁴⁸ ning mis teeb selle (paraku tõepoolest!) kasutamiskõlbmatuks ajalooallikana (vähemalt lahingukirjelduse autentsuse poolest). Samas aga näeme siin ka meisterlikku „võõra kõne”⁴⁹ kasutamist: käsitledes Karl XII ja Põhjasõda sõnadega, mida publik tunneb hästi Gustav Adolfi ja 30-aastase sõja auks peetud kõnedest, saab autor anda Põhjasõja käsitlesele ilma pikki seletusi lisamata hoopis teise, ususõja mõõtme. Allikaviite ärajätmine teeb võrdlusest kahe valitseja vahel tehniliselt hoopis samastamise, identifikatsiooni.⁵⁰ Meie näidete puhul tähendab viite ärajätmine seda, et Mobergi ei hakka kuidagi pisendama Karli rolli ja alanud sõda võrdluste ja paralleelide toomisega, vaid käsitlebki neid, otsekui oleks tegu tema kaasaja paradigmaatiliselt suurima ususõja mudeliga, nõnda et Karl XII pole enam nagu Gustav Adolf ja tema troonijärglane, vaid (uus) Gustav Adolf (või Juliuste dünastia alusepanija või Aleksander Suur) ise.

Kokkuvõte

Põhjasõja algul ilmub *Academia Gustavo-Carolina* trükistesse sõjateema: ühelt poolt muutub trükiste žanrijaotus (suureneb ametlike patentide osakaal), teiselt poolt aga juhutrükiste temaatika, mis ilmneb eriti akadeemias peetud avalikes kõnedes. Sõja käsitlemine on seotud valitseja ülistamisega, eriti markantne on selle poolest Olaus Mobergi „Panegüürika” Karl XII võidu puhul Dünamünde lahingus. Valitseja ülistamisel on aluseks üsna traditsiooniline pilt heast, sõjaliselt targast, alamate suhtes leebest ning ennastsalgavast valitse-

⁴⁸ Nt *Academia Gustaviana*’s Laurentiuse Ludeniusse juhendatud kõnede ja disputatsioonide puhul on mehaanilisel kordusel väga suur roll, ent hoopis teises, pedagoogilises kontekstis, vt Kristi Viiding, „Kompilatiivkirjanduse korduvkasutusest humanistliku kultuuri vahendamisel Eesti- ja Liivimaale Laurentius Ludeniusse teose „De informatione prudentiae ad Usus Liber” [1627] näitel“, *Enn Küng* (koost), *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil III*, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 17 (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 188–205.

⁴⁹ Mõistest vt: Michael Bakhtin, „Discourse in the novel“, *Dialogic imagination. Four essays* (Austin: University of Texas Press, 1987), 259–422.

⁵⁰ Ent sellel polegi senises võrdluse ja metafoori teoorias oma kohta, kuna siin puudub igasugune väline viide kahe teksti ja sellest tulnud motiivide vahel, vt Gérard Genette, *Figures III* (Paris: Seuil, 1972), 30.

jast, mis tuleb eriti esile seal, kus autor on teksti ulatuslikult teistelt autoritelt laenanud. Olaus Mobergi kõne olulisim allikas on August Buchneri kaks panegüürikat Gustav Adolfile, kirjutatud 1631. a Leipzigi lahingu võidu auks. Samas ilmneb Mobergi laenamispraktikast (lisandused ja toetumine kahele (Buchneri) kõnele) soov rõhutada Karl XII kui õige usu kaitsja ja kristliku valitseja rolli ning Põhjasõja kui õige usu kaitseks peetud sõja iseloomu.

Kasutatud vanatrükised

- Benecke, Johann Albrecht, *Das Güldene Seculum Wolte Als Ihro Königl. Majest. zu Schweden CAROLUS XII. den festen Schluss gefasset mit Ihrer sieghaften Armee nach Russland zu marschieren / Ihren bedrängten Landen / einen sichern und beständigen Frieden von den grausahmen Feinde zu erzwingen. Demütigst vorstellen Johan Albrecht Benecke, A.b.d.S.D.R. Pernau, Brendeken 1708* (Jaanson 2000: 1330)
- Bertleff, Martinus, *M. Martini Bertleffii orationes solennes et civiles conciones. Stylo Curtianae adornatae [---] Dorpati 1695* (Jaanson 2000: 1035)
- Braun, Laurentius, *Regiae academiae Pernaviensis h.t. rector [---] Pernaviae 1706* (Jaanson 2000: 1298)
- Buchner, August, *Augusti Buchneri [---] Orationum academicarum volumina tria [---] huic editoris M. Joh. Jacobi Stubelii [---] Francof. & Lipsiae. apud Godofredum Leschium. MDCCV*
- Cameen, Sueno, *Lecturis Salutem & officia. Pernau 1701* (Jaanson 2000: 1219)
- Dau, Michael, *Viris honoratissimis [---] Pernau 1702* (Jaanson 2000: 1235)
- Dau, Michael, *Rector Academiae Pernaviensis [---] Pernau 1702* (Jaanson 2000: 1234)
- Eine genaue Verzeichnung, Von allen dem was die Schweden bekommen haben in und von der Stadt Thoren, Da selbige den 4/14 October 1703 an Ihr Königl. Majest. von Schweden, König Carl XII überging. [Pernau 1703.]* (Jaanson 2000: 1261)
- Extracte Unterschiedlicher Polnischer Brieffe, betreffend die victorie, so I.K.M. von Schweden, den. 19/9.Julii zehen meilen von Krakau*

- wieder dem König von Pohlen, glücklich erhalten (Pernau 1702)* (Jaanson 2000: 1236)
- Folcher, Johannes, *Rector Academiae Regiae Pernaviensis [---] patronis et fautoribus salutem et felicitatem P. [---] mens. Pernaviae d. XXVI mens. Aprilis anno MDCCVII.* [Pernau 1707] (Jaanson 2000: 1312)
- Gloriosissimae memoriae [---] Ulricae Eleonorae, Svecorum, Gothorum, Vandalorumque reginae, [---] Die 24. Julii A.C. 1693. [---] defunctae obitum ut praematurum, [---]cum reliquiae ejus in [---] Holmiae in aede sacra Ridderholmensi D. 28. Novembr. ejusdem anni in dormitorio suo conderentur. Hoc lessu plangere voluit debuit Michael Dau, philosophiae theoret. prof. ordin. Dorpati: J. Brendeken*
- Gustavus Magnus sive Panegyricae Orationes a clarissimis aliquot aetatis nostrae viris de Vita ac Obitu Gustavi [---] habitae aut scriptae. [---] Lugduni Batavorum. Apud Andream Cloucqviium MDCXXXVII*
- Kurtze doch Wahrhaffter Bericht wegen des glorieusen und bey menschen gedencken unvergleichlichen siegs mit welchem der allerhöchste Gott den 20. november gesegnet hat Ihr. Königl. Majest. zu Schweden gerechtsame Waffen gegen dessen treulosen Feind den Czaren von Muscov. Pernau, d. 27. Dezembr. 1700* (Jaanson 2000: 1213)
- Cameen, Sueno, *Rector Academiae Pernaviensis Sueno Cameen, patribus civibus academicis, S.P.D. [---] Pernau 1701* (Jaanson 2000: 1225)
- Palmrooth, Andreas, *Illustrimis hospitibus, juztaque patribus civibusque academicis et urbicis [---] Pernau 1705.* (Jaanson 2000: 1293)
- Palmrooth, Andreas, *Illustri candidoque lectori S.P.D. [---] Pernau 1709* (Jaanson 2000: 1357)
- Philippi, Johann Georg, *Den geholffenen Helffer, Als nemlich Der [---] König und Herr Carolus XII. Der Schweden, Gothen und Wenden Erb-König etc.etc. Zum Entsatz der Stadt Narva und Schutz seiner Unterthanen in Lieff- Ehst und Ingerman-Landt [---] einen Sieg in der Reussen vertrenchementirten Lager vor Narva A.1700 den. 20. Novembr. [---] erforchten, hat Am angeordneten Danck fest A.1701.*

d. 5. febr. nach Anleitung des XXI Psalms in einer christlichen Rede gezeigt Joh.Georg Philippi. Pernau 1701. Brendeken (Jaanson 2000: 1231)

Sarcovius, Daniel, *Ad audiendam orationem, quam de victoria ad oppidum Pultoskense d. XXI. April. facta, et Torunia d. IV. Octob. MDCCIII. capta ductu et virtute Invictissimi Augustissimique principis ac Domini, Dn. Caroli XII. Svecorum, Gothorum, Vandalorumque Regis etc.etc.etc. incomparabilis, d. 13. mensis currentis hora 10ma habebit vir Nobilissimus Consultissimusque Samuel Auseen, Jurium prof. celeberrimus, hospites honoratissimos, patres civesque academicos officiose & permanentemente invitavit Regiae Academiae Pernaviensis Rector Daniel Sarcovius, log. phys. et metaph. prof. Pernaviae, Excud. Johannes Brendeken, Reg. Acad. Typographus. Pernaviae 1703 (Jaanson 2000: 1269)*

Ulrich, Otto Reinhold, *Serenissimi principis ac domini [---] Caroli XII principis [---] natalem, oratione panegyrica die XVII Julii A.M. DC.XCIV. In auditorio Academiae gratulabundus prosequi voluit Otto Reinhold Ulrich. (Jaanson 2000: 1030)*

Wilde, Jacobus; Heno, Martin Johannes, *Die Belt- und Welt-bekante Mannheit und Tugend Carol des XIIten [---] in einem öffentlichen und solennen Actu Panegyrico, so in hiesigem grösserm Auditorio Anno 1707. am 28. Januarii, als dem erfreulichem Karols-Tage begangen worden / Vorgestellet von unten genandten unterthänigsten Verehrern des Königlichen Nahmens. Pernau 1708 (Jaanson 2000: 1329)*

Wilde, Jacobus, *Jacobus Wilde, el. et poes. prof. L.S. Wir leben als im Traum [---] Pernau 1707 (Jaanson 2000: 1323)*

LISA. Olaus Mobergi „Oratio panegyrica“. Editeerimise ja tõlkimise põhimõtetest

Kuigi puhtfiloloogiliselt pakub trükise esimene osa, Sueno Cameeni sissejuhatus köitvaid võimalusi võrrelda kahe trüki ridade paigutust, lühendite tarvitust ja diakriitikute ning muud ortograafiat, ei aita see kaasa teksti tähenduse mõistmisele. Seetõttu ei esitata editsioonis originaali lehekülgede topeltnumeratsiooni¹ ja ridadeksjaotust, ent alles on hoitud originaali jaotus lehekülgedeks (tõlkes on seda järgitud ainult niivõrd, kui eesti keele lauseehitus lubab). Samal põhjusel on üksikud tekstis esinevad *ae/oe*-ligatuurid ning lühendid (*-que*, sporaadiliselt esinev lõpu *-m* ja vaid korra ettetulev *-us*) avatud vaikimisi, lisatud kohati puuduvad sõnavahed ja loobutud *custos*'te esitamisest. Ortograafiat ei ole ühtlustatud, säilitatud on originaali suur ja väike algustäht, diakriitilised märgid ning kirjavahemärgid (aga mitte tõlkes).

Märkustes on antud viited ilmsetele trükivigadele ja osutatud ka teksti allikatele (*fontes*). Selleks, et vältida teksti koormamist arvukate illustreerivate paralleelidega, on põhimõtteliselt loobutud sarnaste ehk paralleelkohtade (*loci similes*) esitamisest. Kuigi see aitaks kindlasti kaasa Mobergile aluseks olnud autorite inspiratsiooniallikate leidmisele, ei ole see siinse artikli ja tõlke eesmärk ning leiab käsitlemist ainult eelnevas sissejuhatuses. Seevastu on püütud välja tuua juhud, mille puhul on põhjendatult alust väita, et tegemist on otsese laenuga: näiteks, kui esinevad sageli ja samal põhikujul kasutatavad lendfraasid (*veni, vidi, vici*), isegi kui pole võimalik teha kindlaks täpset teost, mille vahendusel see on meie autoriteni jõudnud, või ulatuslikumalt kokkulangevad tekstiosad (need peaks üldjuhul olema ulatuslikumad kui fraasid, mis koosnevad nimisõnast ja epiteedist või nimisõna- või verbipaarist *etc*).

Mobergile eeskujuks olnud teosed õnnestus enamjaolt tuvastada tänu GoogleBooksi programmile, mis on teinud need interneti vahendusel kättesaadavaks. Seetõttu (ja kuna Mobergi „tsiteerimispraktikat“ on sissejuhatavas artiklis mitme näite varal illustreeritud) ei ole aluseks olnud tekstikohti märkustes ruumi kokkuhoiu eesmärgil sõna-sõnalt tsiteeritud.

¹ Lehekülgede alläartel on tähistatud ka köitesse kuuluvad vihikud. Tiitelleht ja selle pööre ei ole nummerdatud.

ORATIO PANEGYRICA, Ob admirabiliter insignem, & prorsus gloriosam victoriam, *Quam* CAROLUS Ejus Nominis XII. Rex Noster clementissimus, HEROS invictissimus, Monarcha Sacratissimus, trajecto aestuoso & rapido flumine Duna, die nona Mensis Julii, Anno supra Millesimum Septingentesimum primo, de Saxonibus, eorumque complicitibus, Divino adjutus Auxilio, auspicutò¹ reportavit, Habita *Die XI. Mensis Septembris* Per OLAUM MOBERGIUM, S.Theol. D. & Prof. Primarium in Regia Pernaviensi Academia. PERNAVIAE. Excud. JOHANNES BRENDENKEN, Reg. Acad. Typographus.

[verso] VOTUM.

Vivat Rex Sveonum, vivendo ri-/tè Triumphet, /

Atque Triumphando, maxima / regna regat!!! //

(1)

Lecturis Salutem & officia. Quae ob Regis nostri Clementissimi Augustissimos successus, inque iis Patriae prospera incrementa, omniumque simul nostrorum salutem & incolumitatem, intra unius anni circuitum, iteratis vicibus antea concepimus gaudia: ea nunc apud nos tanto magis augeri debent, quod priores illae ex hostium clade acceptae adorea, accessione & augmento novorum tamque multiplicitum

(2)

progressuum, tanquam certissima & indubitata, prorsus documentorum serie, novum sic robur atque firmamentum accipiunt; eaque insuper omnia, quae, cum alibi, tum imprimis ad maxime memorabilem illam stragem Narvensem, a Rege sunt peracta, quaeque, ex tantis miraculis attonitus Orbis gesta esse, vixdum sibi persuadere potest, pro dubiis ac incertis amplius reputari nequeunt. Certe magna sunt, quae adversus Danos Russosque gesserat noster AUGUSTUS; quod singulari prudentia atque fortitudine, priores, intra cancellos suos represserit: Moscovitarum autem Magnum Ducem, praesagitione CAROLINAE virtutis, prius in fugam conjectum, quam victum; mox

¹ Pro: Auspicatò.

Ülistuskõne imetlusväärsest silmapaistva ja läbini kuulsusriika võidu puhul, mille Karl, 12. sellenimeline, Meie armulisim Kuningas, võitmatu Heeros, Pühim Monarh saavutas sakside ja nende kaasosaliste üle, kui ta oli ületanud 1701. aasta juulikuu 9. päeval jumala abi ja ettenägemise toel lainetava ja kiirevoolulise Daugava (Düna) jõe¹; peetud septembrikuu 11. päeval Olaus Mobergi, Ülipüha Teoloogia doktori ja Kuningliku Pärnu Akadeemia esimese teoloogiaprofessori poolt. Pärnus. Trükkis Johannes Brendeken, Kuningliku Akadeemia trükkal.

[pöördel] PALVE.

Elagu Svealaste kuningas, elades pühitsegu pidulikult võite, ja võite pühitsedes valitsegu suurimaid riike!!!

(1)

Lugejatele tervist ja lugupidamine. Oleme ühe aastaringi jooksul mitmel korral varemgi väljendanud rõõmu meie Armulisima Kuninga suurepäraseimate õnnestumiste üle, millest tuleneb ühtlasi Isamaa õnnelik suurenemine ja meie kõigi tervis ning julgeolek; neid tuleb nüüd meil sedavõrd enam ülistada, kuna need varasemad, vaenlaste kaotustest tulenevad ülistused on uute ja nii mitmekordsete edusammude ilmunise ja kasvu tõttu

(2)

otsekui kindlaima ja kaheldamatu, lausa tunnistuste rea kaudu uut jõudu ja kinnitust saavutamas; ja lisaks ka kõike seda, mille kuningas on toime pannud nii mujal kui, ja ennekoike enim mälestusväärse laastamistöö puhul Narva all, mille toimumist niisuguste imede poolt rabatud maailm vaevalt suudab uskuda, kuid mida ei saa enam pidada kahtlaseks ega ebakindlaks. Kindlasti on suur see, mida meie AUGUSTUS² saavutas Taanlaste ja Venelaste vastu: oma ainulaadse arukuse ja vahvusega surus ta ju esimesed tagasi nende piiridesse; aga Moskoviitide Suurvürsti³ sundis KARLI vahvuse ettenägelikkus põgenema kohe, eesootavat lüüasaamist vältides; naasma kiirusta-

¹ Vrd: lk 17.

² See Rooma valitsejate tiitel oli erinevate kuningate puhul väga tavaline, lisaks on tegemist Gustav Adolfi ladinapärase nimekuju GUSTAVVS anagrammiga. Vt Hans Helander, *Neo-Latin literature in Sweden in the period 1620-1720: stylistics, vocabulary and characteristic ideas* (Uppsala, 2004), 384.

³ St tsaar Peeter I.

exercitu, Castris, armis spoliisque opulentissimis orbatum, in penetralia Regni sui reditum festinare, ibique de

(3)

componendis rebus suis sollicitam curam circumagere coëgerit. Sed non minorem gloriam admirationemque merentur ea, quae novissime jam adversus Saxones, cum numero quoque copiarum, tum longa bellicae rei experientia, multisque insuper fallaciis munitum, eamque praecipue ob causam, plaerisque pro insuperabili creditum hostem, fuere gesta; quorum Cataphracti, atque loricati milites expansis longe ac validis ordinibus, inque firmissimis pariter suis munimentis, ad tutamen ripae latissimi rapidissimeque profluentis fluvii Dunae, dispositi, exigua tamen nostrorum militum manu, Ductore & milite simul ipso Rege, non tantummodo alacriter repressi, celeriterque castris suis exuti; sed eorum multi, partim in ipso congressu caesi trucidatique; partim per universam Curlandiam aliasque circum-

(4)

vicinas regiones, instar miserarum ex naufragio reliquiarum, huc usque dispersi: partim catenis detenti, inque triumphum victoris reservati, mortalibus jam memorabili sunt documento, perfidiam & scelerata consilia non posse diu esse inulta. Et quidem sic decebat CAROLUM hostes suos debellare, qui prius se ipsum suosque affectus, tam probe didicit superare. Quis non miratur² in Regali Domo natum educatumque, aulicis tamen deliciis non potuisse frangi delinirique, sed a teneris statim annis, ad immensam illam Reipublicae molem sustentandam beatissimos suos humeros aptasse: inque vigesimo, quem nunc agit, anno, summis & maxime illustribus Heroibus animi constantia, aequare. Cibi utique vinique parcissimus superfluum omnem negligit cultum, vestituque incedit, a

(5)

civium habitu minime distincto. Vigiles plerasque agit noctes, & otio suo fere nullum concedit tempus. Serias plerumque curat res, & praeter aetatem ludos & ludicra negligit. Deum immortalem flexis genibus, & pio simul animo veneratur. Cives suos ita amat, ut eorum commodis propriam postponere salutem videatur. Quin etiam,

² Pro: miretur?

des oma riigi sisealadele, kaotanuna sõjaväe, laagrid, relvad ja külluslikeima sõjasaagi, ja seal

(3)

ärevas mures oma asju korraldama. Ent sugugi mitte väiksem pole au ega imetlus, mida väärivad alles äsja sakside vastu toime pandud vägiteod, sest nendel on varuks nii arvukad väed kui ka pikaaegne sõjaasjanduse kogemus ja lisaks ka palju kavalusi — ning eriti just viimasel põhjusel peetakse neid enamasti võitmatuks vaenlaseks. Sakside raudrüüdes ja soomussärkides sõjamehed⁴ olid paigutatud väga laia ja ülikiiirelt voolava Daugava jõe kalda kaitseks pikaks venitatud ja tugevatesse ridadesse ja oma samavõrd ülitugevate kaitsevallide vahele;⁵ ent ometi lõi meie sõdurite väike salk, Kuningas ise Juhiks ja kaasvõitlejaks, nad väledalt tagasi ja ajas kiiresti oma laagritest välja ning paljud neist löödi isegi kokkupõrke käigus maha ja hävitati; osalt aga paisati üle kogu Kuramaa ja mujale ümber-

(4)

kaudsetesse piirkondadesse haledate laevahuku jäänuste moodi siiasinna laiali; osalt aga pandi ahelatesse ja hoiti võitja triumfiks surelikele mäletamisväärse tunnistusena, et sõnamurdlikkus ja kuritegelikud septsused ei saa kauaks tasumata jääda. Ja muidugi oligi KARLIL kohane nõnda oma vaenlasi alistada: ta oli ju varem iseendast ja oma kirgedest nõnda tublilt õppinud üle olema. Kes ei imestaks, et Kuningakojas sündinu ja üles kasvanuna suutis ta ometi jääda õukonna naudinguid murdmata ja rikkumata ning hoopis kohandas kohe, õrnast east alates oma õndsaimad õlad tohutu Riigikoorma kandmiseks; ning et ta praegu, oma kahekümnnendal eluaastal on hinge püsivuselt võrdne suurimate ja silmapaistvaimate kangelastega. Tarvitades ülinapilt toitu ja veini, põlgab ta ära kogu ülearuse hoolitsuse ja käib ringi riietuses, mis (tava)kodanike

(5)

rõivastest sugugi ei erine. Ta veedab palju öid valves ega jäta endale peaaegu üldse aega puhkuseks. Enamasti hoolitseb ta tõsiste asjade eest ning hülgab eakohased lõbud ja ajaviited. Surematut Jumalat austab ta põlvi painutades ja vagal meelel. Oma kodanikke armastab ta nii, et paistab asetavat nende heaolu ettepoole omaenese tervi-

⁴ Vrd: lk17.

⁵ Vrd. lk17.

postquam omnia laudabiliter & fere ad stuporem generis humani perpetraverat facinora, ipse tamen minimam partem laudis suae sibi assumat; imo invitus encomia, quae ubique resonant, audiat, idque Civium potius, quam suae inde voluptatis explendae gratiae fieri sinat. Praeterea tam Pius in Deum, inque cives tam probus Rex, etiam singularem quandam bonitatem atque clementiam exercet adversus devictos hostes, adeo ut servitutem

(6)

sibi impositam vix illi sentiant; ac propterea dignissimum judicant, ut semper vincat, qui tamen bene novit uti victoria. Multum certe valet in bello robur exercitus, nec parum momentum hostili ferociae frangendae affert numerosa atque bene exercitata armatorum multitudo, sed si Dux bonus non adsit, ipsa haec firmamenta, mole sua facile ruunt. At post immensi DEi operam, CAROLI praecipuum opus in hoc bello videtur: ipse enim solus, sua magnitudine animi, suis moribus, suoque exemplo, alacritatem in omnem exercitum infundit. Ipse ad maxima facinora impellit & viam simul monstrat. Ipse primus omnium sacratissimam suam personam hostilibus objicit agminibus. Hujus jam, fortissimi optimique Regis laudes, & nostras aequae ac proprias cogitationes, gaudiaque super victoria a Saxoni-

(7)

bus, concessa, cum, uti hodierno die, sacris concionibus, ita crastina luce, hora X. in Auditorio Majori, sollemni oratione sit interpretaturus, vir admodum Reverendus, Amplissimusque OLAUS MOBERG, Sacro Sanctae Theologiae Doctor & Professor Primarius, Collega honoratissimus, plurimisque in hoc Athenaeum meritis ornatissimus: proinde ad illum festivitatis actum invitantur, quicumque in Regem clementissimum debito obsequio, in literas studio ac favore, in oratorem autem ipsum benevolentia sua libenter feruntur. PP.³ Pernaviae Livonorum die X. Septembris Anno supra Millesimum Septingentesimum Primo.

S. Cameen,
Hist. Prof. & h.t. Acad. Pernav. RECTOR.

³ P(ublice) P(erscriptum).

sest. Veel enam, pärast seda, kui ta oli toime pannud kiiduväärsest ja inimsugu peaaegu tardumapanevalt kõik vägiteod, võtab ta endale ometi kõige väiksema osa kiitusest; ta kuulab täiesti vastumeelselt ülistuskõnesid, mis igal pool kõlavad, ja lubab neid pidada pigem kodanike kui sealt endale naudingu saamise pärast. Peale selle on ta niivõrd jumalakartlik ja kodanike suhtes niivõrd kohusetruu kuningas ning näitab ka võidetud vaenlaste suhtes üles ainulaadset headust ja armulikkust, kuni selleni, et nad vaevu tajuvad servituuti, mis neile

(6)

peale on pandud, ja peavad seetõttu kõige väärilisemaks, et alati võidaks see, kes nii hästi võitu kasutada oskab. Kindlasti on sõjas armee tugevus väga palju väärt ning ka suur ja hästi treenitud relvakandjate hulk ei oma sugugi väikest kaalu vaenlase metsikuse murdmisel, aga kui eesotsas ei ole head juhti, siis need toed vajuvad oma raskuse all hõlpsasti kokku. Ent selles sõjas on JUMALA tohutu töö järel näha KARLI erakordne vaev: ise, üksi, oma hingesuurusega, oma kommete, oma eeskujuga sisendab ta energiat tervele sõjaväele. Ta ise õhutab neid suurimatele vägitegudele ja näitab samas ka teed. Ta astub ise oma ülipühas isikus kõigist kõige esimesena vaenulikele vägedele vastu. Nüüd on lubatud tema, vahvaima ja parima Kuninga ülistamised ja ka meie endi mõtisklused ning rõõmutsemised sakside üle saavutatud võidu puhul,

(7)

mida tänase päeva pühalikul jumalateenistusel ja samuti pidulikus kõnes homse päeva valgel, 10. tunnil Suures Auditooriumis selgitab väga lugupeetud ja mõjukaim OLAUS MOBERG; Ülipüha Teoloogia doktor ja esimene professor, auväärseim kolleeg, sellele Athenaeumile üliarvukalt osutatud teenete poolest ehituim mees. Niisiis kutsutakse sellele pidulikule aktusele kõik, kes — nagu hästi teada — suhtuvad armulisimasse kuningasse ettenähtud kuulekuse, õpingutesse innu ja poolehoiu, ning kõnemehesse endasse oma hea tahtega. Avalikult ette kirjutatud Liivimaal Pärnus, 10. septembril 1701. aastal.

Sveno Cameen,
ajalooprofessor ja Pärnu Akadeemia rektor käesoleval ajal.

(8)

Pietate, fide, constantia in DEum, Amore, candore, observantia in Regem & Patriam, Literis & Armis, Toga Sagoque Incluti, & Praefulgidi Domini Auditores.

Cum die quinto Mensis Februarii anni currentis, ob victoriam prodigiosam, ad percelebre Emporium Narvam, die Vigesimo Mensis Novembris Anni proximè elapsi, nimirum in ultimo Decemi septimi seculi anno, à partu virgineo, rotundè calculato, de Barbaris Nostris hostibus Russis, reportatam, publicè verba ex loco isthoc fierent, & festis undique gaudiis hoc Musis haud ita pridem sacrutum⁴ streperet auditorium, id ego (credo

(9)

& vos quibus adesse contigit, Auditores) à DEo REge Regum, & Domino Dominantium, tacitâ mentis veneratione precatus sum, ut gratulationes ejus diei propriae nobis, ac perpetuae essent, novaque indies incrementa Caperent. Audiverat Numen Orantis preces, & vota, quae tunc religiosè nuncupabantur, rata habuerat. Quippe Dano intra fines suos represso, & animo in Muscovitico imperatore fracto, tandem per DEi Ter Optimi Maximi Opem & gratiam, superbum Saxonicum exercitum, cum complicitibus ejus, alto supercilio nos spernentem, & plenis buccis, ante victoriam triumphum cantantem, Monarcha Sveo-Gothici Regni, Septentrionis Gloria & Lumen, Heroum Soboles, CAROLUS ejus Nominis XII. Rex Noster clementissimus, Imperator Sacratissimus, Divino Nu-

(10)

mine fultus, trajecto prolixo & rapido flumine Duna, partim humi prostravit, partim cepit, partim in fugam conjecit. Tanto enim Rege,

⁴ Pro: sacratum.

(8)

Vagaduse, usu, ustavusega jumala ees, armastuse, siiruse, kuulekusega kuninga ja isamaa ees, harituse ja relvade, tooga ja sõdurimantli poolest kuulsad ja hiilgavad isandad kuulajad!⁶

Kui käesoleva aasta veebruarikuu viiendal päeval peeti siinsamas paigas avalikult kõnesid imetabase võidu puhul, mis saavutati meie barbarlike vaenlaste venelaste üle kuulsusrikka Narva kaubalinna all viimati möödunud aasta 20. novembrikuu päeval, muidugi mõista viimasel 17. sajandi aastal neitsi sünnitamisest ümmarguselt arvates; ja kui see muusadele pühitsetud kuulajaskond pidustuste ja igakülgsete rõõmutsemistega nõnda rõkkas nagu ei kunagi varem, siis mina — usun, et ka

(9)

teie, kuulajad, kes juhtusite kohal viibima — palusin Jumalalt, Kuningalt, Issandalt Issandalt vaikselt palves, et sellele päevale pühendatud õnnitlused jääksid meile päriseks ja pidevalt jätkuma ning et nad iga päevaga uut järelkasvu saaksid.⁷ Jumalik tahe võttis kuulda paluja anumisi, ja tegi teoks soovid, mida siis hardalt kuulutati.⁸ Nimelt kui Taanlane oli oma piiridesse surutud ja Moskovitiide imperaatoril meelekindlus murti, ⁹ siis lõpuks, Kolmkord Parima Suurima Jumala töö ja armu läbi sai Svea-Göta Riigi Monarh, Põhja-kaare Hiilgus ja Valgus, Heeroste Järehtulija KARL, meie armulisim Kuningas, 12. sellenimeline, Ülipüha Imperaator, abi Jumalikult tahetelt, ning ületanud laia ja kiirevoolulise Daugava jõe, ründas ülbet sakside väge koos nende liitlastega, kes meid kõrgilt ja suureliselt halvustasid ning täiest kõrist enne võitu triumflaulu laulsid,

(10)

kelle ta osalt lõi maha, osalt vangistas, osalt ajas põgenema. Nii suure kuninga jaoks, kelles õitsevad korraga kõik need voorused,

⁶ Sama pöördumist kasutab Moberg oma 1693. aastal peetud kõne *Oratio in laetam memoriam Concilii, quod Upsaliae ... fuit* (Dorpat: Brendeken, 1693) alguses, lisades siin vaid mõned ülistusadjektiivid.

⁷ Koht on (asjakohaste muudatustega) pärit August Buchneri teisest kõnest Lepizigi lahingus saavutatud võidu puhul, mis peeti 1633. aastal 7 päeva enne septembri iide (st 7. septembril — *toim.*), vt Buchneri *Oratio gratulatoria* kogumikus *Gustavus Magnus sive Panegyricae Orationes* (Lugduni Batavorum. 1637), 83-84.

⁸ Samas, 84 (muudetud on ainult ajavormid).

⁹ Vrd: Sueno Cameen ülal, lk 2.

in quo virtutes simul omnes vigent, quae singulae in omnibus praedicantur, nihil dignum, nisi quod difficile, nisi quod omnibus aliis desperatum. Uti proinde hoc bellum tam feliciter gestum, hoc praedium adeo fausto sidere commissum, hanc pugnam hostium clade admirabiliter insignem, & victoriam prorsus gloriosam inde obtentam, jure debito, & animo devoto quavis data occasione, memorabimus, narrabimus, celebrabimus, & posteritati consecrabimus. Hanc igitur, Auditores, mihi veniam concedetis, ut arma virumque canam, & victoriam sine pari, sine exemplo, adeoque incomparabilem, pro re nata, depraedicem, atque trabali clavo

(11)

figam. Interim Domine DEus flecte Linguam, illumina intellectum, aperi corda nostra, ut quae dicturi & audituri sumus, Nomini Tuo sint gloriosa, verbo Tuo consona, ad rem praesentem accommodata, ac nobis omnibus utilia & salutaria!

Rex Noster, quem sensu animi magis, quam verbis iterata praefatione Majestatis cernuus venerabundusque nomino, non sine gravi causa, sed bello importuno & insperato lacessitus, auspicato sidere, vento favonio vectus, die secto Mensis Octobris anni proximè praeteriti in Livoniam venit, & quidem primum Pernaviam appulit, quam urbem post tempora gloriosissimae memoriae Regis GUSTAVI ADOLPHI, ob rerum gestarum magnitudinem cognomento Magni, nullus Rex Majestaticâ⁵ sua praesentia beaverat, utinam igitur cives debita

⁵ Sic!

mida kõigi teiste puhul ükshaaval ülistatakse,¹⁰ ei ole miski vääriline, kui see pole raske, kui kõik teised pole selle suhtes lootust kaotanud.¹¹ Niisiis, kuidas see sõda nii õnnelikult peeti, see lahing nii soodsa tähtede seisuga toimus, see võitlus vaenlaste kaotuste tõttu imetusväärselt tähelepanuväärseks ja sealt saavutatud võit täiesti kuulsusrikkaks osutus, seda hakkame kohustuse eesõigusega ja pühendunud hingega igal võimalikul juhul meenutama, jutustama, tähistama ja järelepõlvedele pühaks kuulutama. Nüüd aga, kuulajad, andke mulle luba, et *laulaksin relvi ja meest*¹² ning *võitugi, mil pole võrdset*, pole eeskuju, ja et ma seda, täiesti võrreldamatut vastavalt sündinud asjaoludele kuulutaksin ja otsekui puunaelttega (11)

kinnitaksin. Vahepeal, Issand JUmal, painuta keelt, valgusta mõistust, ava meie südamed, et see, mida ütleva ja kuulama hakkame, oleks Sinu nimele auhiilguseks, Sinu sõnaga kooskõlas, praeguse olukorraga sobiv ja meile kõigile kasulik ning head toov!¹³

Meie Kuningas, keda pean vajalikuks valmilt austada pigem vaimu tunnetuse kui sõnades korratud majesteedi nimetusega, saabub läänetuulest kantuna ja soodsa tähtede seisuga äsja möödunud aasta 6. oktoobrikuu päeval Liivimaale, mitte ilma tõsise põhjusega, vaid ränga ja ootamatu sõja väljakutse peale, ja suundus kohe esimesena Pärnusse, linna, mida pärast hiilgavaima mälestusega Kuninga¹⁴ Gustav Adolfi aegu (kelle lisanimeks on kangelastegude suuruse pärast Suur) polnud ükski kuningas oma majesteetliku kohaloluga õnnistanud, — kui ainult kodanikud väärilise

¹⁰ Alates kõrvallausest on aluseks Pacatus Drepaniuse panegüürika keiser Theodosiosele, vt: *Panegyrici veteres latini*, ed. Stéphane Ratti, 1676 (vrd: C. G. Schwarz, H. J. Arztenius, A. J. Valpy (eds), *Panegyrici veteres*, vol. 3 (London, 1828), 1562. Lõik esines tollastes ülistuskõnedes ka mujal, nt Daniel Eremita kõnes Cosimo di Medici pulmadeks, *Auxiliae vitae ac civilis*, 298–299 (viide 1701. aasta trüki järgi).

¹¹ Alates sõnast *nihil dignum* ('miski vääriline') kattub tekst sõna-sõnalt Hugo Grotiuse dedikatsiooniga Louis XIII-le, vt: H. Grotius, *De jure belli et pacis* (Amsterdam, 1712), praef. iii (esmatrükk 1625).

¹² Vergiliuse *Aeneise* 1. laulu 1. värss esineb siin tsitaadina kõrvallauses ja on seetõttu muudetud süntaksiga, ka lause jätk (tõlkes kursiivis) on heksameetris.

¹³ Vt Caspar Sibelius, *Opera theologica seu loci communes.*, vol. 1 (Amsterdam, 1644), 158 (ja ka hümn: *Aperi Domine, os meum, intellectum illumina, affectum inflamma*).

¹⁴ Vrd: J. Botvidus, *Regis Gustavi Adolphi gloriosissimae memoriae concinator* (Stockholm, 1620).

(12)

devotione hanc felicitatem, quam CAROLUS Duodecimus, delictum humani Generis, attulit, agnoscerent! Nam ab eo tempore est Svia-nica res amplificata, livonica defensa, gloria gentis hujus illustrata, celebres victoriae partae sunt, praeda numerosa capta est. Namque Muscovitarum sanguine spatiosus juxta Narvam campus maduit, & flumen Narvense ferè totum reliquum Muscoviticum exercitum absor-buit. Quam proinde gratus, quam laetificus, quamque omnibus no-bis exoptatus Majestaticus hic serenissimi Regis adventus fuerit, non mente concipere, nedum decenti verborum ornatu exprimere possum. Verum enim verò, vix ac ne vix quidem crediderim hanc vitae lucem, hunc coeli, qui omnes alit, Spiritum, in hunc diem, aut bona, liberos, conjugesque in salvo mansisse, si Rex

(13)

Noster CAROLUS XII. non advenisset, & hanc pressam, & undique constrictam Provinciam, per DEI universae velificationis Nostrae Prae-sidis gratiam, Liberasset. Rem paulò altius auspicabor, Auditores: Seculo jam ante praesentem hunc annum ad finem properante deci-mo septimo, ab Humani generis Redemptore incarnato, intempesta nocte, inter diem decimum & undecimum Mensis Februarii, Saxones, eorumque complices, sine belli clarigatione legitima, sine ulla justa causa, contra jura moratorium gentium, ex improvise, tanquam lat-rones & fures nocturni, Rigam advolarunt, & undiquaque clausurunt urbem primariam Livoniae, mercibus studiisque artium per orbem notam. Inde varias provinciae partes pervagando, rapinis & praedis longè lateque fuderunt terrorem, &

(14)

munimenta quaedam, non quidem victricibus armis ceperunt, sed fraude, imposturis, & lenociniis verborum, atque Phaleratis dictis

(12)

pühendumisega tunnistaksid seda õnne, mida KARL Kaheteistkümnemes, inimsoo rõõm,¹⁵ on toonud! Nimelt on tema ajast saadik Svioonide¹⁶ riik kasvanud, liivlaste oma kaitstud, selle rahva au särama hakanud, on sündinud kuulsad võidud,¹⁷ võetud arvukalt sõjasaaki. Nimelt on Narva lähedane avar väli niiskunud Moskoviitide verest ja Narva jõgi neelanud peaaegu kogu ülejäänud Moskoviitide väe. Edasi kuivõrd teretulnud, kuivõrd rõõmutoov, kuivõrd meie kõigi poolt igatsetud oli Helgeima Kuninga majesteetlik saabumine, ei suuda ma mõistusega haarata ega sobivalt kaunite sõnadega väljendada. Tõepoolest, ainult suurivaevu võinuksin uskuda, et see elu valgus, see taeva kõiki toitev vaim, või ka vara, lapsed, abikaasad oleks selle päevani terveks jäänud,¹⁸ kui Meie Kuningas

(13)

KARL XII ei oleks tulnud ning vabastanud selle rusutud ja igast küljest pigistatud provintsi tänu Jumala üleüldisele meid kaitsvale loorile. Kuulajad, hakkam olukorda selgitama pisut kaugemalt: juba enne praegust aastat, kui inimsoo Lunastaja lihakssaamisest arvates seitsmeteistkümnemes sajand lõpu poole ruttas, saabusid saksid ja nende kaasosalised tormisel ööl veebruarikuu 10. ja 11. päeva vahel, ilma seaduslikult sõda kuulutamata, ilma igasuguse õiglase põhjusteta, rahvaste poolt vandega kinnitatud vaherahu vastaselt, ootamatult, otsekui vargad ja röövlid öösel Riia alla ja piirasid kõikjalt sisse Liivimaa pealinna, mida tuntakse kogu maailmas kaubanduse ja kunstide harrastamise tõttu. Seejärel, luusides erinevates provintsi osades laialt ringi, külvasid nad röövimise ja rüüstamisega igal pool hirmu ning

(14)

ajasid häbiväärse allaandmiseni ka mitmed kantsid ja niinimetatud *phalera*’t kandvad komandandid, kellele need kantsid usaldatud

¹⁵ Vrd: Tobias Magirus, *Polymemnon seu Florilegium locorum Communium* (1629), J. Lipsiuse kohta.

¹⁶ Nimi on pärit Tacituselt (vt *Germaania*, ptk 44).

¹⁷ Vt Johannes Freinshemius, *Panegyrica serenissimae Reginae*, peetud 1647. aastal Stokholmis kuninganna Kristiina auks (*Johannis Freinshemii Orationes cum quibusdam declamationibus* (Frankfurt, 1662), 354–355).

¹⁸ Vt Buchner, *Esimene kõne Lepizigi lahingus saavutatud võidu puhul* (*Oratio prima*), avaldatud esmalt selle esitaja, Gustav Adolphi poja Gustavi nime all (Gustavus, G. F. väljaandes *Gustavus Magnus*, 65).

Praefectos, quibus munimenta concredita erant, ad turpem deditio-
nem commoverunt. Furum verò & latruncolorum solertia isthaec
talis Regi Nostro Candido & animoso abominabilis & prorsus detes-
tabilis est, quippe cui palam aggredi certum est. Senserunt interim
Saxones se Svecis stare acie adsvetis, adeoque vinci nesciis, impa-
res esse, proinde etiam in capita nostra Barbaram gentem Muscovi-
ticam, sed fugacem tamen, allectaverunt, ut tanquam canes venatici,
junctis viribus Leonem Borealem circumvenirent, & penitus peffund-
arent. Verum haec impia spes fefellit Saxones egregiè, & consilium
hoc malum consultoribus, pariter & concilio huic

(15)

huic obsequentibus, pessimum, imò, perniciosissimum fuit. Cum
exercitus Muscovitarum, ante Narvam instar apum examinis susur-
rans, caesus, pulsus, Profligatus, humi prostratus, trucidatus, in fu-
gam conversus, gloriosissimam nobis victoriam traderet; sibi dedecus
& cladem auferret. Hinc patet, Auditores, spem & fiduciam suam eos
in multitudine, non in ope DEi, & bonitate causae collocasse. Verum
ne sic quidem animum prorsus desponderunt Saxones, sed hinc illinc,
more suo, grassati in confinio provinciae, vastaverunt, rapuerunt, ni-
hil planè de justa bonorum ablatorum restitutione solliciti, verum se
non fugituros, sed acie staturos magno oris hiatu jactitarunt. Tan-
dem tamen, volente DEo, & quod perpetuò doleant perfidiosi hostes,
felicissime illuxit dies nona mensis Ju-,

(16)

lii, anni labentis, paucis horis longi temporis ultura improbitatem,
quae huic Provinciae hactenus procaciter insultaverat impunè. Nam
Rex CAROLUS Tantus imperio, vera Martis proles, die Septimo

olid, ent nad ei vallutanud neid relvadega võites, vaid salakavaluse, pettuste ja ahvatlevate kõnedega. Niisugune varaste ja röövliste riuklikkus on meie avalale ja vaprale Kuningale vastik ja täiesti põlastusväärne, kuna tema jaoks on õige avalikult vastakuti minna. Vahepeal mõistsid saksid, et neist ei ole võrdväärseid vastaseid svealastele, kes olid harjunud lahingurivis seisma ega olnud selle ajani kaotama õppinud, ning seetõttu meelitasid nad meie vastu ka barbarliku, ent põgenemisalt moskoviitide hõimu, et nii otsekui jahikoerad ühendatud jõududega Põhjamaa Lõvi¹⁹ ümber piirata ja täielikult enda alla matta. Tegelikult aga vedas niisugune kuritegelik lootus sakse kõvasti alt ning see halb nõu oli nõuandjatele ning ühtlasi selle nõu

(15)

kuuldavõtjatele kõige halvem,²⁰ tegelikult isegi ülimalt hävitav. Kui moskoviitide Narva all mesilassülemi moodi sumisev vägi puruks lööduna, tagasi pekstuna, põrmustatuna, maha paisatuna, hävitatuna, põgenema aetuna meile kuulsusrikkaima võidu andis, tõi ta endale autuse ja kaotuse.²¹ Siit on ilmne, kuulajad, et nad olid kogu oma lootuse ja kindluse pannud arvukusele, aga mitte Jumala tööle ega ürituse headusele. Ent saksid ei heitnud nii küll täiesti meelt, vaid laastasid, röövvisid, siin-seal enda kombel provintsi äärealadel rünnates, muretsmata sugugi äravõetud varade õiglase tagastamise pärast, tõesti, nad ärplesid suure suuga, otsekui ei oleks nad põgenemas, vaid lahingurivvi astumas. Ent Jumala tahtel ja et reetlikud vaenlased lakkamatult kannataksid, koitis ometi lõpuks kõige õnnelikumal moel käesoleva aasta üheksas juulikuu päev,

(16)

et tasuda väheste tundide jooksul kätte pikaajalise nurjatuse eest, mis oli senini karistamata, jultunult seda provintsi mõnitanud.²² Nimelt asus kuningas KARL, nii vägev võimu poolest, tõeline Marsi

¹⁹ Levinud Gustav Adolfi tiitlina.

²⁰ Lausepoole aluseks on levinud vanasõna *malum consilium consultori est pessimum* („halb nõu on kõige halvem nõuandja jaoks”), algselt on tegu tõlkega Hesiodose eepose „Tööd ja päevad” värsist 264.

²¹ Aluseks (täiendatult) koht Augustus Buchneri teisest panegüürikast, vt *Gustavus Magnus*, 84–85.

²² Aluseks on lause samast kõnest, *op.ult.cit.*, 96.

Mensis Julii, dicti anni, ante Rigam ad portum Maris Baltici sitam, satis diu hostiliter tentatam & infestatam, sed frustra tamen (nam Dalebergiana fides in Regem & Patriam Major est, quam ut vinci possit), cum selecta militum manu, auspicatò accessit, ad ulciscendum Teutonum invasiones in Livoniam, Sacro Homagio jam dudum Svecico Regno devotam. Postero die, justam aciem bono ordine instruxit, navigia Epibatica, Pontones, rates, ad flumen transeundum ordinavit, disposuit, & hora nona vespertina, paulo infra Emporium Rigam militem imposuit, quippe non

(17)

procrastinandum Rex statuebat. Atqui jam utrinque stabant in campum productae acies, fixae primum, & tristi silentio, vultu, lacertis, pectore colligentes iram, in diras procellas mox erupturam. Nam in conspectu trans rapidum & aestuosum flumen exercitus grandiloquus, immodicus aestimator sui, quod non rarum in ea gente, satis cataphractus & loricatus, valido aggere circumcinctus, clavis ferratis instructus, tormentis bellicis munitus, nostros expectans stetit. Interim Rex CAROLUS ad nullius Pavens occursum, neque ullius hostis formidans adspectum, anchoras in fortitudine Domini, cujus solius justitiae memor, sub aurorae ortum, hora quarta matutina, solvit, & sub umbone Divino, in adversam ripam transvolavit, ubi signum conflictui datum, ferro ac viribus omnia licuerunt. Hinc vulnera, caedes,

(18)

spolia, terror, furor omnia miscuerunt. Stetit aggestis cadaveribus humus, coelum pulvere. Pugnatum acerrimè horis quatuor, fortuna demum cum plena victoria in nostras transivit partes. Tum fusus,

järglane²³ juba nimetatud aasta 7. juulil koos valitud sõjameeste salgaga heade ennete toel Riia alla, et maksta kätte teutoonide sissetungide eest Liivimaale, mis oli püha vande saatel²⁴ juba ammu Rootsi riigile määratud. Seda Balti mere äärset sadamalinna oli küllalt kaua vaenulikult rünnata püütud ja ähvardatud, kuid siiski asjata (nimelt oli Dahlbergi ustavus kuninga ja isamaa ees liiga suur, et teda oleks saanud võita). Järgmisel päeval seadis kuningas üles õige, heas korras lahingurivi, käskis tuua jõe ületamiseks pargased, pontoonid, parved, paigutas laiali ja pani üheksandal õhtutunnil sõdurid pisut allavoolu Riia kaubalinnast, kuna ta otsustas, et ei

(17)

või enam edasi lükata. Ja juba olidki mõlemalt poolt väljale toodud lahingurivid seismas, esmalt kindlalt paigal ja sünges vaikuses, kogudes palgele, käsivartesse, rindu viha, mis pidi pea hirmsate hoogudena välja purskama.²⁵ Nimelt seisis meie pilgu all, teisel pool kiiret ja keeriselist jõge²⁶ meid oodates hooplev sõjavägi, end piiritult üle hinnates, mis pole selle hõimu seas haruldane, korralikult soomusrüüdes ja -särkides,²⁷ tugeva kaitsevalliga ümbritsetuna, rauast riividega varustatuna, sõjamasinatega kaitstuna. Vahepeal, värisemata mitte kellegagi kokkupõrkamise ees ja pelgamata ühegi vaenlase nägemist, lasi kuningas KARL Jumala vägevuse toel, ainult tema õiglust mäletades, päikesetõusu saabumise eel neljandal hommikutunnil ankrud hiivata ning lendas Jumala kaitsekilbi all vastaskaldale — seal, märk võitluseks antud, oli kõik raua ja jõu teha.²⁸ Siis paiskasid haavad, tapmine,

(18)

röövsaak, õud, raev kõik segi. Maapind kattus laibakuhjade, taevas tolmuuga. Võideldi kõige ägedamalt neli tundi, lõpuks aga tuli saatus täieliku võiduga meie poolele üle. Siis, laiali aetuna, põrmu paisatu-

²³ Epiteetidid on pärit sama aluseksoleva kõne järgnevast lausest, *op.ult.cit.*, 97.

²⁴ Viide on lepetele.

²⁵ Taas toetumine märkustes 28–29 viidatud lausele (välja arvatud kaks epiteeti, mis on juba ära kasutatud).

²⁶ Vt tiitellehte.

²⁷ Vrd ülal, lk 3.

²⁸ Alates sõnast „seal“ (*ubi*) tsiteerib Moberg taas peaaegu muudatusteta aluseks olevas Buchneri kõnes eelnevalt tsiteeritule (vt märkused 29 ja 31) vahetult järgnevat lauset (*op.ult.cit.*, 97).

Profligatus, armis, signis, machinis, omni apparatu belli exutus, terga vertere hostis, & quaqua potuit, moliri fugam coactus est, tanta velocitate & desperatione, ut simul belli area & tota provincia penè excederet. Et ita quicquid ante Regis Nostri clementissimi adventum Calamitatis invexit perfidus hostis, luit pessimè; nec immerito; quia sub belli titulo mera exercuit Latrocinia. Justum autem est tueri fines à Latrociniis; Latrocinia depellere. Rex victor per noctem eam, quae diem pulcherrimum exceperat, in campo & castris, quibus ejecerat hostes, commoratus, DEum immortalem flexis genibus & pio si-

(19)

mul animo, veneratur, victorumque more, primum laboris & victoriae fructum carpit. Porrò Postera Luce, fugientem hostem, quanta vi potest, sequitur, caedit, sternit; oppidis, urbibus, arcibus ejicit: quaqua venit cum bonitate fortitudinem; victoriam cum clementia miscet, ut superatis hostibus, sui non minus victor esset, quo nihil divinius, aut excellentius habendum. Mox Mithoviam, caput semigalliae & Ducis Curlandiae sedem, Bauschiam aliaque loca vi vel conditione⁶ capit, & etiam num feliciter progreditur, & universam Semigalliam, & Curlandiam, quod felix faustumque esse jubeat DEus Regnorum Dator & Stator! sui juris facit. Hinc gratulor nobis, & jure quodam, exclamare mihi videor: ô faustissimum anni mensem Julium! ô felicissimum ejusdem mensis diem! ô auspicatissimum ejus diei tempus

(20)

matutinum hoc Prosperrimo pugnae eventu terque quaterque beatum, & memorabile! ô diem Laetissimum, & omnium deinceps an-

⁶ Pro: condicione.

na, ilma jäetuna relvist, embleemidest, sõjamasinaist, kogu sõjavärgist, oli vaenlane sunnitud selja pöörama ja püüdma põgeneda, kuhu iganes suutis, sellise väleduse ja meeleheitega, et jõudis peaaegu korraga välja nii sõjapiirkonnast kui tervest provintsist.²⁹ Ja nõnda tasus reetlik vaenlane viletsuses kõigi kahjude eest, mis ta enne meie üliarmuliku kuninga saabumist oli kaasa toonud³⁰ — ja sugugi mitte teenimatult, sest sõja nimetuse all oli ta sooritanud lausa röövlitegusid! Ent õiglane on kaitsta piire röövlitegude eest, röövlitegusid tagasi lüüa. Kauneimale päevale järgnenud ööks jääb võitja kuningas peatuma lahinguväljale ja laagritesse, kust ta vaenlased välja ajas, tänab surematut Jumalat härdalt, painutatud põlvil ja vagal

(19)

meel, ning naudib võitjate kombel esimesi vaeva ja võidu vilju.³¹ Seejärel, järgmise koidiku ajal jälitab, raiub, paiskab põgeneva vaenlase kõigest jõust põrmu, ajab välja küladest, linnadest, kindlustest; kuhu ta iganes ei läheks, ühendab vahvuse headusega, võidu armulikkusega — selleks, et ta vaenlased ületanuna ei saaks sugugi vähem võitu ka iseenese üle, millest ei tule midagi pidada jumalikumaks ega ka suurepärasemaks.³² Varsti alistab ta jõu või läbirääkimistega Mii-tavi, Semgallia pealinna ja Kuramaa hertsogi asupaiga, Bauska ning teised kohad ja liigub uute õnnestumistega edasi ning allutab oma võimule — et JUMal, kuningate andja ja hoidja³³ käsiks olla soositud ja õnnelik! — kogu Semgallia ja Kuramaa. Seetõttu õnnitlen meid ning näin endale küll õigusega hüüatavat: oo, aasta soodsaimat kuud, juulit! oo õnnelikemat selle kuu seitsmendat päeva! oo heaendelisi-mat selle päeva aega,

(20)

hommikut, selle edukaima lahingulõpu tõttu kolm ja neli korda õndsat ning mälestusväärset! Oo rõõmsaimat ja edaspidi kõigil aastail mäle-

²⁹ Tsitaat (mõne väljajätuga ja verbivorme muutes) samast Buchneri kõne kohast, *op. ult. cit.*, 97.

³⁰ Naasmine sama Buchneri kõne alguse juurde, tsiteeritud on lk 84 algavat lauset, mille jätku tsiteeris B. ülal, lk 15 (vt märkus 27). B. tsitaatidele järgneb vahele kiilutuna selgitav lause röövlitegude kohta.

³¹ Moberg naaseb Buchneri kõne lk 97 juurde ja jätkab tsiteerimist poolelijäänud kohast (lisades ainult painutatud põlvil palvetamise).

³² Taas jätkub tsiteerimine samast kohast, Buchner, 97–98 (vrd: Curtius, *Historiae Alexandri Magni*, 10. 5. 28).

³³ Jupiteri või Marsi lisanimi (vrd: Vell., 2. 131).

norum memoria celebrandum, quo CAROLUS XII. trans flumen Dunam venit, vidit, vicit! Profectò, si in caeteris rebus nihil prudenter suscipi, nihil finiri feliciter, sine Divina ope, potest, quis putabit, aut potuisse deliberari hanc tam difficilem pugnam, aut tantam obtineri victoriam, nisi DEus Jehovah, Exercituum & Rex Glorìae se nostrae parti intermiscuisset, &, quodam coelesti igne animos consultantium inflammasset, ac quadam divina virtute pugnantium dexteras obarmasset. Verum enim verò, hoc planè mihi persvasum habeo, Auditores, eo demum tempore summum, quod omnia moderatur Numen, tot precibus, tot votis, quae inter quotidianas Lachrymas, gemitusque (21)

perpetuos hactenus, tot dejecti fortunis suis, expulsi sedibus, liberis conjugibusque privati, aut alia maximè nefaria, & indignissima passi, assiduè fuderant, & nuncuparant, adductum fuisse, aqtue commotum, ut opem & salutem nobis tandem ferret, & animum minacem in hostibus frangeret. Equidem vix quicquam nobis vitâ ac spiritu charius unquam, aut jucundius erit, & de quo magis solliciti simus. Haec ipsa vita tamen occisa quodammodo, ac mortua mihi videbitur, si eam non comitata Libertas fuerit: Et istam rursus vix alicujus momenti habebò, si pietate & vera cognitione DEi, quam religionem appellamus, careat; nam: servire DEo est optima Libertas christiano-

tamisega ülistatavat päeva,³⁴ mil KARL XII üle Daugava tuli, nägi, võitis!³⁵ Kahtlemata, kui ülejäänud asjades ei ole ilma Jumala toeta võimalik midagi targalt ette võtta ega midagi õnnelikult lõpetada, siis kes võiks arvata, et niivõrd rasket lahingut oleks saanud kavandada või nii suurt võitu saavutada, kui Jumal, Vägede Jehoova ja Au Kuningas ei oleks meie poolele asunud ning mingi taevase tulega võitluse astujate hingesid sütitanud ja mingi jumaliku vahvusega võitlejate paremaid käsi relvastanud.³⁶ Tõepoolest, kuulajad, selles olen küll täielikult veendunud, et just sellel ajal kui nad niivõrd õnne kaotanuna, asupaikadest välja aetuna, lastest ja abikaasadest ilma jäetuna või muud äärmiselt õnnetusttoovat ja teenimatut kannatanuna (21)

lakkamatult selle päevani nii paljusid palveid ja töotusi igapäevaste pisarate ja kestvate ägamiste vahel valasid ja kuuldavale tõid, sai kõike juhtiv ülim Jumalik tahe selle poolt niikaugele viidud ja liigutatud, et tõi meile lõpuks abi ja pääsmise ning murdis vaenlastes ähvardava meelega.³⁷ Muidugi, vaevalt oleks miski meile kunagi elust ja hingest kallim või meelepärasem, või muretseksime millegi pärast rohkem. Aga elu ise näib mulle kuidagi hävitatuna ja surnuna, kui talle ei ole saatjaks vabadus; ning vabadust pean ma omakorda vaevalt millegi vääriliseks, kui tal puudub vagadus ja Jumala tõeline tundmine, mida me nimetame usuks.³⁸ Nimelt on Jumalat teenida kristlastele parim vabadus.³⁹ Aga seda tõelist usku on need reetlikud

³⁴ Vt Johannes Freinshemiuse ülalpool viidatud kõnet kuninganna Kristiina auks, Freinshemius, 356.

³⁵ Caesar'i sõnu vt: Suetonius, *Vitae Caesarum, Julius Caesar'i elu*, 37. 2. 6. Tsaati on samamoodi kasutanud Gustav Adolphi pühendkogumiku dedikatsioonis ka Andreas Clocovius, vt *Gustavus Magnus*, 2.

³⁶ Vt Buchneri esimest kõnet (Gustavi, G. F., *Gustavus Magnus*, 63), mida Moberg on tsiteerinud peaaegu muudatusteta. Sama lauset on kasutanud juba Johannes Georgii Graevius, vt: *Orationes* (Delphiis, 1721), 144-145 (*Oratio de victoria navali ab Anglis deportata*, aastast 1666).

³⁷ Moberg jätkab tsiteerimist eelnevalt poolelijäänud kohast pisut rohkemate muudatustega, vt: Gustavi G. F., *Gustavus Magnus*, 63 (Vrd: Graevius, 145). Lisatud on fraas *opem & salutem* („abi ja pääsemise“, vt: Cicero *Pro Archia*, 1.1), samuti Iustinuse *Historiae philippicae* ning Nolte *Lexikoni* vahendusel tuntud fraas julguse murdmisest (Noltel: *animum minacem dumtaxat in illo fregit*, Valla L. 2. c. 41).

³⁸ Pisut edasi hüpates jätkub tsiteerimine muudatusteta, *op.ult.cit.*, 65-66.

³⁹ Aluseks ladinakeelne ütetus *Deo servire summa libertas* (vrd: Seneca, *De vita beata* 15.7: *deo parere libertas est*), mis on tähtis ka luterlikus teoloogias (vt: M. Luther, *De libertate Christiana* (Nurmb. 1524), 1520) ja Comm. in Gal. 5.13). Vrd: M. Löbe, *Wahlsprüche, Devisen und Sinnsprüche deutscher*

rum. Hanc autem veram religionem ab aris, à Templis avertere longè, quin & ex ipsis animis mentibusque ac tota memoria hominum delere, (22)

evellere, ac eradicare conabantur, & etiam num conantur Perfidi hostes. Verum enim verò, quod Corpori nostro anima est, id libertatem praestare vitae arbitror. Quemadmodum enim quod corpus movetur, & se agit, videtque & audit ac sentit, id non ab se, sed ab anima habet; ita haec vita non spiritu ipso, sed usu fructuque ejus metienda est, qui extra Libertatem verus esse non potest. Haec enim ubi adempta fuerit, quid reliquum nobis praeter dedecus & ignominiam manet? sic, quasi ex corpore cum evolarit anima, nihil nisi Putredo, & foetor, & quod pudet dicere, de homine restat, cujus, Pater Jiobo afferente, corruptio est, quam à Patre tanquam haereditatem accepit. Quo circa quo generosior quisque natus est, eo Libentius vita, quam libertate carere solet. Cum & bestiae nobiles citius ferrum corpore recipi-

(23)

ant, quam vitam cum servitute, Paciscantur. Sed licet hoc nobis libertatis studium tribuat, ut, cum digressus corpore Spiritus, gloria nostra ac decus vigeant, tamen ut ille ipse Spiritus, quem à DEo Patre Optimo accepimus ad suum Auctorem jam absolutus corporis vinculis redeat, & beatissimis coelitum choris associetur, tribuere non potest. De quo cum ante omnia videndum homini, & semper atque praecipuè, laborandum sit, id autem sola vera, quam profitemur, religio conferat; ita imbuendus animus ac incendendus velut amore libertatis est, ut tamen pietatis atque religionis curâ nihil prius nihil antiquius habendum nobis existimemus. Haec proinde duo maxima

vaenlased ikka altaritest, templitest kaugele eemale pöörata ning isegi inimeste endi hingedest ja meeltest ja kogu mälust kustutada, (22)

ära rebida ja välja juurida püüdnud ja püüavad veel nüüdki.⁴⁰ Tõepoolest, arvan, et sedasama funktsiooni, mis meie keha puhul hing, täidab elu puhul vabadus. Sest samuti nagu keha liigutab ja toimib, näeb ja kuuleb ning tunneb, ei ole tal see iseenesest, vaid hingest; ⁴¹ nii ei tule ka seda elu hinnata mitte vaimu enda, vaid selle kasutamise ja vilja üle, mis ei saa olla tõeline väljaspool vabadust. Sest kui see ära võetakse, mis jääb meile veel üle peale autuse ja häbistuse? Sest nii nagu siis, kui hing kehast välja lendab, ei jää inimesest järele muud, kui roisk ja lehk ja veel, mida häbi öeldagi;⁴² — tema Isaks on aga Hiiobi kinnitusel häving, mille ta ometi Isalt otsekui päranduseks sai!⁴³ — nii ka selles, et mida üllamana keegi on sündinud, seda meelsamini jääb ta ilma pigem elust kui vabadusest; sest ka õilsad loomad võtavad kiiremini raua ihusse,

(23)

kui et lepivad eluga orjuses. Sest isegi kui püüd vabadusele annab meile selle, et kui vaim kehast lahkub, õitsevad meie au ja kuulsus edasi, siis ometi ei saa ta anda seda, et see vaim, mille me Jumalalt Parimalt Isalt oleme võtnud vastu, keha köidikutest vabanedes naaseks oma Looja juurde ja ühineks kauneimate taevaste kooridega. Seda tuleb inimesel enne kõike silmas pidada ning alati ja iseäranis selle pärast vaeva näha, kuna just seda toob ainsana õige usk, mida tunnistame; hing tuleb nõnda täita ja sütitada just nagu vabaduse armastusega, et me ei peaks lõpuks midagi tähtsamaks ega varasemaks kui vagadust ja hoolt usu pärast.⁴⁴ Kuna need kaks suurimat

Fürstengeschlechter des XVI. und XVII. Jahrhunderts (Berlin (O), Reprint von 1877), tsiteeritud: <http://www.pwruuff.de/sprachen/latein/dctda.htm> (11.11.2011).

⁴⁰ Tsitaat jätkub sama kõne varasemast kohast, vt: Gustavi G. F, *Gustavus Magnus*, 64. Sama kohta kasutas Moberg juba tsiteeritud kõnes 1693. aastal Uppsala kontsiili eelse olukorra kirjeldamiseks, vt Moberg, [B3v].

⁴¹ Tsitaat jätkub (esimese lause alguse sidendeid kohandades) kohast, kus Moberg ülalpool (vt: m. 45) pooleli jäi, vt: Gustavi G. F, *Gustavus Magnus*, 66, ka teises lauses on muudatused minimaalsed.

⁴² Tsitaat jätkub samast kohast vähimategi muudatusteta.

Vrd: Hiiob 17.14 *Ma hüüan hauale: „Sa oled mu isa...“* (<http://Piibel.net>).

⁴⁴ Pärast hetkelist kõrvalepõiget Hiiobi teksti juurde naaseb autor poolelijäänud koha juurde (vt. m. 49) ja jätkab sõnasõnalist tsiteerimist (Gustavi G. F, *Gustavus Magnus*, 66-67; vrd Curtius Rufus, *Historia Alexandri*, 3.9).

& divinissima, quae unquam contingere homini nato possunt, bona, immortalis DEi clementiâ & erga nos amore, atque Heroicâ invictissimi Regis Nostri CAROLI XII.

(24)

XII. virtute, & periculis, ex flamma ac ferro, & ex ipsis quasi atrocissimi hostis faucibus, nobis & universae Patriae erepta, ac conservata, Auditores, gratissima mente nunc Laetabundi, videmus, agnoscimus, depraedicamus. Felix igitur dies, & omni memoria temporum habenda sancta ac venerabilis, qua CAROLUS XII. in Livoniam venit, non ut faceret miseros, sed ut vetaret tales esse in posterum. Non ut caecus ambitione & avaritiâ aliena invaderet, ac depraedaretur, sed redderet potius legitimis possessoribus, quae vis & nequitia illis ademerat; non oppressor libertatis, sed restaurator: verè, ut dicam, Auctor ac Princeps Publicae omnium felicitatis. Quam justiore unquam aut sanctiore constitutionem legimus, invenimus, deprehendimus? ex qua fides gentium & amicitia certis legibus ac ceremoniis sanciri olim coepit.

(25)

Hinc meritò & summis DEum potentiâ Maximum, bonitate Optimum, mactamus Laudibus, cujus auspiciis opibusque haec omnia gesta sunt, atque administrata; & nostrae felicitatis causa toto pectore laetabundi, laeti laetitiis omnibus, gaudemus, exultamus triumphamus. Victoriae utique hujus dulcedo excutit omnem molestiae sensum. Certè, Auditores, si nos fidem nostram dignis poenitentiae fructibus testamur, & ad Nomen Jehovae ceu terrim⁷ fortissimam

⁷ pro: turrim.

ja jumalikemat hüve, mis inimesena sündinule kunagi osaks võivad saada, on surematu jumala halastusest ja armastusest meie vastu ning meie võitmatu kuninga Karl XII kangelasliku

(24)

vooruse tõttu, nii ohtudest, leegi ja mõõga käest kui otsekui julmimate vaenlaste kurgust⁴⁵ meie ja kogu isamaa heaks välja rebitud ja päästetud — kuulajad, seepärast peame nüüd ülitänuhulga meele rõõmustama, seepärast vaatame, tunnistame, oleme tänupalves! Õnnelik ja kõigi aegade mälus pühaks ning auväärseks peetav on see päev, mil Karl XII saabus Liivimaale, mitte et teha õnnetuks, vaid et takistada tulevikus selleks saamast. Mitte selleks, et ambitsioonist ja ahnusest pimedana võõrastele aladele tungida ja röövida, vaid et tagastada seaduslikele omanikele see, mille vägivald ja nurjatus neilt ära võtsid; mitte vabaduse äravõtja, vaid taastaja: tõepoolest, nagu ütlesin, kõigi ühise õnne looja ja eestvedajana.⁴⁶ Millist õiglasemat või kindlamat riigikorda võiksite valida, leida, püüda? Sellest sai kord alguse rahvaste usaldusväärse ja sõpruse kinnitamine kindlate seaduste ja riitustega.⁴⁷

(25)

Seetõttu ülistame õigusega ja ülimite kiitustega Jumalat,⁴⁸ ülimat võimu ja parimat headuse poolest,⁴⁹ kelle ettenägemise ja abiga on kõik see teoks tehtud ja korraldatud; ja kuna meil tuleb oma õnne pärast kogu hingest rõõmutseda, siis rõõmsatena kõikvõimalike rõõmude pärast tunneme heameelt, juubeldame, triumfeerime. Igatahes lööb selle võidu magusus kogu raskustunde minema.⁵⁰ Kindlasti, kuulajad, kui me oma usku väärivate patukahetsuse viljadega tunnistame ja jookseme Jehoova

⁴⁵ Aluseks sama tekstikoha jätk, Gustavi G. F., *Gustavus Magnus*, 67, pärast muudatusi jätkab Moberg oma sõnadega.

⁴⁶ Naasmine (muudatustega) kõne alguses tsiteeritud teise panegüürika juurde, vt: Buchner, 95.

⁴⁷ Buchneri tsiteerimine (Buchner, 95) jätkub pisut enam muudetult.

⁴⁸ Naasmine esimese kõne juurde, ülalpool poolelijäänud kohta, Gustavi G. F., *Gustavus Magnus*, 67 (sama kasutab ka J. Drechsler, *Oratio solennis in.... secularem festivitatem et memoriam concordiae* (Halle, 1676), 20), ent siin lükib Moberg aluseks olnud lausele vahele kohti mujalt (vt järgmised märkused).

⁴⁹ Vrd: J. Gerhardi, *Loci theologici*, T. xiv, 73: *Deum bonitate optimum, potentia maximum*; vt ka Thomas Stapleton, *Promptuarium catholicum ad instructionem concionatorum* (1622), 262.

⁵⁰ Vt: Erasmus, C. Lycosthene, *Apophthegmata. Ex Probatis Graecae Latinaeque Linguae Scriptoribus per locos communes digesta. Acc. Parabolae, sive similitudines. Ab Erasmo* (Genève, 1602), lib. 6.

currimus, adeoque nos DEi tutamini totos concedimus, utique laeto dehinc jugiter hostes nostris fortunis Liventes despicere poterimus animo, tanquam saluti nostrae parum incommodaturos, DEus enim malignorum machinationes tandem sic eludet, sic reprimet, ut vafferima quaeque inventa, & seriem consiliorum astutissimè connexorum nihil

(26)

valuisse aequis rerum censoribus appareat. In causa praecipuè Regum & Principum Nemesis haec divina Luculenter admodum manifestatur, quam & illi animadvertere queunt, qui solo naturae Lumine praevio, actionum humanarum circumstantias pressius aliquanto contemplantur. Proinde, Auditores, sicuti Scoriae auferendae sunt ab argento, ut argentario vas pretiorum prodeat; ita, juxta monitum Divinum, à conspectu Regis removendi sunt impii, ut justitiâ firmetur solium ejus. Si Dynastae circumvicini nostri fugitivos ex alieno territorio, perjuros, assentatores, Scurras & circumcelliones in conspectum suum non admisissent, sed regulas à DEo in Sacris Pandectis Regibus praescriptas penitius considerassent, haud dubiè quievissent, & pacem publicam non temerè turbassent, neque foedera, & pacta juramento

(27)

firmata violassent. Sed habeant nunc sibi in Poenam, quod se solos, sine DEo, sapere existiment. Nam qui aliud bello, quam justitiam & pacem quaerunt, non bellum, sed latrocinium gerunt, belli finis pax est, ideo pax non temerè turbanda, sed justo bello quaerenda, defendenda, stabilienda. Idcirco:

nime nagu tugevaima kaitsetorni poole,⁵¹ ja kui me end täienisti Jumala kaitse alla usaldame, et võiksime siitpeale rõõmsal meelel katkematult põlata meie õnne kadestavaid vaenlasi, kes meie pääsemisele küll vaevalt takistuseks saavad, siis lõpuks lööb jumal pahatahtlike septsused nõnda tagasi, surub nõnda alla, et ilmneb, et üliiriikalikud septsused ja ülimalt nutikalt kokkupandud plaanide rida asjade erapooletute

(26)

uurijate jaoks enam midagi ei vääri. Eriti kuningate ja juhtide puhul ilmneb täiesti eredalt see jumalik Nemesis, mida ka need võivad tähele panna, kes ainult loodus(teadus)e valguse juhatusel inimeste tegude asjaolusid mõneti kokkusurutumalt vaatlevad.⁵² Seejärel, kuulajad, just nagu räbu tuleb eraldada hõbedast, et hõbesepa käest tuleks välja hinnaline vaas, nii tuleb ka, vastavalt Jumalikule manitsusele, kõrvaldada jumalakartmatud kuninga pilgu alt, et tema troon saaks õigluse toel kinnitatud.⁵³ Kui meie naaberriikide valitsejad ei lubaks oma pilgu ette võõralt territooriumilt pärit põgenikke, vandemurdjaid, tallalakkujaid, keigareid, rändjutlustajaid, vaid arvestaks rohkem reegleid, mis on Jumala poolt pühadesse pandektidesse kuningatele ette kirjutatud, siis ilma kahtluseta ta ei sõdiks, ei kõigutaks põhjuse ta riikidevahelist rahu, ega rikuks liite ja lepinguid, mis on vandega

(27)

kinnitatud. Ent olgu nüüd neile karistuseks see, et arvavad end teadjaks ise, ilma Jumalata.⁵⁴ Sest need, kes nõuavad sõjaga muud kui õiglust ja rahu, ei pea sõda, vaid teevad röõvlitegusid,⁵⁵ sõja lõppeesmärk on rahu,⁵⁶ seega ei tule rahu mitte põhjuse ta häirida, vaid õiglase sõja abil taga nõuda, kaitsta, kinnitada! Seetõttu:

⁵¹ Jehoovast kui kaitsetornist vt: Prov.18.10.55.

⁵² Looduse valgusest vt: *Panegyrici veteri* XII.6, *op.cit.*, 1563; asjaolusid (*circumstantiae*) väljendab värs: *quis, quid ubi quibus auxiliis cur quomodo quando* (Kes mida kus millega miks kuidas millal?). Kuigi otsest poleemikat loodusteadlastega siin pole, võib see tsitaadi valikul kaasa mängida.

⁵³ Vrd: Saalomoni tarkusesõnad 25.4-5: *Eralda räbu hõbedast, siis tuleb sellest riist hõbesepa käes! Eemalda õel kuninga eest, siis kinnitub ta aujärg õigluses!* (<http://piibel.net>) ja *Vulgata: aufer robiginem de argento et egredietur vas purissimum aufer impietatem de vultu regis et firmabitur iustitia thronus eius.*

⁵⁴ Vt Canterbury Anselmi fraasi: *Sine deo sapere desipere.*

⁵⁵ Vrd Grotius (ed. G. Hamaker), *De iure praedae* (Paris: La Haye, 1869), 85, lühivariandina Heinrich Bocerusel, *De Bello et duello* (Tübingen, 1616), 15.

⁵⁶ Vrd Grotius, *De iure praedae*, 9.8.1 (Cicero, *De officiis* 23.80) ja Johannes Metzger, *Institutiones*, 568.

Discite mortales non temerare fidem.

Tu vero Achitophelita, Patriae Proditor, homuncio rebellis, fugitive Furcifer, quisquis es, abi in malam rem cum successu, & eventu tuorum conciliorum, &:

*Vive velut rapto, fugitivaque gaudia carpe,
Gaudia non remeant, sed fugitiva volant.*

Ejusmodi Pacis turbatores, & sublestioris fidei homines, Regi Nostro Cordatissimo, & sincerissimo audiendi non sunt, quippe qui in concilium suum, in conspectum, in colloquium non admittit, nisi viros Sanctos ac

(28)

innocentes, ira, odio, invidiâ vacuos; Patriae, civium, & publicae magis felicitatis, quam commodi sui Studiosos; qui nihil aliud cogitant, sentiunt, moliunturque, quam quod justum quod verum, quod profuturum rei communi, & dignum tanti imperii Majestate. Quis igitur hoc nomine scientior CAROLO XII. unquam, aut fuit, aut esse possuit⁸? qui è Ludo atque pueritiae disciplina, ab ineunte adolescentia, Maximi ipse exercitus imperator, in militiae disciplinam profectus est, cujus adolescentia ad scientiam rei militaris, non alienis praeceptis, sed suis imperiis: non temeritare⁹ belli, sed victoriis est traducta. Jam verò virtuti CAROLI Duodecimi, quae potest par Oratio inveniri? quid est, quod quisquam aut dignum illo, aut vobis novum, aut cuiquam inauditum possit afferre? Neque enim illae sunt solae virtutes

(29)

imperatoriae, quae vulgò existimantur, labor in negotiis, fortitudo in periculis, industria in agendo, celeritas in conficiendo, concilium in

⁸ Pro: possit vel poterit.

⁹ Pro: temeritate.

*Õppige, surelikud, usaldust mitte rikkuma.*⁵⁷ Sina, tõeline Achitophel,⁵⁸ isamaa reetur, vastuhakkav inimkääbus, põgenev võllaroor, kes sa ka poleks, mine põrgusse⁵⁹ koos oma plaanide edu ja tulemustega ning:

*Ela otsekui haarates, püüa põgenevaid rõõme:
rõõmud ei pöördu tagasi, vaid lendavad põgenedes ära.*⁶⁰

Sedamoodi ei pea ka meie kõige südamlikum ja siiram kuningas kuulda võtma rahu rikkujaid ja viletsalt truudust pidavaid inimesi, üldse, ta ei lubagi oma pilgu ette ja audientsile kedagi, kes pole pühad mehed,

(28)

süütud, vabad vihast, vaenust, kadedusest; kes pingutavad rohkem isamaa, kodanike ja ühiskonna õnne kui omaenda heaolu pärast; kes ei mõtle, tunne ega näe vaeva millegi muu, kui selle pärast, mis on õiglane, mis tõene, mis on kasulik ühisele asjale ja sellise võimuga majesteedi vääriline.⁶¹ Milline sellenimelistest üldse on Karl XIIst teadjam olnud, või saaks olla? Tema asus juba esmastest ja poisipõlve õpingutest, nooruse algusest peale sõjandust õppima, tema noorus oli pühendatud sõjanduse teadusele mitte võõraste ettekirjutuste, vaid omaenda ülemjuhatus kaudu, mitte hulljulgusega sõjas, vaid võitudega. Tõesti, kust leida kõnet, mis oleks KARL XII voorusega samaväärne? Kes suudaks tuua välja midagi, mis oleks tema vääriline või teile uus või üldse kellelegi kuulmata? Sest need ei ole ju ainsad imperaatori voorused,

(29)

mida rahva seas hinnatakse: pingutus asjaajamistes, tugevus hädadohtudes, hoolikus kavatsustes, kiirus täideviimisel, nõukus ette-

⁵⁷ Vt Petrus Reva populaarset epitaafi kuningas Vladislausile v. 2 (vrd Chr. Besoldus, *Dissertatio Politico-Iuridica De foederum iure* (Argentorati, 1622), 34 (<http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenahist/besold11/besoldusopus11.html> (11.11.2011) ja *Narva triumphans* II, v. 249–250: ... *Discite, mortales, meditantés falsa dolosque, / Quod non sit nihili, sic temerare fidem*, http://www.narvaclio.by.ru/hist/petrov_narva/petrov11.htm (11.11.2011).

⁵⁸ Vt 2. Saamueli raamat, 15–18 (lugu Absalomist ja Ahitofelist).

⁵⁹ Plautuse fraas *abi in malam rem* (*Vangid*, v. 877) oli laialt levinud, vt nt Erasmus, *Adagia* (Chil. 2. cent. 3.20 või 2.1.96) (viide Desiderius Erasmuse 1703. aasta koguväljaande järgi).

⁶⁰ Kombinatsioon kahest Martialise epigrammist, 7. 47. 11 (*vive velut...*) ja 1. 15. 8 (*gaudia...*) võib olla pärit mõnest lendfraaside kogumikust, vt ka *Ambrosii Calepinii dictionarum octo linguarum* (Pariis, 1588), 276.

⁶¹ Uus löik Buchneri teisest kõnest (Buchner, 116), muudatustega alguses ja lõpus (vt ka Drechsler, 23).

providendo; quae tanta sunt in hoc uno, quanta in reliquis Monarchiis, quod aut audivimus, aut vidimus, non fuerunt.

Isthaec in Rege Nostro Majestatica indoles in nobis effusam laetiam gignit, & spem certam promittit, DEum nunquam Regi, tam pio, tam candido defuturum, sed ei contra tot astutos, ac malevolos hostes, & opem & salutem porrò laturum. Nos autem, Auditores, Regi Nostro Augustissimo, Patri Patriae Optimo, praelia fausta, victorias gloriosas, triumphos Pomposos, summo jure ex intimis cordis recessibus gratulamur. Et quum Rex CAROLUS XII. nulla unquam aetate silendus, sed ob res, quas gesserat, maximas, nunquam sine summis Laudibus comme-

(30)

morandus, & ultra omnes retrò Reges depraedicandus, quippe quo nemo pietate religiosior, justitia Sanctior, prudentia consultior, belli Pacisque Operibus major, illustrior, clarior unquam exstitit, non sibi& suo exercitui, quem contra hostes ducit, sed Soli DEo hanc victoriam adscribit, & quidem rectissimè: nam, *Equi ad bellum parantur, sed victoria à Domino est.* Apparatus bellicus in se haud quaquam improbatur, imò, prudenti belli Duci est summe necessarius; modò non in eodem collocetur fiducia, corde magis propendente ad media humana, quam ad mediorum gubernatorem summum. DEus utique, à quo petit navigaturus serenum, Peregrinaturus reditum, pugnaturus auspiciu, cui soli vota privata & publica redduntur, & cui omnis gloria im¹⁰ perpetuas aeternitates debetur, docuit manus Regis Nostri ad praelium com-

¹⁰ Pro: in.

nägemises; need kõik on selles ühes sellisel hulgal koos, mida pole olnud ülejäänud monarhide puhul, nagu kuulnud või näinud oleme.⁶²

Meie kuninga niisugune loomupärane majesteetlikkus sünnitab meis ülevoolavat rõõmu ja lubab kindlalt loota, et Jumal ei jäta kunagi maha nii vaga, nii laitmatut Kuningat, vaid toob talle edaspidigi abi ja pääsemist nõnda salakavalate ja nõnda pahatahtlike vaenlaste vastu. Meie aga, kuulajad, õnnitleme täie õigusega sügavaimast südamepõhjast oma auväärseimat kuningat, Isamaa Parimat isa, edukate lahingute, kuulsusrikaste võitude, suurejooneliste triumfide puhul. Ja kuningas KARL XIIst ei tule mitte mingil ajastul vaikida, vaid hoopis meenutatada tema sooritatud ülimaid tegusid, mil kunagi ei puudu suurimad kiiduavaldused,

(30)

ja teda ülistada enam kõigist teistest eelnevatest kuningatest, kuna temast pole keegi kunagi olnud usu poolest hardam, õigluselt püham, tarkuselt nõukam, rahu ja sõjaaja tegude poolest suurem, säravam, silmapaistvam,⁶³ kes ei omista seda võitu mitte endale ja oma väele, mille ta vaenlaste vastu viib, vaid ainujumalale, ja täiesti õigesti, nimelt: *Hobused pannakse lahingusse valmis, kuid võit on Issandast*.⁶⁴ Valmisolek sõjaks pole iseenesest ju kuidagi laiduväärne, tõepoolest, targale juhile on see sõjas ülimalt vajalik, ainult et mitte sellele ei tule panna kindlust, mis sõltub rohkem inimlikest vahenditest, vaid nende vahendite ülimale juhtijale.⁶⁵ See on eeskätt Jumal, kellelt merelemineja palub selget taevast, teeleasuja kojujõudmist⁶⁶, lahingusse mineja soodsat ennet, talle ainsana ollakse igavesti kestvate sugupõlvade jooksul võlgu kogu auhiilguse eest; tema õpetas meie Kuninga kätt lahingut pida-

⁶² Pärast Buchneri tsitaati on pidevalt aluseks M. Tullius Cicero, *Pro Lege Manilia*, 28–29, Pompeiuse ülistus (tollal retoorikas laialt levinud mudel), vaid ülistatava nime ja tiitlit muutes.

⁶³ Lauselõpp esineb stiilinäitena Johann Gottlieb Heinecke kogus *Sylloge exemplorum* (Frankfurt, 1719), 237. tegemist on (vt: *ibid.*, 367) kõnega Preisi kuninga Friedrichi auks (I.22.44).

⁶⁴ Vt *Õpetussõnad*, 21.31: *Hobune seatakse valmis tapluse päevaks, aga võit on Issanda käes* (<http://Piibel.net>). Moberg ei tsiteeri *Vulgata't* (vrd: *Paratur ad pugnae diem equus: sed a DEO est victoria*).

⁶⁵ Vrd Psalm 140.8: *Issand Jumal, sa mu võimas abi! Sina kaitsed mu pead tapluse päeval* (<http://Piibel.net>). Lause on sõnasõnalt üle võetud: Martin Geier, *Ad proverbial Salomonis* (Leipzig, 1668), cap. XXI, 1139.

⁶⁶ Tegu muudetud sõnajärgjega variandiga lõigust, mis esineb juba lk 10 tsiteeritud Pacatuse panegüürikas imperaator Theodosiosele, VI. 4 (vt *Panegyrici veteres*, ed. Schwarz, 1564).

(31)

mittendum, & digitos ejus ad bellum gerendum, & fecit eum strenuum & felicem bellatorem, & triumphatorem gloriosum. Unde & nos, Auditores, & meritissimò soli DEo victoriam hanc acceptam referimus, & DEo Exercituum, DEo potenti in praelio, pro hac, & aliis victoriis concessis, gratias quantascunque unquam mente concipere, & verbis ex primere possumus, immortales agimus, qvum persolvere gratias nostrae non sit opis. Et Monarchae Nostro Bellicosissimo vitam prolixam, victorias illustres, imperium securum, aulam tutam, senatum fidelem, exercitum terrâ marique strenuum, fortem ac felicem, populum probum, orbem quietum, & quaecunque christiani & pii Regis vota esse possunt, devotissimè adprecamur! ô Domine DEus Noster, Laudamus Te, & singulares insuper Tibi gratias agi-

(32)

mus, quod his temporibus, atque nationibus tam victoriosum Regem clementissimè concessisti: rogamus humillimè, ut eum diu relinquas nobis, & cui senilem prudentiam in primis annis tribuisti, ad extremos usque juvenile robur tribuas. Fave ô DEus, beneficiis Tuis, nullis malevolorum machinis, inimicorum insidiis, vi ac dolo hostium labefactandis, ut proximi quique, & omnes ordine sequentes anni, hodiernis, & aliis pluribus gaudiis, pace, concordia, tranquillitate, ubique restituta, perpetuò exultent, floreant, Triumphent.

Dixi

Ire Licet.

(31)

ma ja tema sõrmi sõda pidama,⁶⁷ ja on teinud ta südikaks ja edukaks sõdijaks ja kuulsusrikkaks triumfeerijaks. Seetõttu ka meie, kuula-jad, nimetame selle võidu saamist vaid teenekaima, ainujumala teoks, ja toome Vägede Jumalale, Lahingus võimsale Jumalale selle ja teiste kingitud võitude eest surematuid tänuavaldusi niipalju, kui me neid meeles ette kujutada ja sõnadega väljendada suudame, sest täielikult tänuvõlga tasuda ei ole meile jõukohane. Ja oma sõjakaimale Monarhile palume andunuimalt pikka elu, kuulsusrikkaid võite, häirimatut valitsust, kindlat õukonda, ustavat riigipäeva, maal ja merel südikat, vaprat ja edukat sõjaväge, kohusetruud rahvast, rahulikku maad⁶⁸ ja kõike seda, mis on kristliku ja vaga kuninga soovid. Oo, meie Issand Jumal, kiidame Sind ja täname Sind veel ka kõik eriti,

(32)

et Sa oled praegusel ajal neile rahvastele kõige armulisemalt andnud niivõrd võiduka kuninga: palume kõige alandlikumalt, et jätaksid ta kauaks meie keskele ja et sa talle, kellele sa esimestel aastatel vanamehe arukuse kinkisid, annaksid kuni viimasteni ka noorusliku jõu.⁶⁹ Ole armuline, oo Jumal, oma heategudega, aga ära luba mitte mingeid pahatahtlike sepitsusi, vaenlaste varitsusi, vastaste jõudu ega salakavalust, mis tuleb kõikuma lüüa, nii et kõige lähemad ja kõik edasi järjest tulevad aastad tänaste ja paljude teiste rõõmude tõttu igavesti hõiskaks, õitseks, triumfeeriks kõikjal, kus on taastatud rahu, üksmeel, häirimatus.

Olen rääkinud.

Võib minna.⁷⁰

⁶⁷ Vt Psalm 144.1: *Tänatud olgu Issand, mu kalju, kes õpetab mu käsi lahinguks ja sõrmi sõjaks* (<http://Piibel.net>).

⁶⁸ Paralleele on paar tükki, aga kumbki pole täpselt kattuv, vt John Pearson, *Minor theological Works*, http://www.archive.org/stream/minortheological01pearuoft/minortheological01pearuoft_djvu.txt (11.11.2011); ja Philipp Camerarius, *Operae Horarum Subcisivarum, Sive Meditationes Historicae* (Frankfurt, 1602–1609) http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenahist/camer4/Camerarius_meditationes_1.xml (11.11.2011).

⁶⁹ Vt Freinshemius, 382.

⁷⁰ Vrd: Mobergi *Oratio* lõpulause.

Great Northern War
as reflected in panegyrics to Karl XII
at Academia Gustavo-Carolina:
Olaus Moberg's "Oratio panegyrica"

PhD JANIKA PÄLL

lecturer in Classical Philology at the University of Tartu

The goal of this article is to demonstrate how the Great Northern War events were reflected at Academia Gustavo-Carolina in Pärnu (1690-1710, Pärnu 1699-1710) by researching the means used and the image created of the war and the warring parties, primarily of Karl XII, the king of Sweden. The article begins with the description of the academy's reflections on the Great Northern War based on the general overview of the known preserved printed materials of Academia Gustavo-Carolina.

The academy publications contain the Great Northern War topics from the beginning of the hostilities: on the one hand, the distribution of genres in the printed materials changes (more official patents), and on the other hand, the occasional publications are differently themed, especially due to the public speeches at the academy. Treatment of the war issues was connected with praising of the ruler and one particularly conspicuous example of that is the *Panegyric or Speech in Honour of Karl XII* by Olaus Moberg, Professor of History, that was delivered on 11 September 1701 at the public ceremony dedicated to the victory achieved at the Battle of Dünamünde (Daugavgrīva) on 9 July of the same year (Jaanson's bibliography: No. 1230). Such praise is based on a quite traditional image of a kind ruler who is militarily wise, shows leniency towards subordinates and little concern for his own persona. This is especially noticeable in the extensive borrowings from the works of other authors. The most important sources used in Olaus Moberg's speech are the two panegyrics by August Buchner to Gustav II Adolph (1594-1632) on the occasion of the victory at Leipzig (1631). At the same time Moberg's pattern of borrowings (additions and reliance on the two speeches by Buchner) reveal the desire to stress the role of Karl XII as protector of the true faith and

Christian ruler and the importance of the Great Northern War as a military conflict waged for the sake of the faith. Perhaps this speech does not contain important information for military historians, but it demonstrates well the part played by the lecturers at the academy in creating the image of the Great Northern War as a new religious war and of Karl XII as a new Gustav II Adolph.

ORATIO PANEGYRICA,
Ob admirabiliter insignem, & prorsus
gloriosam victoriam,
Quam
CAROLUS
Ejus Nominis XII. Rex Noster cle-
mentissimus, HEROS invictissimus, Mo-
narcha Sacratissimus, trajecto æstuoso &
rapido flumine Duna, die nona Mensis Ju-
lii, Anno supra Millesimum Septingentesi-
mum primo, de Saxonibus, eorumque
complicibus, Divino adjutus Auxilio,
auspicato reportavit,
Habita
Die XI. Mensis Septembris
Per
OLAUM MOBERGIUM,
S. Theol. D. & Prof. Primarium in Regia
Pernaviensi Academia.

PERNAVIÆ.
Excud. JOHANNES BRENDKEN,
Reg. Acad. Typographus.

Illustratsioon 1. Olaus Mobergi panegüürika tiitelleht.

Põhjasõja peegeldusi ühes toonases reisialbumis¹

KATRE KAJU

PhD, Rahvusarhiiv

Põhjasõda oli üks paljudest sõjalistest konfliktidest, mis mõjutas tugevalt varauusaegset poliitilist korraldust, ühiskonda ja kultuuri selle eri ilmingutes. Ametlik kirjavahetus ja diplomaatilised dokumendid, suurema ja väiksema mõjupiirkonnaga teadaanded, lepingud ja muud ametlikud dokumendid, tolleaegne ajalookirjutus ja varane publitsistika ning teised allikatüübid pakuvad kõige rohkem infot. Samavõrd olulised on ühelt poolt eri laadi isiklikud dokumendid, mis peegeldavad üksikisikute elu ning suuremate või väiksemate ajaloosündmuste mõju sellele — päevikud, isiklik kirjavahetus, juhutrukised, reisipäevikud või -albumid —, teiselt poolt aga filosoofilised, pedagoogilised, riigiõpetuslikud jm kirjutised, mille koostamist ja sisu mõjutas tookordne ühiskond ning mis omakorda avaldasid mõju ühiskonnale ja valitsenud vaadetele. Sõda mõjutas varauusajal kahtlemata kõiki nimetatud allikaliike, ent siin olgu osutatud vaid ühele, Riia püha Jüri kiriku tulevase pastori Adam Andreae reisialbumile, mida hoitakse Tartus Ajalooarhiivis.²

Kuidas Andreae ise suhtus alanud Põhjasõjasse või laiemalt

¹ Artikkel on valminud ETFi uurimistoetuse nr 7861 toel.

² Adam Andreae reisialbum (1696–1702), EAA. 1393-1-99.

Euroopas valitsenud keerulistes oludes, peegeldub ühes tema pulmadeks trükitud luuletuses. Nimelt parafraseerib Thorni gümnaasiumi professor ja visitaator Martin Böhm oma pulmaluuletuses peigmees Adam Andreae sõnu, mille kohaselt nad elavad sõja- ja haigusohutude ning pidevate hädade keskel.³ Andreae reisialbumis leiduvad sissekanded ei peegelda omaniku sellist pessimistlikku seisukohta tema kaasaegsete olude suhtes, ent mõnes sissekandes puudutatakse käimasolevat Põhjasõda või vihjatakse sellega kaasnivatele ohtudele. Nendest tulebki juttu.

Kuna reisialbumitest on Eesti ajalookirjanduses võrdlemisi vähe juttu olnud,⁴ tuleks enne Põhjasõja peegelduste käsitlust lühidalt selgitada, mis oli reisialbum ja kuidas seda kasutati. Eesti kultuuriloos on reisialbumeid peetud väga marginaalseks nähtuseks, mida kinnitab ka selle märksõna puudumine üldkäsitlustest, entsüklopeediatest ja sõnaraamatutest.⁵ Esimesena on seda kultuurinähtust isoleerimustanud Vello Helk: „Umbes 16. sajandi keskel hakkas levima komme, et noored aadlikud ja kodanikuseisusest üliõpilased, kes rei-

³ *Vivere nos dices belli morbiq̃ue periclis / Septos, assiduis expositosque malis (Tedaē Nuptiales In Festo Nuptiali, Qvōd Vir plurimum Reverendus, Clarissimus atq̃ue Doctissimus Dominus M. Adamus Andreae Pastor Ecclesiae ad D. Georgii, Cum Virgine Florentissima ac Lectissima Hedwig Volters Rigae Ao. 1704. d. 5. Maji solenniter celebrabat, Accensae a Fautoribus et Amicis Torunensibus, Tedaē Martiales aversantibus* (Rigae [1704]), [Originaal Läti Ülikooli akadeemilises raamatukogus].

⁴ Kuni viimase ajani oli eestikeelses kirjasõnas reisialbumeid lühidalt käsitlenud vaid Vello Helk, kuid kõik tema asjaomased kirjutised on ilmunud väliseesti ajalookirjanduses: Vello Helk, „Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest“, *Tulimuld*, 1973, 3, 141–150; Vello Helk, „Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest. (Järg [1])“, *Tulimuld*, 1973, 4, 205–211; Vello Helk, „Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest (Järg [2])“, *Tulimuld*, 1974, 1, 24–29; Vello Helk, „Album amicorum II“, *Tulimuld*, 1975, 1, 28–31; Vello Helk, „Album amicorum III“, *Tulimuld*, 1977, 3, 150–154; Vello Helk, „Lisandusi perekond Hornungi kohta“, *Tulimuld*, 1992, 42, 51–53. Reisialbumeid on oma uurimuste jaoks kasutanud nt Arvo Tering ja Indrek Jürjo, ent nende jaoks on tegemist olnud sekundaarsete allikatega ja seetõttu mainitakse albumeid vaid põgusalt, vt nt Arvo Tering, *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1651–1800*, Scripta archivi historici Estoniae (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008), 24; Indrek Jürjo, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819* (Tallinn: Riigiarhiiv, 2004), illustratsioon lk 256 juures. Siinse artikli autori doktoritöö on aga seni ainus eestikeelne käsitlus, kus on keskendutud ühe albumi analüüsile: Katre Kaju, *Vive hodie, cras vivere serum est: humanistlik-kristlik haridustraditsioon ja Riia pastori Adam Andreae reisialbum (1696–1702)*, Dissertationes studiorum Graecorum et Latinorum universitatis Tartuensis, 5 (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2011).

⁵ Vt Kaju, *Vive hodie*, 25.

Illustratsioon 1. Embleem *Memento mori* (Gabriel Rollenhagen, *Selectorum emblematum Centuria secunda* (Utrecht, 1613), nr 34)

reisialbumite teemal: „Nimelt on reisialbumid (*Philothecae*) raamatukesed, mis koosnevad puhtast paberist või kõige peenemast pargamendist [ja] kuhu kuulsad mehed ja sõbrad kirjutavad oma nime, millele eelneb sageli mõni sügavmõtteline mõttetera, millele [omakorda] on sageli lisatud isegi *symbolum*, embleem või mõni muu pilt, omanikule tunnistamärgina austusest ja lugupidamisest või reisialbumiomanikule mälestuseks nii endast kui ka igapäeva- elus ja õpingute ajal üheskoos läbielatud või tunnistusena vastastikusest heasoovlikkusest ja armastusest.”⁷ Need mõned read Vello Helgilt ja Michael Lilienthalilt annavad üldjoones pildi, millise nähtusega oli varauusajal tegu, ent kaugeltki mitte selle nähtuse kõigist tahkudest ega leviku (nii geograafilise kui ka ajalise) mas- taapsusest.

sisid välismaale oma hariduse täiendamiseks ja teiste maade ja rahvaste ning nende keelte ja kommete tundmaõppimi- seks, oma reisipaunas kaasa võtsid väikese albumi tühjade lehtedega, milledele reisi kes- tel kogunes pühendusi ja mä- lestussõnu uutelt sõpradelt ja tuttavatelt – ka tähtsatelt isi- kutelt, keda teel või õpingutel kohati.”⁶

Vello Helgilt pärineb ka reisialbumi eestikeelne ter- min. Varaseim reisialbu- mi definitsioon aga pärineb 1712. aastast ja selle sõnas- tas Michael Lilienthal oma dissertatsioonis, mis on tea- daolevalt esimene teadustöö

⁶ Helk, „Album amicorum“, 141.

⁷ Michael Lilienthal, *Schediasma Critico-Literarium De Philothecis varioque earun- dem Usu Et Abusu, vulgo von Stamm-Büchern* (Regiomonti, 1712), 5. Reisialbumi mõiste kohta vt ka Kaju. *Vive hodie*, 25–27.

Reisialbumi pidamise komme oli tõenäoliselt saanud alguse 1540. aastatel reformatsiooniaegses Wittenbergis: teadaolevalt oli Martin Lutheril komme kirjutada piibli- või lauluraamatusse pühenduseks mõni piiblitsitaat, millele järgnes selle kirjakohta selgitus. Selle mõjul hakati ka teistelt reformaatoritelt, eelkõige Philipp Melancthonilt, raamatute ette või taha köidetud tühjadele lehtedele või ka kokkumurtud paberilehtedele pühendust nõutama. Tõenäoliselt tudengite vahendusel see komme kinnistus ja levis kiiresti teistesse, eelkõige protestantlikesse piirkondadesse ning pärast 1555. aastat suurenes reisialbumite hulk plahvatuslikult: reformaatorite ja Wittenbergi professorite kõrval hakati pühendusi küsima ka teistelt, nii tuntud kui ka vähem tuntud isikutelt ja kaastudengitelt. Üsna pea ilmusid käibeles nn ettetrükitud reisialbumid vapikilpide ja kuulsate sententsidega, nõnda et sissekandjal jäi vaid lasta vapipilt koloreerida või sententsile oma allkiri ja kuupäev lisada. Nimetatud raamatutüüpide (piibel, lauluraamat, ettetrükitud reisialbum) kõrval muutusid XVI sajandi teisel poolel reisialbumina eriti populaarseks embleemiraamatud,⁸ eelkõige Itaalia juristi Andrea Alciato oma, mida anti varauusajal välja kümneid kordi ja mis oli eeskujuks arvukatele hilisematele embleemiraamatutele. Ent reisialbumina võidi kasutada ka nt antiikautorite väljaandeid või muid omaniku jaoks olulisi raamatuid. Harvadel juhtudel oli reisialbumina kasutusel mõni käsikiri. XVI sajandi lõpul hakati reisialbumina eelistama tühjade lehtedega köidetud raamatukest, esialgu oktaavformaadis, XVII sajandi

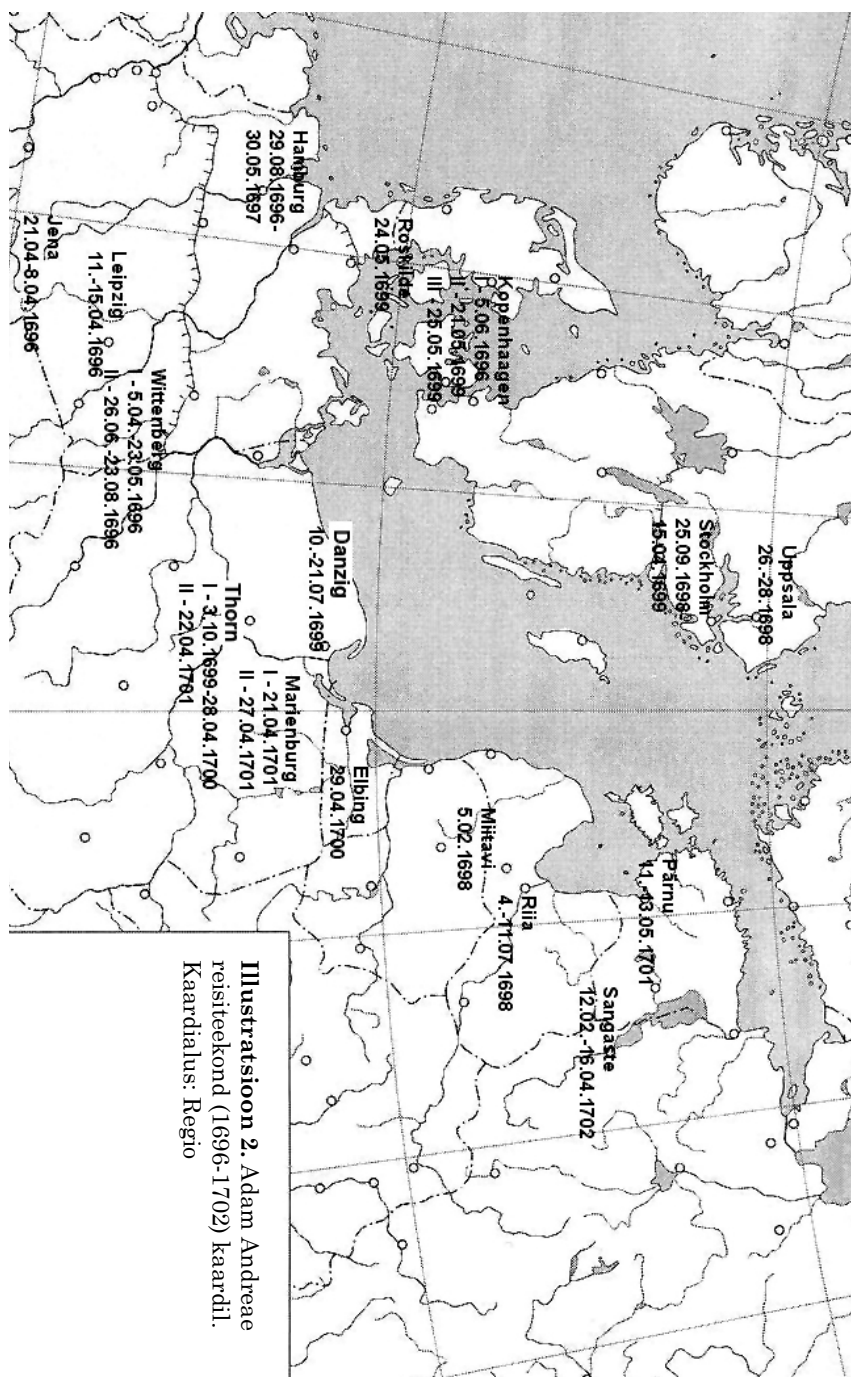
⁸ Embleem kui XVI sajandi algul tekkinud kirjandus- ja kunstžanr koosneb pildist (*pictura, imago*), sententsilisest pealiskirjast (*lemma*) ja enamasti ladinakeelsest selgitusepigrammist (*explicatio*). Embleemi keskne osa on allegooriline pilt teatud kohast, taimest, loomast, sündmusest inimese elus, piibli- või mütoloogilise stseeniga. Paljudel embleemidel kujutatud motiividega seostus aegamisi terve embleemaatiline tähendusväli, nõnda et ühte motiivi või pilti võis kasutada eri kontekstis. Et pilti peidetud sügavamalt, allegoorilist sisu ning pildi ja pealiskirja seost esile tuua, loodi selgituseks epigramm. Paljudel juhtudel on traditsioonilist embleemi laiendatud pikemate proosaselgitustega, kus on toodud hulk argumente ja tsitaate esitatud mõtte tõenduseks, mõnikord aga koosneski selgitus vaid proosatekstist. Embleemiraamatute mõju barokk-kirjandusele oli väga tugev, neid soovitati kasutada nii luuletajatel, kõnemeestel kui ka pastoritel. Embleemaaatika mõju võib näha paljudes eluvaldkondades, see peegeldub nii ilmalikus kui ka religioosses kirjanduses ja maalikunstis, sein- ja laekauistikustel, tarbekeraamikal ja kahlitel, medalitel jne. Embleemiraamatute kujunemislugu ja eesmärkide kohta vt *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Taschenausgabe*, hrsg. von Arthur Henkel und Albrecht Schöne (Stuttgart, Weimar 1996), IX–XX; eesti keeles lühidalt vt Kaju, *Vive hodie*, 39–41.

algusest alates põikoktaavformaadis. On arvatud, et niisugune muutus andis omanikule suurema vabaduse oma albumit ise kujundada.⁹

Esialgu kasutati reisialbumi kohta nimetusi *album amicorum* [sõbraalbum], *philotheca* [sõbrakogu], *philotheca* [sõbrakogu], *thesaurus amicorum* [sõprade varamu] jne; Michael Lilienthal on esitanud veel sellised nimetused nagu *liber mnemonicus* või *memorialis* [mälestusraamat], *gazophylacia literaria* [kirjanduslik varasalg], *armamentorium eruditum* [õpetatud arsenal], *musaeum literarium* [kirjanduslik museion], *theatrum eruditorum* [õpetlaste teater/areen] ja *ara mnemosines* [mälestuse altar].¹⁰ 1573. aastal tuli koos trükitud reisialbumitega kasutusele nimetus *Stammbuch*, mis saksa kultuuriruumis kinnistus sajanditeks sedalaadi raamatute nimetusena. Et

⁹ Reisialbumite ja nende pidamise kombe kohta vt Werner Wilhelm Schnabel, *Das Stammbuch: Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts*, Frühe Neuzeit, 78 (Tübingen, 2003); Richard Keil, Robert Keil, *Die deutschen Stammbücher des 16. bis 19. Jahrhunderts: Ernst und Scherz, Weisheit und Schwank in Original-Mittheilungen zur deutschen Kulturgeschichte* (Berlin, 1893); Wolfgang Klose, „Stammbücher — eine kulturhistorische Betrachtung“, *Bibliothek und Wissenschaft*, 1982, Nr 16, 41–67; *Stammbücher als kulturhistorische Quellen*, hrsg. von Jörg-Ulrich Fechner, Wolfenbütteler Forschungen, 11 (München, 1981); *Wittenberger Gelehrtenstammbuch. Das Stammbuch von Abraham und David Ulrich benutzt von 1549–1577 sowie 1580–1623*, hrsg. durch das Deutsche Historische Museum Berlin, bearbeitet von Wolfgang Klose, unter Mitwirkung von Wolfgang Harms, Chris L. Heesakkers, Rolf Max Kully, mit einem Nachwort von Wolfgang Harms und Christine Harzer (Halle, 1999) (<http://www.dhm.de/texte/stammbuch/pdf/WGSB.pdf> (02.08.2011)); Gilbert Heß, „Literatur im Lebenszusammenhang: Text- und Bedeutungskonstituierung im Stammbuch Herzog Augusts des Jüngeren von Braunschweig-Lüneburg (1579–1666)“, *Mikrokosmos*, 67 (Frankfurt am Main, 2002); Christiane Schwarz, „Studien zur Stammbuchpraxis der frühen Neuzeit: Gestaltung und Nutzung des Album amicorum am Beispiel eines Hofbeamten und Dichters, eines Politikers und eines Goldschmieds (etwa 1550 bis 1650)“, *Mikrokosmos*, 66 (Frankfurt am Main, 2002); Vello Helk, „Stambogsskikken i det danske monarki indtil 1800: med en fortegnelse over danske, norske, islandske og slesvig-holstenske stambøger samt udlændinges 407 stambøger med indførsler fra ophold i det danske monarki“, *Odense University studies in history and social sciences*, 237. (Odense, 2001); Walther Ludwig, „Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur. Das Album des Heinrich Carlhack Hermeling (1587–1592)“, *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge*, Bd. 274 (Göttingen, 2006); Walther Ludwig, „Beispiele interkonfessioneller Toleranz im 16.–18. Jahrhundert. Zwei humanistische Stammbücher und die christlichen Konfessionen“, *Noctes Neolatinae. Neo-Latin Texts and Studies*, 14 (Hildesheim e.a., 2010) jne.

¹⁰ Vt Lilienthal, *Schediasma critico-literarium*, 3–4; vt ka Schnabel, *Das Stammbuch*, 18–20. Albumi, *album amicorum*’i, *Stammbuch*’i jt mõistete ning nende sisu kujunemise kohta vt pikemalt Schnabel, *Das Stammbuch*, 275–303; Kaju, *Vive hodie*, 25–26.

Illustratsioon 2. Adam Andreae reisteeekond (1696-1702) kaardil. Kaardialus: Regio

Stammbuch'e mitte segi ajada suguvõsaraamatutega, kasutati algul nende kohta näiteks selgitavat nimetust *Stamm- oder Gesellenbüchlein*, kusjuures *Geselle* ei tähista siin mitte käsitöolist, vaid pigem teatud sotsiaalsesse kihti kuulujat.¹¹

Reisialbumite vähest uuritust Eestis võib põhjendada mitmeti, esmalt sellega, et senises ajalookirjutuses on keskendunud enamasti poliitilisele, agraar- ja majandusajaloole; teiseks siinse ajalookirjutuse (sh ka kirjandus- ja kultuuriloo) eesti keele ja eestlaste-kesksusega — reisialbumi puhul oli tegemist kõrgemate ühiskonnakihtide, st enamasti sakslaste seltskonna- ja kultuurielu nähtusega, mis eestlasi üldjuhul ei puudutanud; kolmandaks aga säilinud reisialbumite väheste hulgaga. Seni teadaolevalt on Eestis säilinud 36 reisialbumit, mis on hoiul Eesti Ajaloomuuseumis (suurim kogu), Eesti Ajalooarhiivis, Tartu Ülikooli raamatukogus ja Eesti Rahvusraamatukogus. Kas mõni album asub ka erakogus, selle kohta pole infot.¹²

Käesoleva kogumiku seisukohalt pakuvad huvi eelkõige siinsed Rootsi-aegsed albumid, mida on Eestist teada vaid kolm. Varasem neist kuulus Holsteini-Gottorpi hertsogi Venemaa-saatkonna tõlgile Johann (Hans) Arpenbeckile ja seal leidub Saksa vürstide, saatkonnakaaslaste, poliitikute, vaimulike jpt, sh nii poliitiliselt kui ka kultuuriloos oluliste isikute sissekandeid.¹³ Arpenbecki album sisaldab sissekandeid aastaist 1632–1681 ega paku seega Põhjasõja kontekstis mingit huvi, kui, siis vaid võrdlusematerjalina Kolmekümneaastase sõja, Vene-Rootsi sõja jt tolleaegsete sõjaliste konfliktide kajastamise kohta. Kaks ülejäänud Rootsi-aegset albumit pärinevad XVII–XVIII sajandi vahetusest. Tartu *Academia Gustavo-Carolina* teoloogiatudengi ja hilisema Valga pastori Johann Gerngrosi album sisaldab sissekandeid aastaist 1699–1702, kuid esialgse vaatluse

¹¹ Klose, „Stammbücher“, 45, 48–49; Lilienthal põhjendab nimetust *Gesellenbuch* sellega, et neid kasutasid enamasti noored (*juvenes*).

¹² Vt Kaju, *Vive hodie*, 11–13, 19.

¹³ EAM (Eesti Ajaloo Muuseum), F 114-1/7a. Arpenbecki albumis sisalduvaid sissekandeid ei ole seni sisuliselt uuritud, selle asemel on püütud neid siduda saatkonna reisiteekonna ja Arpenbecki elukäiguga või on lihtsalt osutatud silmapaistvamatele sissekannetele, vt Vello Helk, „Baltische Stammbücher und Alben mit Eintragungen aus dem Baltenland vor 1800“, *Ostdeutsche Familienkunde*, 1976, Bd. 7:1, 265–273, Bd. 7:3, 329–336, Bd. 7:4, 377–385, siin 269; Dirk Erpenbeck, „Das Album des Revaler Bürgers Hans Arpenbeck, Dolmetscher der holsteinischen Gesandtschaft nach Persien“, *Ostdeutsche Familienkunde*, 1977–1979, Jg. 25–27, Bd. 8, 131–139, 161–168, 193–198; Kaju, *Vive hodie*, 73–75.

põhjal pole seal Põhjasõjaga haakuvaid ülestähendusi.¹⁴ Samast ajast on pärit ka Riia eeslinnas asunud püha Jüri kiriku hilisema pastori Adam Andreae reisialbum, mida kasutati aastail 1696–1702 ja mille sissekandjate ring kattub osaliselt Gerngrosi omaga.¹⁵ Kui Gerngros viibis vaid Liivi-, Kura- ja Saksamaal, siis Andreae reisi-geograafia oli ulatuslikum, hõlmates veel Rootsit, Taanit ja kuninglikku Preisimaad.

Siinses artiklis käsitletakse Riia pastori Adam Andreae reisialbumi sissekandeid, mis kajastavad mingil moel Põhjasõja sündmusi. Es-malt aga mõni sõna Andreae ja tema albumi kohta. Adam Andreae (1672–1709) oli Riist pärit koosneripoeg, kes pärast õpinguid kohalikus lütseumis ja gümnaasiumis ning vahepeal Vilniuse ülikooli immatrikuleerumist suundus Saksamaale Jenasse ja Wittenbergi teoloogiat õppima.¹⁶ 1696. aastal omandas ta Wittenbergis magistrakraadi, 1699. aastal jutlustas Stockholmis kuningas Karl XII ees ning 6. novembril 1701 ordineeriti ta Pärnus krahv Fröhlichi rügemendi pastoriks. Mõni kuu hiljem, 28. märtsil 1702 kutsuti ta Riiga püha Jüri kiriku pastoriks. 5. mail 1704 abiellus Andreae Riias kaupmehetütre Hedwig Voltersiga ning sellest ühendusest sündis kaks poega, Melchior ja Georg Christoph.

Andreae album kajastab tema õpingute lõppu Jenas ning lühe-maid ja pikemaid peatusi Leipzigris, Wittenbergis, Hamburgis, Riias, Stockholmis, Uppsalas, Kopenhaagenis, Roskildes, Danzigis, Thornis, Elbingis, Marienburgis, Pärnus ja Sangastes aastail 1696–1702. Sissekanded Andreae albumis on ajastule omaselt ning tema hariduse ja sotsiaalse positsiooni tõttu valdavalt ladinakeelsed, ent leidub ka kreeka- ja heebreakeelseid, prantsus- ja saksakeelseid, lisaks

¹⁴ TÜR KHO, F 7, s 38. Samamoodi kui Arpenbecki puhul ei ole ka Gerngrosi albumit ega seal leiduvaid pühendusi sisuliselt uuritud. W. Schlüter on peatähelepanu pööranud personaaliale ja albumiomaniku sidemetele pietistlike ringkondadega, vt W. Schlüter, „Das Stammbuch des stud. theol. Joh. Gerngros“, *Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft*, 1899, 113–136; Helk, „Baltische Stammbücher und Alben“, 272; Helk, „Album amicorum“ (Järg [1]), 208; Kaju, *Vive hodie*, 75–77.

¹⁵ EAA, 1394-1-99; Helk, „Baltische Stammbücher und Alben“, 271–272; Helk, „Album Amicorum“ III, 152; Helk, „*Stammbogsskikken i det danske monarki*“, 298; Kaju, *Vive hodie*.

¹⁶ Kas Andreae õppis tõepoolest Vilniuse ülikoolis või andis end sinna immatrikuleerudes ainult ülikooli jurisdiktsiooni alla, ei ole teada.

itaalia-, poola-, hollandi-, rootsi- ja soomekeelseid ning ruunikirjas tekstikatkeid. Tekstiliste pühenduste kõrval on albumis veel üks koloreeritud embleem. Sissekanded paiknevad albumis hierarhiliselt nagu toona tavaks, st kõige ees on kõrgeima sotsiaalse positsiooniga isiku, seejärel ülikooli- ja gümnaasiumiprofessorite, pastorite, linnaametnike ja Euroopas laiemalt tuntud isikute (*Respektperson*, *Repräsentationsperson*) ning kõige viimaks tudengite sissekanded. Pühenduseks valitud tekstikatke hulkas domineerivad ootuspäraselt antiikautorite tsitaadid (populaarseimad Seneca ja Cicero), neile järgnevad piiblitsitaadid (olulisimad lähtekohad on psalmid ja Pauluse kirjad) ning üllatuslikult varauusaegsetelt, st kaasaegsetelt autoritelt pärit tekstikatked. Tsiteeriti veel vanasõnu ning keskaegseid tekste ja autoreid; mõni sissekandja oli vaevaks võtnud ise luua sissekandeteksti või osa sellest. Hulga tsitaatide päritolu aga ei õnnestunud kindlaks teha ning nii mõnigi neist võib osutuda mõne kaasaegse autori tekstikatkeks.¹⁷

Kaasaegseid konkreetseid poliitilisi sündmusi või isikuid peegeldavaid sissekandeid leidub reisialbumites väga harva, seevastu religioosses seisukohad või erimeelsused kajastuvad neis märksa sagedamini, kõige enam aga leidub üldisi eetilisi seisukohavõtte, millest mõningaid on võimalik siduda tookordsete oludega.¹⁸ Seda, et reisialbumites on vähe kajastatud kaasaegseid olusid, saab seletada mitmeti. Esmalt reisialbumitraditsiooni algusega: kuulsate reformaatorite sissekanded koosnesid sageli mõnest piiblitsitaadist ja nendele järgnenud teoloogilisest selgitusest. Teiseks oli paljude reisialbumisissekannete eesmärk algusest peale anda omanikule üldkehtivaid eetilisi käitumisjuhiseid, nõnda et albumist kujunes aja jooksul isiklik sententsikogu või florileegium.¹⁹ Kolmandaks võib päevapoliitiliste sündmuste vähesust põhjendada Euroopa nii protestantlikes kui ka kato-

¹⁷ Andreae elukäigu, õpingute, reisiteekonna, sissekandjate ja sissekandetekstide kohta vt Kaju, *Vive hodie*.

¹⁸ Vt nt Walther Ludwig, „Der Dreißigjährige Krieg und Schweden in drei zeitgenössischen Stammbüchern deutscher Studenten“, *Neulateinisches Jahrbuch. Journal of Neo-Latin Language and Literature*, Bd. 10, hrsg. von Marc Laureys und Karl August Neuhausen (Hildesheim e.a. 2010), 225–260, siin 259.

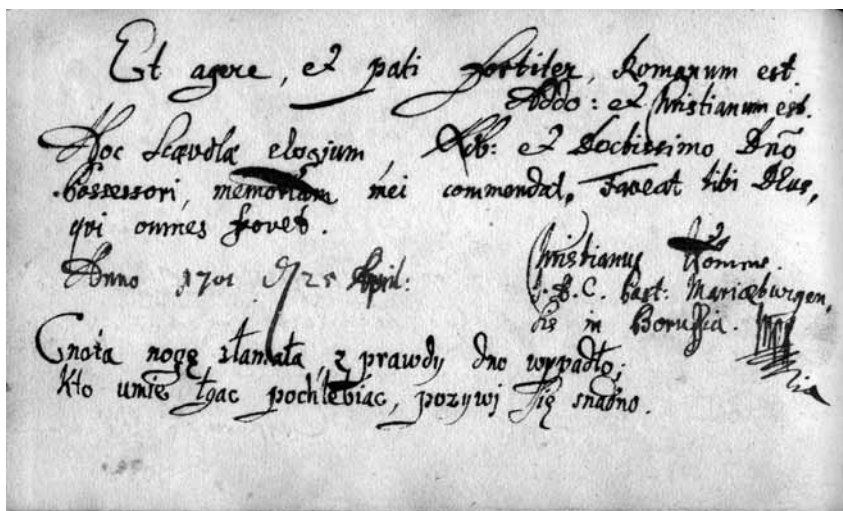
¹⁹ Florileegiumide kohta üldiselt ja Eestimaal vt Maris Valtin, Kristi Viiding, „Florileegium Eestimaa humanistlikus kirjakultuuris. Nicolaus von Hövelni *Proverbia quaedam et sententiae*...“, *Keel ja Kirjandus*, 2011, Nr 11, 821–841. Florileegiumide tähtsuse kohta reisialbumite jaoks vt ka Kaju, *Vive hodie*, 38–39, 296.

liiklikes piirkondades valitsenud humanistliku haridusparadigma ja *res publica litteraria* kontseptsiooniga (albumiomaniku ja sissekandja sooviga näidata oma kuuluvust sellesse fiktiivsesse, ent tegelikkuses ometi toimunud kooslusesse), mis on kahtlemata tihedalt seotud kahe eelnimetatud aspektiga. Mainitud aspektide kõrval oli oluline ka (igavene) mälestus, mida rõhutas XVI sajandi keskpaiku juba Philipp Melanchthon: reisialbumi omanikud saavad nii hiljem meenutada, milal ja kus nad on viibinud, ning sissekanded annavad tunnistust selle kohta, kellega omanikud on sõbralikult koos elanud ja kellega neid seob tõeline sõprus. Reisialbumisisesekanded meenutavad tarku õpetusi, kuulsate meeste nimed õhutavad nende eeskuju järgima ning kirjapandud mõtteterad annavad tunnistust sissekandja meelelaadist.²⁰ Seega ei olnud ajutise loomuga päevapoliitikal, sh sõdadel, olgu see nii rahvusvaheline ja suuri rahvahulki mõjutav kui tahes, reisialbumites kindlat kohta. Võrdluseks olgu öeldud, et sõjad ei mõjutanud kuigivõrd ka gümnaasiumide ega ülikoolide õppetööd — see jätkus oma tavalist rada pidi.²¹

Andreae albumi 122 sissekandest vähemalt 27 (osa sissekandeid on dateerimata) pärinevad Põhjasõja ajast. Enamikus neist sõjategevust ei mainita, ka vihjamisi mitte. Nii näiteks ei puuduta seda teemat 1701. aasta mais ei Pärnu professorid ega tudengid ega ka 1702. aasta aprillis Rootsi sõjaväe laagris Sangastes viibinud pastor Olaus Galle. Tema sissekande võib aga käsitletud surma- ja inimeselu hapruse teema tõttu siiski otseselt seostada käimasolnud sõjaga. Vähem või rohkem otseseid viiteid sõjategevusele leidub vaid seitsmes sissekandes: pühendustekstis on sõjale osutatud kahel korral, allkirjas aga kuuel korral. Sõja temaatika ilmub Andreae reisialbumisse 1701. aasta aprillis vahetult enne tema lahkumist kuninglikult Preisimaalt — varasemad sõjasündmused Liivimaal, sh Saksi ja Poola vägede tungimine Liivimaale 1700. aasta veebruaris ning Riia piiramine samal aastal siin otsesõnu ei kajastu (kuigi Christian Römeri epigramm võib just viimasele viidata), nagu ka muud Liivimaa

²⁰ Melanchthoni tsitaati vt R. Keil, *Die deutschen Stammbücher*, 9; vt ka Schnabel, *Das Stammbuch*, 253–260.

²¹ Ludwig, „Der Dreißigjährige Krieg“, 233. Sõja mõju kohta õpilaste ja üliõpilaste arvule gümnaasiumitüüpi koolides ja ülikoolides vt nt Tering, *Eesti-, liivi- ja kuramaalased*, 46–55, 110–161, 225–286, 297–335.

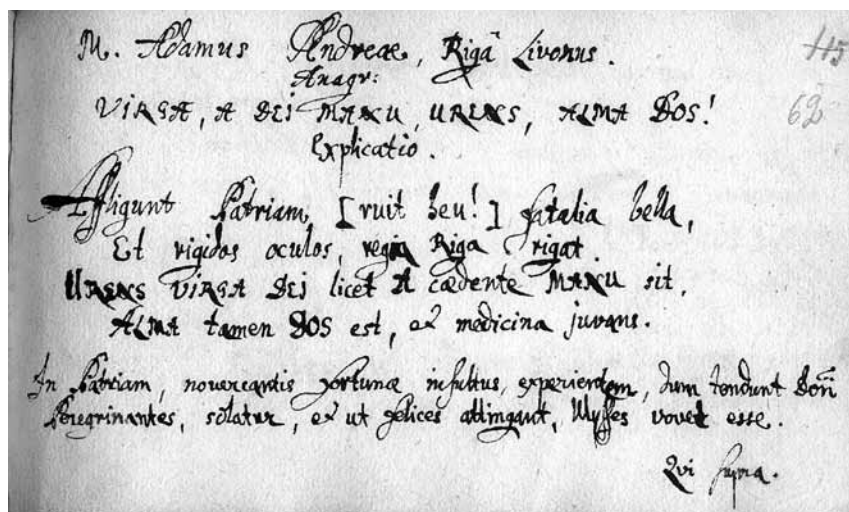
Illustratsioon 3. Christian Römeri kaheleheküljeline sissekanne Adam Andreae reisialbumis 25. aprillist 1701 (EAA, 1393-1-99, l. 114p)

sõjasündmused (nt Narva lahing, Koknese piiramine ja vallutamine jne). Kuninglikku Preisimaad ja eelkõige Thorni 1700.–1701. aastal, mil Andreae veel seal viibis, sõda otseselt ei puudutanud, ehkki Saksi vägede liikumine tekitas seal probleeme, küll aga peegelduvad sõda ja selle koledused luulevihikus, mille Thorni-tuttavad koostasid Andreae pulmadeks 1704. aastal.²²

Järgnevas vaadeldakse kronoloogilises järjestuses esmalt pühendus-tekstides leiduvaid viiteid sõjale, seejärel allkirjades. Käsitletakse ka selliseid pühendusi, kus otseselt sõjale ei osutata, ent sissekande aeg ja koht annavad sellele kas uue või sügavama tähenduse. Enne kui asuda vaatlema sõjateemalisi sissekandeid, tasub juhtida tähelepanu üpris märkimisväärsle asjaolule: enamik neist, kes on otseselt sõda puudutanud, olid pastorid (4), üks oli tõenäoliselt teoloogilise haridusega²³ ning ühe hariduse ja sotsiaalse positsiooni kohta pole lähemaid

²² Vt Christian Kelch, *Liivimaa ajaloo järg*, tõlkinud Ivar Leimus (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 135; *Tedae Nuptiales In Festo Nuptiali*. Vt ka Kaju, *Vive hodie*, 64–65.

²³ Sellele osutab Martin Böhmi 1705. aastal Thornis ilmunud trükis „Septem decades thesium, de Vocatione ministrorum ecclesiae“ [Staatsbibliothek zu Berlin]; Gadebuschi järgi aga omandas Böhm 1685. aastal Jenas filosoofiadoktori kraadi, vt Friedrich Konrad Gadebusch, *Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung, Erster Theil* (Riga 1777), 82.

Illustratsioon 4. Christian Römeri kaheleheküljeline sissekanne Adam Andreae reisialbumis (EAA, 1393-1-99, l. 115)

andmeid. Et just pastorid puudutasid päevakajalisi sündmusi, on ootuspärane, kuna oma ameti tõttu olid nad ühed informeeritumad isikud ning neil lasus ka kohustus kirikus ametlikke teateid edastada.²⁴ Enamik sõda käsitlevatest Thorni-sissekannetest asub lähestiku ja on tehtud ka lähedastel kuupäevadel. See annab alust oletada, et sõja teema neis, eelkõige allkirjades, on sissekandjaid vastastikku mõjutanud või oli vahetult enne seda jõudnud Thorni uudiseid sõjast ning tee peal valitsevaist ohtudest, mis peegeldusid albumis.

25. aprillil 1701 kirjutas Andreae albumisse kaheleheküljelise sissekande Marienburgi kiriku pastor Christian Römer.²⁵ Tema kaksiksissekande struktuur on äärmiselt läbimõeldud ja põhineb parallelismil, sõnamängul ning *figura etymologica*l. Sisu ja stiilivõtete alusel võib Römeri sissekande jaotada kaheks: sissekandja pool (l. 114p) ja adressaadi ehk Andreae pool (l. 115). Põhjasõjast lähtudes pakub eelkõige huvi tema sissekande teisel lehel asuv ning Andreae nimel rajanev anagrammluuletus, sest seal osutatakse otsesõnu sõjategevusele Liivimaal:

²⁴ Kaarel Vanamõlder, „Kas Kelch luges ajalehti?“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III*, koostanud Enn Küng, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 17 (24) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 118–154, siin 131–132.

²⁵ EAA, 1394-1-99, l. 114p–115. Römeri sissekande eri osade kohta vt Kaju, *Vive hodie*, 169–171, 210, 240–242, 269–270.

M. Adamus Andreae, Riga Livonus.

Anagr.

VIRGAE, [!] A DEI MANU, URENS, ALMA DOS!

Explicatio

Affligunt Patriam [ruit heu!] fatalia bella,

Et rigidos oculos, regia Riga rigat.

URENS VIRGA DEI licet A caedente MANU sit,

*ALMA tamen DOS est, et medicina juvans.*²⁶

Römer ei viita oma epigrammis ühelegi konkreetsele ajaloosündmusele, ent *urens virga* [põlev vits] võib osutada asjaolule, et 1700. aasta veebruaris põletati Saksi ja Poola vägede lähenedes Riia eeslinnad ühes kirikutega maha, sealhulgas püha Jüri kirik, kus Andreae paari aasta pärast pastorina ametisse asus. Römer võis silmas pidada ka mõnevõrra hilisemaid sündmusi: 1700. aasta augustis-septembris piirasid ja pommitasid Poola-Saksi väed Riiat,²⁷ kuid 1701. aasta esimestel kuudel ei olnud Riia all suuri sõjasündmusi, millele Römer oma epigrammis viidata võiks, ehkki võimaliku kallal tungi puhuks tehti korduvalt ettevalmistusi. Spilve lahingu ajaks 1701. aasta juulis oli Andreae aga kindlasti juba Liivimaal, kus ta sel ajal täpselt viibis, kas Pärnus, Sangastes või hoopis kuskil mujal, ei ole teada. *Virga Dei* [Jumala vits], millel tõenäoliselt põhineb fraas *urens virga*, tähendab XVII sajandi grammatikate ja sõnaraamatute (Rossihnius, Gutsclaff, Göseken) järgi katku,²⁸ ent seda võidi kasutada ka muude suuremate õnnetuste kohta, nagu nt sõda või näljahäda. Kas Römer osutab siin eeslinnade põletamisele, katkule või mõnele muule Riia tabanud hädale või haiguspuhangule 1700.–1701. aastal, ei ole kindel. Kelch ei maini oma kroonikas neil aastail ühtegi märkimisväärtset häda, mis oleks seotud Riiaga. Samas võib

²⁶ Magister Adam Andreae, liivimaaalane Riia / Anagrammi abil: / PÕLETAV VITS, JUMALA KÄEST, TOITJA AND! / Selgitus: / Õnnetust toovad sõjad laastavad isamaad [oh häda, ta langeb!] / ja kuninglik Riia niisutab karme silmi. / Olgugi, et PÕLETAV VITSahoop tuleb JUMALA lõovast KÄEST, / on see siiski TOITJA AND ja aitav ravim.

²⁷ Vt Kelch, *Liivimaa ajaloo järg*, 53, 86–87, 89, 100; Christian August Berkholtz, *Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger Riga's. Erste Abtheilung. Geschichte der einzelnen Kirchen, nebst chronologischem Verzeichniß der Prediger und statistischen Auszügen aus den Kirchenbüchern* (Riga, 1867), 125.

²⁸ Arvo Krikmann, *Fraseoloogiline aines eesti vanimais grammatikates ja sõnastikes* (Tallinn, 1986), 13, 16.

tegemist olla ka viitega mõnele Põhjasõja alguse ajalehele või hoopis poliitilisele pamfletile, kus olenevalt poolest õigustati või põhjati ühe vaenupoolte (Poola, Saksimaa, Rootsi ja Venemaa) sõjategevust.²⁹

Teised sissekandjad ei osuta oma pühenduse põhiosas nii otsesõnu kaasaegsetele poliitilistele sündmustele, küll aga varjatult, eelkõige viitab alanud Põhjasõjale Elbingi Maarja kiriku pastor Nicolaus Tolckemit, ent nt Taani ja Norra kuninga õukonnavaimuliku Peder Jesperseni valitud tsitaat võib osutada pingetele Taani ja Rootsi vahel, mis pärast Andreae Taanist lahkumist 1699. aasta mai lõpus kulmineerusid mõni kuu hiljem järjekordse sõjalise konfliktiga.³⁰ Otsesemalt ilmuvad viited kaasaegsetele poliitilistele oludele aga allkirjadesse, kus kirjutajad näivad kasutavat mõnevõrra suuremat vabadust kui pühenduse tekstis. Teiste hulgas osutab ka Römer oma teise pühenduse ehk eespool tsiteeritud epigrammi allkirjas Liivimaad tabanud hädadele, neid täpsemalt nimetamata.

Römeri anagrammluuletuse puhul tuleks kõrvalepõikena osutada selle olulisimale stiilikomponendile. Nimelt mängib ta seal Riia linna nimega, kasutades juba Lüübeki Arnoldi „Slaavlaste kroonikast” ja Läti Henriku kroonikast tuntud kõlamängulist etümoloogiat *Riga* – *rigare* [kastma, ristima],³¹ peale selle on siin mängitud kõlaliseltsarnaste sõnadega *regius* [kuninglik] ja *rigidus* [karm, tahumatu]. Riia nime etümoloogiaga mängimine võib olla otsene viide mõnele

²⁹ Ametlike ladinakeelsete ja rahvuskeelsete sõjaõigustuste ning pamflettide sihtrühma ja leviku kohta vt nt Pärtel Piirimäe, *The Just War in Theory and Practice. Legitimizations of Sweden's Conflicts during the Great Power Period* (Diss. Cambridge 2006), 67–73. Nt Kelch on oma kroonikas korduvalt tsiteerinud või parafraseerinud eri vaenupoolte propagandistlikke kirjutisi, vt Kelch, *Liivimaa ajaloo järg* ja Ivar Leimuse eessõna samast lk V–VI; vt ka Pärtel Piirimäe, „Johann Reinhold von Patkuli poleemilised kirjutised“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III*, koostanud Enn Küng, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 17 (24) (Tartu, 2009), 155–187; Vanamölder, „Kas Kelch luges ajalehti?“, 134, 137–143.

³⁰ Jesperseni sissekande kohta vt Kaju, *Vive hodie*, 200–201; EAA, 1394-1-99, l. 46. Tolckemiti sissekande kohta vt altpoolt.

³¹ Vt Kaspar Kolk, „Lüübeki Arnold. Liivimaa pööramisest“, *Tuna*, 2004, 1, 70–83, siin lk 81, Kaspar Kolk, „Lüübeki Arnold. Liivimaa pööramisest II“, *Tuna*, 2004, 2, 37–57, Kaspar Kolgi kommentaari Riia nime etümoloogia kohta ja võrdlust Henriku kroonika vastava kohaga vt Kolk, „Lüübeki Arnold II“, 44; *Henriku Liivimaa kroonika*, tõlkinud Richard Kleis (Tallinn, 1982), ptk IV.5, lk 34–35; sama etümoloogia nagu Henrik on oma kroonikas esitanud ka Christian Kelch, vt Christian Kelch, *Liivimaa ajalugu*, tõlkinud Ivar Leimus (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2004), 44.

XVI–XVII sajandil tuntud kroonikale või ajalootesele.³² Kas Römer ise oli lugenud Henriku kroonika mõnd käsikirja, on kaheldav, kuigi mitte võimatu³³ – trükis ilmus see alles 1740. aastal –, kõige tõenäolisemate vaheallikatena tulevad kõne alla eelkõige Lüübeki Arnoldi kroonika 1659. aasta väljaanne, aga ka Christian Kelchi kroonika 1695. aastal ilmunud esimene osa.³⁴

Sõjateemat on käsitletud ka Christian Römeri esimeses sissekandes, ent mitte nii teravalt. Pealegi puudub sellel otsene seos kuningliku Preisimaa, Liivimaa ja Põhjasõjaga. Nimelt on Römer seal tsiteerinud ja laiendanud fraasi Titus Liviuse teosest „Ab urbe condita”: *Et agere et pati fortiter, Romanum est. Addo: et Christianum est* [Vapralt tegutseda ja kannatada on roomlaslik. Lisan: see on ka kristlaslik]. Tsitaat on pärit peatükist, kus vaenlaste leerist tabatud roomlane Mucius Cordus, lisanimega Scaevola, pani oma parema käe tulle, tõendama oma mehisust. Seda tsitaati võib tõlgendada mitmest aspektist, ent sõjaga seoses näib olulisim olevat uusstoitsistlik *constantia* kontseptsioon: jääda kõigi hädade kiuste seesiselt meelekindlaks.³⁵

³² Arnoldi kroonika oli trükis ilmunud juba XVI sajandil ning 1659. aastal oli Lübeckis välja antud uus trükk, vt Kolk, „Lüübeki Arnold“, 74. Millised autorid olid oma kirjutistes Henriku kroonikale toetunud, vt Enn Tarveli sissejuhatusest: *Henriku Liivimaa kroonika*, 13; vt ka Ivar Leimuse eessõna Kelchi kroonikale: Kelch, *Liivimaa ajalugu*, XCV–XVII.

³³ Nt Thomas Hiärne oli tsiteerinud nimetatud lõiku Henriku kroonikast ja Kelch omakorda on kasutanud Hiärne käsikirjalist kroonikat, vt selle kohta Thomas Hiärn, *Ehst-, Lyf-, und Lettlaendische Geschichte nach der Originalhandschrift herausgegeben und im Drucke besorgt von Dr. C. E. Napiersky. (Monumenta Livoniae Antiquae: Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und andern schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zu Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's dienen*, 1(Riga, Dorpat, Leipzig, 1835), 73; Kelch, *Liivimaa ajalugu*, XVI.

³⁴ *Chronica Slavorum Helmoldi, Presbyteri Bosoviensis, et Arnoldi, Abbatis Lubecensis, In quibus res Slavicae [et] Saxonicae fere a tempore Caroli Magni usque ad Ottonem IV. seu, ad ann. Ch. MCCIX. exponuntur. Henricus Bangertus e. MSS. Codicibus recensuit, et Notis illustravit (Lubecae, Sumptibus Statii Weselii, Literis Jacobi Hinderlingii, 1659)*; Christian Kelch, *Liefländische Historia, oder Kurtze Beschreibung der Denkwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth-Lief- und Lettlandes; Vornehmlich in sich begreifend einen kurtzen Bericht von den Nahmen, Entheilung und Beschaffenheit der Provintz Liefland, Theils aus Ein- und Ausländischen Geschicht-Schreibern, zusammen getragen und in fünff Büchern abgefasst, Von Christiano Kelchen, Pastore zu St. Johannis in Jerwen* (Verlegt Johann Mehner, Buchhändler in Revall, im Jahr 1695).

³⁵ EAA, 1394-1-99, l 114p; Livius, *Ab urbe condita* 2.12.9: *Hostis hostem occidere uolui, nec ad mortem minus animi est, quam fuit ad caedem; et facere et pati fortia Romanum est* [Vaenlasena tahtsin vaenlast tappa ning suremiseks ei ole mul vähem julgust kui tapmiseks: vapralt tegutseda ja kannatada on roomlaslik]; Kaju, *Vive hodie*, 169–171.

Elbingi Maarja kiriku pastor ja konsistooriumi seenior Nicolaus Tolckemit on kirjutanud Andreae albumisse tsitaadi kreeka ajaloolaselt Thukydideselt: „Rahu ajal ning üldise heaolu mõjul on nii riikidel kui ka üksikisikuil paremad mõtted, sest nad ei satu olukordadesse, mis neid sunnivad vastupidiselt oma tahtele toimima.”³⁶ Tolckemiti kirjutatu on küll suhteliselt üldine eetilis-poliitiline mõtteavaldus ja sõda siin otseselt ei mainita, kuid ajaline kontekst, 28. aprill 1701, ning tsitaadis peituv vastandus osutavad ühemõtteliselt alanud Põhjasõjale. Sissekande tingitus konkreetseist ajaloolis-poliitilistest oludest ilmneb selgelt ka tõsiasjast, et Thukydides ei olnud reisialbumites kuigivõrd armastatud autor.³⁷ Selle tsitaadi põhjal võib aga oletada, et Andreae lahkus Thornist, kus ta oli selleks ajaks juba ligi kaks aastat viibinud, vastu oma tahtmist, kuigi biograafiliste andmete vähesuse tõttu ei ole võimalik seda kindlalt väita. Andreae Thorni-tuttavate koostatud luulekogumik Andreae pulmadeks ei aita seda oletust kinnitada: ehkki tema lahkumist kuninglikult Preisimaalt on küll mainitud, ei puudutata kordagi selle motive.³⁸ Ka Andreae reisialbumi sissekannetes ja nende allkirjades ei valgustata Andreae Thornist lahkumise tegelikke tagamaid. Oma sissekande allkirjas Tolckemit sõja teemat ei puuduta, kuid soovib Andreaele õnnelikku kodumaale tagasipöördumist (*felicis in Patriam reditus*), mis oli koju tagasi pöörduva isiku albumis võrdlemisi sage fraas. Pühendusteksti sõjateemast lähtudes võib sellise soovi kirjutamise siduda sissekandja teadlikkusega sõjaga kaasnevatest, tavalisest suurematest ohtudest.³⁹

Stenboki rügemendi pastori Olaus Galle sissekandes, mis on tehtud 16. aprillil 1702 Sangastes, ei ole sõjale kordagi otseselt viidatud, ent ümbritsev aeg-ruum annab tema kirjutatule, mida võib vaadelda üldkehtivate käibetõdede ja soovitustena, konkreetsema ja elulisema

³⁶ EAA, 1394-1-99, l. 91; Richard Kleisi tõlge: *Kreeka kirjanduse antoloogia* (Tallinn, 1964), 432–433. Selle sissekande analüüsi vt Kaju, *Vive hodie*, 131–132.

³⁷ Nt reisialbumikataloogis „Repertorium Alborum Amicorum” (<http://www.raa.phil.uni-erlangen.de/> (02.08.2011)), kus on registreeritud üle 20 000 reisialbumi ja üle 82 000 sissekande, on seni tehtud kindlaks vaid üheksa Thukydidesse tsitaati.

³⁸ *Tedae Nuptiales In Festo Nuptiali*.

³⁹ Ajastule tüüpilisi ilukirjanduslikke kirjeldusi Kolmekümneaastase sõja ajal teedel valitsenud ohtude kohta vt nt Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen, *Saksa Simplicissimuse seiklused, teisisõnu: ühe veidra vagabundi elulugu, kel Melchior Sternfels von Fuchshaim nimeks, et kus ja mis moel ta siia ilma sündis ning mida siin nägi, õppis, oma nahal tunda sai ja kannatas, nagu sellestki, miks ta siinsest ilmast vabatahtlikult loobub*, tõlkinud Mati Sirkel (Tallinn: Pegasus, 2010).

tähenduse.⁴⁰ Tema pühendus koosneb kahest osast, mille ainestik on surm ja inimeksistentsi haprus. Galle alustab oma sissekannet vanasõnalise sententsiga *memento mori* ehk 'pea meeles surma', millel oli kristlikus kultuuris, eelkõige keskajal ja kujutavas kunstis (vrd nt Bernt Notke „Surmatantsu” fragmenti Tallinna Niguliste kirikus, vt ka illustratsiooni 1), aga ka varauusajal pärast Kolmekümneaastast sõda väga suur tähtsus.⁴¹ Tegemist on kristliku moraliseeriv-manitseva meenutusega, et surma ees on kõik võrdsed ning et pärast surma tuleb viimne kohtupäev. Keskajal oli *Memento mori!* väga sageli kasutatud sentents ning XII sajandil kujunes välja omaette žanr, nn *memento mori* kirjandus. Surmast teadlikuna elamise kõrval osutab Galle oma sissekandega veel kahele olulisele keskaegsele teoloogilisele *locus*'ele, surema õppimisele ehk suremiskunstile (*ars moriendi*) ja maailmapõlgusele (*contemptus mundi*), mis kõik olid olulised just XVI–XVII sajandi albumites.⁴² XVII sajandi lõpuks nende *topos*'te tähtsus vähenes märgatavalt, kuid neid võib näha ka veel XVIII sajandi albumites. Viimased kaks peegelduvad Galle kirjutatud kaksikvärsis

Vivito, venturam valeas, ut vivere vitam

*vita viri ut ventus, vana vel umbra volat.*⁴³

Elama õhutamise ning surma meenutamise olid XVI–XVII sajandi ja XVIII sajandi alguse reisialbumites võrdlemisi sagedased teemad, ent epigrammi viimane rida omandab siinses sõja(laagri) kontekstis ning sõjaõnne püsimatuse tõttu tavapärasest aktuaalsema tähenduse.

Allkirjades leiduvad viited sõjale võib ajaliselt jaotada kaheks: 1) viis neist kirjutati Andreae albumisse aprillis 1701 mõni aeg enne tema

⁴⁰ EAA, 1394-1-99, l 55p; Galle sissekande analüüsi vt Kaju, *Vive hodie*, 220–221, 247–248.

⁴¹ Heß, *Literatur im Lebenszusammenhang*, 127.

⁴² *Ars moriendi* kohta vt *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 1–9 (Stuttgart, Weimar, 1999), siin Bd. 1, col. 1039–1044; *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, Bd. 1–8, hrsg. von Hans Dieter Betz u.a. (Tübingen, 1988–2005), siin Bd. 1, col. 795–796; surma kohta vt aga samas, Bd. 8, col. 427–445, sh *memento mori* kohta kunstis col. 445; *memento mori* kohta vt ka *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 6, col. 505–508. *Contemptus mundi* kohta vt *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 3, col. 186–194.

⁴³ Ela, ole terve, et suudaksid elada eelseisvat elu, [sest] inimese elu kaob nagu tuul või tühine vari.

lahkumist kuninglikult Preisimaalt; neli neist viidetest on kirja pandud Thornis ja üks Marienburgis; 2) üks viide on üles märgitud aga 1702. aasta veebruaris Rootsi vägede laagris Sangastes. Ka sisuliselt võib need allkirjad sama moodi grupeerida: esimeses osutatakse adressaadi kavatsusele lahkuda Thornist/kuninglikult Preisimaalt kas sõja tõttu või soovitakse talle (kõikvõimalikku) õnne või õnnelikku tagasijõudmist sõjas kannatavale kodumaale, teises peegeldub kibedus ebameeldiva olukorra ja vaenlase sõnamurdlikkuse pärast.

Esimene viide sõjale Andreae albumis on pärit 12. aprillist 1701. Thorni Maarja kiriku pastor Henricus Dzikowius on kirjutanud Vergiliuse tsitaadile *Durate, et Vosmet rebus servate secundis* [Kannatage ja pidage silmas õnne] järgnevas allkirjas muu hulgas järgmist: „ laastatud isamaa olukorda tuleb taluda vaga ja lepliku meelega ”⁴⁴ See fraas haakub otseselt eelneva Vergiliuse-tsitaadiga. Kannatlikkus oli varauusajal väga oluline mõiste, eriti koos Justus Lipsiuse uusstoitsistliku meeiekindluse (*constantia*) ideaaliga, teisalt oli *patientia* kristlikus lohutuskirjanduses, sh jutlustes tähtsal kohal. Nii tsitaadivaliku kui ka allkirja sõnavaliku puhul on Dzikowius tõenäoliselt lähtunud mõlemast, nii lohutuskirjandusest kui ka uusstoitsismi iseloomulikest seisukohtadest, mis sõja olukorras sobisid eriti hästi. Teisalt olid nii kannatlikkus kui ka kannatuste talumine juba varakult reisialbumites käsitletud teemad, mis siin on sõja oludes omandanud tavapärasest veelgi suurema kaalu.

Järgmisel päeval, 13. aprillil 1701 kirjutas Andreae albumisse Thorni Neustadti kiriku pastor Michael Ringeltaub, kes lõpetab oma allkirja sooviga, et albumiomanik jõuaks rahu ja tervelt omaste juurde.⁴⁵ Ehkki otsesesõnu siin sõjale ei osutata, on see aimatav vastupidise tähendusega sõnadest (*in pace ac sanitate*). Samalaadsest põhimõttest näib oma pühendustekstiks Thukydidese tsitaati valides lähtunud olevat ka Nicolaus Tolckemit (selle kohta vt eestpoolt). Ringeltaubi allkirjast võib selgelt välja lugeda, et teekond Liivimaale oli täis mitmesuguseid ohte, ent täpsemalt neid ei nimetata. Tema valitud tsitaati (*Cicero Pietas est fundamentum omnium Virtutum* ehk 'vagadus on kõigi vooruste alus') aga erinevalt nt Dzikowiuse omast sõjaoludega siduda ei saa.

⁴⁴ EAA, 1394-1-99, l. 94; Dzikowiuse sissekande analüüsi vt Kaju, *Vive hodie*, 160–162.

⁴⁵ EAA, 1394-1-99, l. 93. Ringeltaubi sissekande analüüsi vt Kaju, *Vive hodie*, 145–146.

14. aprillil 1701 kirjutas Andreae albumisse seni kindlaks tegemata päritolu ja sotsiaalse positsiooniga Anton Plötz, kes nimetab albumiomanikku oma kõige armsamaks ja kõige laimatumaks sõbraks. Oma pühenduse allkirjas ütleb ta otsesõnu, et Andreae kavatseb Thornist pöörduda tagasi sõjast rõhutatud kodumaale.⁴⁶ Samamoodi kui Dzicowius osutab Plötz Liivimaa kannatustele, ent sõnavara selle väljendamiseks on mõlemal erisugune, esimene kasutab fraasi *patria afflicta*, teine *patria bello pressa*, ka puudub neist viide mõnele konkreetsele Põhjasõja-aegsele sündmusele. Plötzi sissekanne ei ole järgneva allkirjaga sisuliselt seotud, kuid ei ole võimatu, et sissekandeteksti valikut on siiski mõjutanud sõjasündmused: „See, kes on möödunud aegadest õppinud oleviku tühisust arukalt ja kristlikult tähele panema, seda ei rõhu liialt tänapäevased pahed ja hüved ei muuda teda võimetuks ennast valitsema.” Ei ole võimatu, et sõnu *praesentia mala*, mis tõlkes on edasi antud fraasiga 'tänapäevased pahed', võiks sõja kontekstis mõista nt sõjakannatustena.

16. aprillil 1701 kirjutas Andreae albumisse Thorni gümnaasiumi professor ja visitaator Martin Böhm.⁴⁷ Samamoodi nagu Ringeltaubi allkiri on Böhmi oma sõnastatud palvena ning ka sisu on neil sarnane, ent Böhmi oma on natuke informatiivsem. Nimelt ilmneb sealt, et kodumaale jõudmiseks peab Andreae vaenlaste keskelt läbi minema; samuti iseloomustab Böhm teda kui meest, kelle jaoks kodumaa heaolu on ülimalt oluline — kodumaaga seob ta oma allkirja ning pühenduseks kirjutatud tsitaadi Tacituse „Annaalidest”.⁴⁸ Neist Böhmi sõnadest võib välja lugeda, nagu oleks Andreae kodumaale naasnud missioonitundest, mis läheb vastuollu Nicolaus Tolckemiti Thukydides-tsitaadist välja loetava informatsiooniga. Kes olid aga need vaenlased (*per medios hostes*), kelle hulgast Andreae pidi läbi minema? Kas saksid ja poolakad või hoopis venelased? Võimalik, et kõik kolm, ent samas ei pruukinud Böhm neist vaenupooltest ühtegi konkreetset silmas pidada.

25. aprillil 1701 kirjutas Marienburgi pastor Christian Römer oma eespool juba tsiteeritud anagrammluuletuse alla soovi, et albumioma-

⁴⁶ EAA, 1394-1-99, l. 98. Plötzi sissekande analüüsi vt Kaju, *Vive hodie*, 260.

⁴⁷ EAA, 1394-1-99, l. 96p. Böhmi sissekande analüüsi vt Kaju, *Vive hodie*, 152.

⁴⁸ Pühenduse tekst: *Paucis decus publicum curae: plures tuta disserunt* [Vähesed hoolivad avalikust aust, enamik arutleb kindlate asjade üle]; allkirjatekst: *salus Patriae publica curae omnino est* [... oleks kodumaa heaolu ülimalt hooliks].

nik koos oma reisikaaslas(t)ega jõuaks õnnelikult kohale „vaenuliku saatuse rünnakust räsitud kodumaale”.⁴⁹ Römeri kirjutatu (*In Patriam nouercantis fortunae insultus*) sisu võib panna samasse ritta Plötzi ja Dzicowiuse öelduga, kuid keeleliselt on nende fraaside ainus ühendav lüli sõna *patria*. Samamoodi kui eelnimetatud ei osuta Römeri kasutatud fraas ühelegi täpselt dateeritavale sõjasündmusele Liivimaal.

18. veebruaril 1702 kirjutas Österbotteni rügemendi pastor Jacob Garwolius Sangastes oma kolleegi albumisse Vergiliuse tsitaadi *Et haec meminisse juvabit* [Ja see aitab meenutada], mille allkirjas osutab, et nad viibivad „lepingut murdnud moskoviidi vastu [võitleva] isamaa sõjalaagris”.⁵⁰ Neis sõnades (*Moscovita Foedifragus*) ilmneb ka Garwoliuse hinnang, mis haakub Rootsi ametliku ja mitteametliku propagandaga oma sõjategevuse õigustamisel.⁵¹ Lepingumurdjaks nimetamine osutab ühemõtteliselt sellele, et Venemaa sõda Rootsi vastu peeti ebaõiglaseks. Teiselt poolt peegeldub siin sõjaõigustustes kasutatud tüüpiline retoorika, mille kohaselt üks pool armastas rahu, teine aga oli valmis seda rikkuma⁵² (siin vastavalt Rootsi ja Vene pool). Leping, mille murdmisele Garwolius osutab, on ilmselt Kärde rahu – leping, mis sõlmiti 1. juulil 1661 ja millega lõpetati 1656.–1658. aasta Vene-Rootsi sõda. Lisaks võib 1701.–1702. aasta propagandatekstide tiitellehtedelt leida osutuse sellele, et Venemaa oli vahetult enne kalalætungi oma vastupidist soovi kinnitanud.⁵³ Tõenäoliselt peegeldub Garwoliuse sõnades Rootsi seisukoht, mida pastorid, sh (eelkõige?) sõjaväe juures teeninud pastorid, olid kohustatud vahendama.⁵⁴ Põhjus, miks ükski preisimaalane erinevalt Garwoliusest ei väljenda oma sissekandes isiklikku arvamust, peitub žanrikonventsioonide kõrval tõenäoliselt ka sissekandjate erinevas kodakondsuses – kui kasutada tänapäevast terminit –, ehkki nn haritlaste vabariiki kuulujad

⁴⁹ EAA, 1394-1-99, l. 115.

⁵⁰ EAA, 1394-1-99, l. 56. Garwoliuse sissekande analüüsi vt Kaju, *Vive hodie*, 162–164.

⁵¹ Vt Piirimäe, *The Just War*, 314, katalooginumbrid VII.4a–d; aga ka Kelch, *Liivimaa ajaloo järg*, 93–95, eriti lk 95; Vanamölder, „Kas Kelch luges ajalehti?“, 138.

⁵² Vt Piirimäe, *The Just War*, 196.

⁵³ Vt Piirimäe, *The Just War*, 314, katalooginumbrid VII.4a–d: a) *contra ius iurandum et nuperrime datam fidem*; b) *wieder seinen Eyd und noch kurtz vorher versicherte Treue und Glauben*; c) *wieder Eyd, und noch neulich versicherte Treu und Glauben*; d) *contra ius iurandum et nuperrime datam fidem* *wieder seinen Eyd und alle kurtz vorher gegebene Versicherung vorgenommenen Krieg*.

⁵⁴ Vt nt Vanamölder, „Kas Kelch luges ajalehti?“, 131–132.

püüdsid humanismi vaimus niisugustest asjadest enamasti üle olla ja kodumaaks tituleeriti kas kogu maailma või paika, kus on hea olla.⁵⁵ Samamoodi kui Garwoliuse oli Andreae Rootsi alam; Dzikowius, Ringeltaub, Plötz, Böhm, Römer ja Tolckemit olid seevastu Poola kuninga kaitse alla kuulunud kuningliku Preisimaa alamad. Poola väed olid aga 1700. aasta veebruaris koos Saksimaaga Liivimaale tunginud.

Kokkuvõtteks võib öelda, et samamoodi kui paljudes teistes sõja-aegsetes reisialbumites ei ole Adam Andreae omas sõjasündmustele kuigivõrd tähelepanu pööranud. Enamikus sissekannetes, ka sõja-aegsetes, käsitletakse hoopis üldisi eetilisi, poliitilisi (mitte päevapoliitika!) ja religioosseid teemasid, juhatamaks albumiomanikku eeskujuliku, vaga ja voorusliku eluni. Teatud juhtudel võib ka niisuguseid sissekandeid valitsevast sõjasituatsioonist mõjutatuks pidada või omandavad need sõja mõjul uue või aktuaalse tähendusvarjundi. Sõda küll peegeldub siinses albumis, ent mitte ükski konkreetne isik, lahing ega muu sündmus. Vaid kaks sissekannet, Christian Römeri ning Jacob Garwoliuse oma, võib siduda mõne kaasaegse sündmusega: esimene võib peegeldada kas Riia eeslinnade põletamist 1700. aasta algul Poola ja Saksi vägede lähenemise hirmus või Riia piiramist ja pommitamist samade vägede poolt; teine aga osutab üldiselt Venemaa sõnamurdlikkusele ja kallaletungile Liivimaale. Samad kaks sissekannet võib seostada ka kaasaegsete infokandjatega — propagandapamflett või ajaleht —, ent täpset allikat ei ole kummalgi juhul võimalik kindlaks teha. Teiste sissekannete puhul ei saa samuti välistada ajalehtede või propaganda mõju, kuid see ei ole kaugeltki nii selge kui kahe eespool nimetatud puhul. Sõjale ja sõjast tingitud ohtudele osutasid peamiselt pastorid. Põhjus peitub eelkõige selles, et nad olid oma võrdlemisi laia suhtlusringkonna ning ametikohustuste tõttu ühed informeeritumad isikud; teiseks kuulus ametliku info jagamine ning ohtude eest hoiatamine nende ametikohustuste juurde.

⁵⁵ Andreae albumis vrd nt Thorni Maarja kiriku pastori Gottfried Weissi sissekande juurde kuuluvat sententsi *Patria est ubi bene est* ja Hamburgi pastori Johann Friedrich Mayeri valitud tsitaati Gregorioselt Nazianzosest *Nobis omnis terra et nulla terra patria est* (EAA, 1394-1-99, vastavalt leht 96 ja 30). Vt ka Kaju, *Vive hodie*, 119, 129.

Great Northern War as reflected in an autograph book from that time

PhD KATRE KAJU

National Archives of Estonia

Big wars affected entire societies and cultures, in all their various manifestations. War reflections can be found in the autograph books (*album amicorum*) that were popular in the early Modern Age, kept by students and representatives of other social groups, too. The Estonian Historical Archives in Tartu contain one autograph book from the Great Northern War years, kept by Adam Andreae, pastor of Saint George's Church in Riga. Andreae kept the autograph book from 1696–1702 and it consists of a total of 122 entries, 27 of them made during the Great Northern War. Only seven of those relevant entries contain references to the hostilities.

Like many wartime autograph books, the one kept by Adam Andreae contains little attention to military situation developments. Most of the entries, including those from the war period, tackle generally ethical, political (not policies of the day!) and religious topics as guidelines to the author's exemplary, pious and virtuous life. Still, even such entries can be to some extent deemed as affected by the war or at least they gained a new or vital connotation because of the war. Although some of the entries clearly reflect on the war, there are no references to any particular persons, battles or other related events. Only two entries, by Marienburg pastor Christian Römer and Swedish Army chaplain Jacob Garwolius, can be connected with an event of that time: the former can be associated with either the burning down of the Riga outskirts in early 1700 in fear of the approaching armies of Poland and Saxony or with the siege and bombardment of Riga by those troops, while the latter is a general reference to Russia's treachery and invasion of Livonia. The two entries can also be associated with information sources from that period, for instance a propaganda pamphlet or a newspaper, but the precise source cannot be established in either of the cases. The influence of newspapers and propaganda texts on other entries cannot be excluded either but none are as clear-cut as the two aforementioned entries. Mainly pastors

hinted at the war and the accompanying dangers in their entries. This is primarily because they had relatively wide circles of acquaintances and were among the most informed persons due to their official duties as those included sharing of official information and warning about various dangers.

Kapitulatsioon ja *universitas*: järjepidevus ja uued võimalused?

SIRJE TAMUL

PhD, TÜ ajaloo ja arheoloogia instituut

Universitas ja kapitulatsioon

Ülikooli kui institutsiooni tekkes mängis olulist rolli Rooma õiguse seletamine ja rakendamine keskaegses Euroopas: muu seadusloome hulgas kujundas see ülikooli privileegi ja jurisdiktsiooni. Ülikool arenes riigi ja kiriku kõrval mõjuvõimsaks kolmandaks jõuks ja Püha Saksa Rooma Keisririik võttis ülikooli enda kaitse alla. Enamik kesk- ja uusajal rajatud institutsioone on nüüdisajaks minevik, kuid üks püsib kindlalt — *universitas*. Tema professorid ja üliõpilased teevad ikka seda, mida nad on alati teinud: õpetanud ja õppinud sõdade, vaherahude ja kapitulatsioonide kiuste.

Reformatsiooni ja sellele järgnenud vastureformatsiooni ajast alates oli ülikooli rajamine olnud seotud usuasjadega, ülikoolis nähti konfessionaalsete tõekspidamiste tagajat. Palju kõrgemaid koole ja ülikoole tekkis haritud jesuiitide tegevuse tulemusena. Tartus realiseerus XVI ja XVII sajandil kõrgema kooli idee valitsejate ja nende erisaadikute — nagu paavsti usaldusalune jesuiit Antonio Possevino (1533/1534–1611) ja Rootsi kuninga nõuandja Johan Skytte

(1577–1645) – tahtel Jam Zapolski lepingu (15.01.1582) ja Altmarki (25.09.1629) vaherahu sõlmimise järel, osalt seega sõjasaagina.¹

Tartu ülikooli pidulikul avamisel 15. oktoobril 1632 peetud kõnes rõhutas ülikooli tegelik käivitaja Liivimaa kindralkuberner Johan Skytte, et ülikooli teaduskondade ukseid avatakse nii rikastele kui ka vaestele, nii sakslastele kui ka mittedakslastele, ülikool on igasuguste teadmiste avatud foorum.² Seda mõtet kandis edasi Otto Wilhelm Masingu tervituskõne Tartu ülikooli pidulikul taasavamiskoosolekul 22. aprillil 1802: „[---] Meie siht ja meie taotlus, miks suuname oma pingutused õpetatusse, on soov suuta laiendada tõe valgust ja haju-
tada eksimuse pimedust, suurendada inimsoo õnne, mis saab elujõu-
du kunstide lähedusest ja teaduste tundmisest.”³

Kapitulatsioon⁴ ja *universitas* – kas nende kahe mõiste koosluses on hoomatav ülikooli järjepidevus,⁵ uued võimalused ja modernisee-

¹ Vello Helk, *Jesuiidid Tartus 1583–1625. Vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas* (Tartu: Ilmamaa, 2003), 9–24 jj.; *Dionysius Fabriciuse, Viljandi kiriku praosti Liivimaa ajaloo lühiülevaade neljas osas aastast tuhat ükssada viiskümmend kaheksa kuni aastani 1610* (Tartu: Johannes Esto Ühing, 2009), 251. Juba enne lepingu sõlmimist Jam Zapolskis visandas Poola kuningas vastureformatsiooni kava. 1581 teatas paavsti nuntsius Poolas Rooma, et kuningas kavatseb asutada niipea, kui venelastega on rahu sõlmitud, jesuiitide (Jeesuse ühingu) kolleegiumid Riiga, Tartusse ja Narva kui abinõu ketserluse väljajuurimiseks.

² *Tartu ülikooli ajaloo allikaid, I. Academia Gustaviana, a) Ürikuid ja dokumente*, Tartu ülikooli ülesandel koostanud ja sissejuhatusega varustanud Juhan Vasar, dokument 11 (Tartu, 1932), 21–24.

³ „Otto Wilhelm Masingu tervituskõne Tartu ülikooli pidulikult taasavamiskoosolekul 22. aprillil 1802”, ladina keelest tõlkinud Marju Lepajõe, 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. *Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised* 25, toim. Mati Ereht (Tartu, 2003), 12–13.

⁴ *Deutsches Rechtswörterbuch. Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache*, Bd. 7 (Hrsg. von der Heidelberger Akademie der Wissenschaften in Verbindung mit der Akademie der Wissenschaften der DDR), 397–399, <http://www.rzuser.uni-heidelberg.de> (25.1.2011) järgi on kapitulatsioon leping (alistumisleping), millega maa, linn, sõjaväeosa end vaenlasele üle andes saab õiguse edasiseks kestvaks toimimiseks säilitada endised, seni kasutada olnud privileegid. Võitja kohustus on garanteerida lubatud privileege *status quo* ka rahvusvahelise õiguse tasandil.

⁵ Carl Schirren, „Zur Geschichte der schwedischen Universität in Livland“, *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands*, Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der russischen Ostseeprovinzen, Bd. VII, Heft I (Riga, 1854), 41–68; Georg von Rauch, *Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710* (Essen, 1943, New York, 1969); Arno Rafael Cederberg, „Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost“, *Ajalooline Ajakiri*, nr 1 (1927), 1–11; nr 2 (1927), 65–80.

rumine või hoopis murdumine, evakueerumise kaos ja hääbumine? Tartu ülikooli ajaloos on kõik need nähtused tuttavad.⁶ Korduvalt on ülikoolil tulnud poliitilistes tõmbetuultes kaitsta euroopalikule ülikoolile omast õpetamisvabadust.⁷

Sõda ja ülikool

Suurriigiks tõusnud Rootsi kuningriik esines protestantide kaitsja ja vabastajana ning, pidades võitlust katoliikliku maailmaga, seadis põhisihiks Läänemere muutmise Rootsi sisemereks ja oma mõjuvõimu kindlustamise Saksamaal. Suurriigi haldamine nõudis luterlikus riigisus kasvatatud võimekate ning haritud ametnike ettevalmistamist. Olulist osa etendas kindlasti humanismiideede omaksvõtmine Rootsis. Uut tüüpi koolidena asutati mitu gümnaasiumi. 1620. aastal võttis Gustav II Adolf oma eestkoste alla Uppsala ülikooli ainelise toetamise.⁸

Vene-Rootsi ja Poola-Rootsi sõja puhul korduvalt Eestimaal viibides kujunes Gustav II Adolfil üsna selge pilt siinsetest oludest ja nende isiklike tähelepanekute põhjal valmis reformiprojekt. 1626. aasta jaanuaris Tallinnas viibides esitas Gustav II Adolf Tallinna raele ja Eestimaa maanõunike kolleegiumile sissetulekute tagamise ja kohtukorralduse eelnõu kõrval kiriku- ja hariduselu korraldamise kava. Kavas nähti ette asutada triviaalkooli tasemest kõrgem kool, seega gümnaasium. 1627. aastal kutsus kuningas kokku komisjoni, mis pidi jätkama reformikavade elluviimist Eestimaal ja laiendama ümberkorraldusi Liivi- ja Ingerimaal.⁹

⁶ Neist sündmustest Tartu ülikooli ajaloos annab ülevaate laiemale lugejaskonnale suunatud koguteos *Universitas Tartuensis 1632–2007*, toim. Toomas Hiio ja professor Helmut Piirimäe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007); samuti Helmut Piirimäe, *Tartu ülikooli ajalugu 1632–1798*; Helmut Piirimäe, *Ülikoolilinn Pärnu* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999); Mati Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000), 224–226; *Die Universitäten Dorpat / Tartu, Riga und Wilna / Vilnius 1579–1979. Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzgebiet zwischen West und Ost*, Hrsg. von Gert von Pistohlkors, Toivo U. Raun, Paul Kaegbein (Köln-Wien, 1987).

⁷ Sirje Tamul, „Tartu ülikool venestamise, sõja ja sulgemise ohus (1882–1918)“, *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses II*, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 18 (25) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2010), 69–123.

⁸ *Gustav II Adolf och Uppsala Universitet* (Uppsala, 1982), 1–4.

⁹ *Eesti kooli ajalugu. 1. Kd: 13. sajandist 1860. aastateni*, Tegevtoimetaja Endel Laul (Tallinn: Valgus, 1989), 110; Ragnar Liljedahl, *Svensk förvaltning i Livland*

1629. aastal Altmarkis kuueks aastaks sõlmitud relva(-vahe)rahuga lõppes 1600. aastal puhkenud Poola-Rootsi sõda. Rootsile jäid vallutatud Preisi linnad ja Liivimaa Väina jõest põhja pool. Uues provintsis tekkis kohe vajadus uue õppeasutuse järele, mis koolitaks kohalikke olusid tundvaid mehi riigi- ja kirikuteenistusse. Gümnaasiumide rajamine Tallinnas ja Tartus oli hariduse reformikavade tulemus, mille kulminatsiooniks kujunes uue ülikooli asutamine.

1632. aastal asutatud Tartu ülikool, siis *Academia Gustaviana*,¹⁰ olles tüüpiline tolelaegne Lääne-Euroopa ülikool, oli tegelikult oma ajastu sõja laps, tema asutamisürik sai kuningliku õnnistuse Nürnbergi lähedal sõjalaagris.¹¹ Võimalik, et olukorda arvestades – sõda polnud ju lõppenud – kuulutati ülikooli privileegis, et sõjaohu korral tuleb evakueeruda, mis aga ei tähenda privileegi kaotamist. „Kuna aga ükski ühiskond ei saa püsida ilma oma privileegideta, siis anname, lubame ja kingime heldelt oma võimutäiusest meie Tartu akadeemiale ja tema liikmetele, nii õpetajatele kui õppijatele, samad privileegid ja maksuvabaduse, mida naudib meie Uppsala akadeemia [...]”¹² Peale selle lisame veel eelnimetatud privileegile juurde, et võimalikel sõja-aastatel, mida kõrgeim tahe suvatsegu armuliselt meist ära pöörata, olgu voli akadeemiat mõnda teise Liivi-, või Eestimaa linna üle viia, kus tal oleks ohutu ase, ja tal seal kasutada samad privileegid, mis me talle oleme lubanud oma kuninglikust heldusest [...]. Sündmuste kestvaks mälestuseks kirjutasime oma käega alla selle kõige jõuallikale, sellele meie privileegide pühalikule ürikule [...]”.¹³

1617–1634 (Uppsala Akademi, 1933), 193; *Eesti ajalugu III. Poola ja Rootsi aeg*, Tegevtoimetaja O. Liiv, peatoimetaja H. Kruus (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1940), 138–140. Teatavasti ei leidnud reformikava rüütelkonnas poolehoidu.

¹⁰ *Academia Gustaviana* asukohaks oli 1632–1642 Toomemäe jalamil asunud endise jesuiitide kolleegiumi hoone teine korrus.

¹¹ *Diploma foundationis Academiae sive Universitatis Dorpatensis = Gründungsurkunde der Universität Dorpat = Stiftelsurkund för Dorpats Universitet*, Compiled by Raik-Hiio Mikelsaar (Tartu, 2005).

¹² Uppsala ülikooli uus põhiseadus *constitutiones* kinnitati 1626, sellest kujunes ka Tartusse rajatava akadeemia tegevuse alus.

¹³ *Academia Gustaviana 1632–1665, Academia Gustavo-Carolina 1690–1710. Näituse kataloog* (Tartu Riiklik Ülikool, Teaduslik Raamatukogu, käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond. Tartu, 1974), 14–16, fotokoopia, fragment *Academia Gustaviana* asutamisürikust, tõlkinud Ülo Torpats. Vt ka Tartu Akadeemia (*Academia Gustaviana*) põhikiri (*Constitutiones Academiae Dorpatensis*), toimetanud Marju Lepajõe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997).

1635. aastast alates oli Tartu ülikool aeg-ajalt sunnitud arvestama sõjaohu, sulgemise ja evakueerumisvõimalusega, sest sel aastal lõppes Altmarki vaherahu tähtaeg. Poolakate sissetungi kartusel tekkis Tartus paanika ja enamik akadeemilisest kogukonnast põgenes Tallinna. Tagasi tulema hakati alles sama aasta lõpul pärast Stumsdorfi vaherahu (12.09.1635) sõlmimist. Vaherahuga loobus Poola oma nõudlustest Liivimaa suhtes.

1656. aastal algas Liivimaal sõjategevus Rootsi ja Venemaa vahel. Tartumaa langes viieks aastaks Vene võimu alla. *Academia Gustaviana* siirdus nüüd ametlikult sõjapakku Tallinna. Karl Inno järgi algas õppetöö Tallinna gümnaasiumi asupaigas 19. märtsil 1657 ja jätkus paari professori eraalgatusel.¹⁴ Mõtted ülikooli taasavamisest Tartus tekkisid 1661. aastal pärast Kärde rahu, kuid Rootsi pidas parajasti sõda Pommeris. Ülikool jäi Tallinna edasi. Viimane immatrikulatsioon Tallinnas leidis aset 24. aprillil 1665, kuid selleks ajaks oli ülikooli tegevus juba hääbumas.¹⁵

Vaidlused ülikooli taastamise ja asukoha üle kestsid aastaid. Pii-ri lähedast Tartut ei võinud pidada küllalt kindlaks. Ülikoolilinna kandidaatidena kiitsid oma eeliseid nii Pärnu kui ka Riia.

1665. aastal arutati võimalust taasavada ülikool Pärnus ja Tartus. Tartu lootus näis luhtuvat pärast 1667. aasta suurt tulekahju (22.05.1667). Pärnus hakati kindralkuberner Clas Totti ajal, s.o 1670. aastail ülikoolihooneks ümber kohandama endist ordu konvendilinnust. Samas võis järgnevail aastail täheldada Liivimaa rüütelkonna algatuse soikumist, sest mõisate reduktsiooni tõttu (alates 1684) pöörati suuremat tähelepanu majandusprobleemidele kui kõrgetele akadeemilistele küsimustele.¹⁶

Siiski, 1687. aastal esitas Liivimaa rüütelkond kuningale petitsooni ülikooli taasavamise kohta. Palvekirjas esitatud ülikooli taasavamise vajadusele viidates soovis Liivimaa rüütelkond saavutada

¹⁴ Karl Inno, *Tartu University in Estonia during the Swedish rule (1632–1710)* (Stockholm: Förlag Vaba Eesti, 1972), 46.

¹⁵ Rootsi riigi ülikoolidena avati pärast Tartu ülikooli 1640. aastal Turu/Åbo, 1665. aastal Kieli ja 1668. aastal Lundi ülikool.

¹⁶ Harry Thomson, *Schweden und seine Provinzen Estland und Livland in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1561–1710. Materialien und Betrachtungen. Als Manuscript gedruckt* (Schliersee, 1969), 295–297.

järelandmisi mõisate riigistamises.¹⁷ 1688. aasta märtsis otsustas Karl XI ülikooli järjepidevust arvestades endise ülikoolilinna ka-suks.¹⁸ Kuninga otsuse taga võis muu hulgas olla soov leevendada Liivimaa aadli trotslikkust reduktsiooni suhtes. Sakslased eelistasid Tartut, sest siin oli Rootsi mõju nõrgem kui Pärnus.¹⁹ Kuninga käsk avada ülikool Tartus saabus 13. märtsil 1688. aastal. 28. jaanuaril 1689 kinnitati *Academia Gustavo-Carolina* põhikiri. Ülikool avati 18. augustil, Maapäeva lõppresolutsioon ülikooli taasavamise kohta Tartus loeti ette 28. augustil 1690.

1699. aasta augustis asus *Academia Gustavo-Carolina* sõjaohu kartuses ümber sadamalinna Pärnusse. Ülikooli nimetamist Pärnu ülikooliks, *Academia Pernoviensis*, kinnitab 1700. aastal kehtima hakanud ülikooli suur pitsat.²⁰ Seega Liivimaa ülikoolina oli õppeasutuse järjepidevus tagatud, aga kas Tartu ülikooli asemele oli nüüd asunud tõesti Pärnu ülikool või ülikool Pärnus?

Kuid peagi hakkasid üliõpilased ja professorid Pärnust lahkuma ning 1700. aasta talvel õppetöö soikus. 1701. aastal vallandas Karl XII tõenäoliselt hoiatuseks mõned põgenenud professorid, nende asemele määrati uued. Selleks, et rootslased ja liivimaalased ei pageks välismaa ülikoolidesse, eriti Halle, andis Karl XII 1701. aastal,²¹ hiljem veel 1705. ja 1706. aastal edikti, mis keelas üliõpilaste väljarännu kursust lõpetamata. Ilma eksamineerimata ja *testimonium*’ita lahkus näiteks 1708. aastal vaid kolm üliõpilast,²² üliõpilaste arvu arvestades oli suhtarv umbes 1:8.²³ Jätakuva sõja ja majandusliku kitsikuse tõttu

¹⁷ Inno, *Tartu University in Estonia*, 51–53.

¹⁸ Carl Schirren, „Die Universität in Livland. Ein deutsches Brouillon v. Jahr 1687“, *Inland*, Nr 47 (1852), 869–873.

¹⁹ Schirren, „Die Universität in Livland“, 872–873. Võimalusest avada ülikool hoopis Riias vt lähemalt ka: Enn Küng, „Riia on Liivimaa akadeemia jaoks kohaseim ja sobivaim paik“, *Tuna*, 3 (2010), 94–100.

²⁰ Inno, *Tartu University in Estonia*, 54.

²¹ Malle Salupere, „Ka arhivaalidel on oma ajalugu. Academia Gustaviana dokumendid Eesti Ajalooarhiivis“, *Tuna*, 3 (2000), 16, 18 (13–21); professorite pagemine Pärnust ja 25. mail 1701 Karl XII Laiuselt saadetud kiri (vt. illustratsioon); EAA, 278-2-170, l. 211–218.

²² *Academia Gustaviana 1632–1665, Academia Gustavo-Carolina 1690–1710. Näituse kataloog*, 32.

²³ EAA, 278-2-169, l. 1063: 1708. aasta septembris oli stipendiumisaajate nimekirjas *Catalogus Alumnorum Regiorum* 29 üliõpilast. EAA, 278-2-170, l. 999, 1051, eri andmetel oli ülikoolis kohal 24 üliõpilast.

halvenes ülikooli seisund.²⁴ Sellest hoolimata andis järjepidevuse ja olude paranemise lootusest tunnistust asjaolu, et veel 3. aprillil 1710 immatrikuleeriti teadaolevalt viimase uue üliõpilasena varem Wittenbergis, Halles ja Rostockis õppinud Johannes Beyer, kes oli pärit Pommerimaalt. Tõenäoliselt saabus üliõpilane Pärnu akadeemiasse oma stuudiumi viimasel semestril, sest sama aasta juuli esimesel nädalal sai Beyerist Pärnu Nikolai kiriku saksa koguduse diakon.²⁵

12. augustil 1710 kapituleerus Pärnu Vene vägedele. Kindralleitnant Rudolf Felix Bauer ja Pärnu komandant Jakob Hinrich von Schwengelm (Schwengel) leppisid kokku, et kõigil ülikooli liikmetel – üliõpilastel ja professoritel, viimaste kodakondsetel, leskedel, vaeslastel ja üldse akadeemiaga seotud tegelastel on õigus koos valdasvaraga ilma läbiotsimiseta linnast lahkuda.²⁶ Sellega järgiti kõigiti akadeemiliste isikute isikuvabadusega seotud tava, st õigust ka sõjalise konflikti ajal vabalt ja ohutult (tegelikult ohte trotsides) välja rännata, jätkata akadeemilist rännakut koos kaaskonnaga.²⁷

1710. aasta suvel katkes Pärnus tegutsenud *Academia Gustavo-Carolina* (*Academia Pernoviensis*) töö. Koos garnisoni riismetega lahkusid Pärnu linnast ülikooli jurisdiktsiooni alla kuulunud inimesed. Kuna Pärnu võideti tormijooksuta, ei olnud enam põhjust ülikooli sulgeda, tegelikult oli ülikool *in corpore* lahkunud. Ülikooli varade ja akadeemilise pere liikmete Rootsi jõudmisest on vähe teada.²⁸ Täpsemalt on teada, et ülikooli raamatukogu 3200–3300 köidet jõudsid Stockholmi, kus need 1717 ühendati Rootsi kuningliku raamatukoguga.²⁹ Ülikool oli lahkunud, Liivimaa tulevik selguseta, ent ülikoo-

²⁴ EAA, 278-2-170, l. 192, 230 andmeil püüti üliõpilastele maksta välja stipendiumid ja raamatukoguhoidja palk. Vt ka Inno, *Tartu University in Estonia*, 59. Professorite honorariga oli olukord katastroofiline.

²⁵ Arvo Tering., *Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710*, Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis, V (Tallinn, 1984), 396; Beyer, Johannes Fridericus matr nr 1705 (ühtlasi viimane sissekanne suures matriklis).

²⁶ Piirimäe, *Ülikoolilinn Pärnu*, 114–115.

²⁷ Villem Frijhoff, „Der Lebensweg der Studenten“, *Geschichte der Universität in Europa. Band II. Von der Reformation bis zur Französischen Revolution 1500–1800*, Hrsg. von Walter Rüegg (München: Beck, 1996), 228.

²⁸ Piirimäe, *Ülikoolilinn Pärnu*, 113–116.

²⁹ *Academia Gustaviana 1632–1665, Academia Gustavo-Carolina 1690–1710. Näituse kataloog*, 41; Friedrich Puksov, „Die Bibliothek der Universität Tartu und Tartu-Pärnu in der Schwedenzeit“, *Sonderabdruck aus Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1931* (Tartu, 1932), 251–282.

liidee jäi Liivimaale. Rootsi-aeagne ülikool Liivimaal oli olnud kõige ehedam klassikaline ülikool nelja teaduskonna, promotsiooniõiguse, raamatukogu ja trükikojaga, samuti sümboolika ja protestantlikele ülikoolidele omaste traditsioonide ja bursaelu kombestikuga.

Kapitulatsioonid ja ülikooliidee

Põhjasõja (1700–1721) tagajärjel läks Eesti ala Venemaa kätte. Eesti- ja Liivimaa rüütelkonna sõlmitud kapitulatsiooniaktid tagasid aadlile laialdase seisusliku autonoomia. Sõlmitud kapitulatsiooniaktid olid sisuliselt valitsemislepingud Vene valitseja ja siinsete seisuste vahel. Kapitulatsiooniaktidele alla kirjutatud pooled töötasid lepingu kõikidest klauslitest ilma ühegi erandita kinni pidada. Kapitulatsiooniaktid kinnitati Peeter I antud generaalkonfirmatsioonidega. Vene vägede kohapealse juhataja feldmarssal krahv Boriss Šeremetjevi antud akordpunktid Liivimaa rüütelkonnale kinnitas tsaar 30. septembril 1710. Feldmarssalile otsustada jäänud küsimustes andis tsaar vastuse 1710. a 12. oktoobril.³⁰

Krahv Šeremetjev oli nõustunud ülikooli säilitamisega juhul, kui (Pärnu) professorid ja üliõpilased ei avalda Vene vägedele vastupanu. Et tagada ülikooli tegevuse jätkamine, kirjutati Liivimaa rüütel- ja maiskonna alistumisakti klausel ülikooli kohta. Ülikoolis tuli avada vene professor, ja teiste hulgas saata Pärnusse õppima ka noori inimesi Venemaalt. Selleks tuli tagada kreekakatoliku usu (õigeusu) vaba levik. 12. oktoobri 1710 spetsiaalkonfirmatsiooniga kinnitas Peeter I lubadust ülikooli kohta ja andis Liivimaa rüütelkonnale õiguse nimetada ametisse Pärnu professoreid ning „... hoolitseda, et ülikoolis oleksid kohad täidetud ja kellelgi ei tuleks kannatada puudust”. Lisatingimuseks seati, et ametisse tuleb võtta slaavi keelt õpetav professor. Kõrgem kool võis aga areneda kui saksakeelne ülikool.³¹ Mõeldud oli ülikooli Pärnus, sest Tartu ei tulnud kõne alla, Tartu oli maatasa tehtud.

³⁰ Lähemalt vt *Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni*, kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe, tegevtoimetaja Mati Laur (Tartu: Ilmamaa, 2003), 45–46.

³¹ Kapitulatsiooniaktid 1710–1715 Riia kindralkuberneris fondis, sh 12. oktoobril 1710 alla kirjutatud kapitulatsioonid Liivimaa Rüütelkonna ja Riia linnaga. EAA, 279-1-30.

1710. aasta Baltimaade kapitulatsioonid polnud sisult ega vormilt erilised, vaid vastasid täielikult toleaegele Euroopa standardile. Jürgen von Ungern-Sternbergi hinnangul olid kapitulatsioonid tavapärase, juba XVI sajandil kasutusel olnud dokumendi vormiga, mis on võrreldavad Erik XIV antud privileegidega Eestimaa rüütelkonnale 1561 või siis Sigismund Augusti privileegidega Liivimaale samast aastast. Iseküsimus on kapitulatsioonide ulatuvus. Peeter I jaoks olid kapitulatsioonid oluline osa strateegiast, mis pidi siduma Venemaa Euroopa riikidega.³²

Kindlasti arvestati ülikooli taastamise puhul võimalusega, et seda toetavad kõrgemat kooli enam vajavad rüütelkonnad. Kapitulationide sõlmimise järel oli raskem rakendada ülikooli privileegi. Välistatud oli kutsuda Rootsi pagenu õppejõudude asemele uusi välismaalt. Pärnust lahkunud üliõpilased aga puistasid otsekui käisest hirmuäratavaid lugusid sündmustest ülikoolilinnas Pärnus ja professorite vangilangemisest venelaste kätte. Pealegi oli katk laastanud maad veel hullemini kui sõda.

Võiks ehk arvata, et Liivimaa rüütelkonnale andis julgust ja isegi lootusi taastada ülikool asjaolu, et 18. veebruaril 1711 nimetati Venemaa luteriusuliste kirikute superintendendi ametisse pastor Barthold Vegetius (1654–1724). Tema haldusalasse jäid ka kõik protestantlikud koolid. Kapitulationides lubati, et koolide ja luteri kiriku korraldus jääb selliseks nagu kõige parematel rahuaegadel.³³ Esimese taastamiskatse tegid ühiselt Liivimaa rüütel- ja maiskond, kui 1711. aasta veebruaris otsustati pöörduda kindralkubernereri poole ettepanekuga taasavada ülikool.

Kuid õiguslikus mõttes sai ülikooli taasavamine võimalikuks alles 1721. aastal Uusikaupunki rahuga, mis kinnitas kõik varem sõlmitud alistumislepingud, sealhulgas Liivimaa alistumislepingu

³² Jürgen von Ungern-Sternberg, „Die „russische Ära“ (1710–1917): eine neue Blütezeit?“, *Die baltische Staaten im Schnittpunkt der Entwicklungen. Vergangenheit und Gegenwart*, Hrsg. von Garsten Goehrke und Jürgen von Ungern-Sternberg (Basel: Schwabe /Co. AG Verlag, 2002), 91–94 (91–104); Jürgen von Ungern-Sternberg, „Kuidas kapituleeruda vormikohaselt? Baltimaade kapitulatsioonid Peeter I ees Euroopa kontekstis“, *Tuna*, 1 (2007), 70 (65–74). Kapitulationide juriidilisest iseloomust kirjutab samas Marju Luts, „1710. aasta kapitulatsioonid ikka veel päevakorral“, *Samas*, 75 jj.

³³ Victor Dönninghaus, *Die Deutschen in der Moskauer Gesellschaft. Symbiose und Konflikte (1494–1941)* (München: Oldenburg, 2002), 168–169.

neljanda punkti. Valmistudes rahulepingut sõlmima, kirjutati aasta varem ümber kõik kapitulatsiooniaktid, muu hulgas ülikooli hõlmav artikkel 4 (joonis 1). Kapitulatsioonide ära kiri kinnitati 14. märtsil 1720 ja Georg Christian von Grobau, Alexander von Essen ja Hermann von Vietinghof tunnistasid selle õigeks.³⁴

1721. aastal lähtuti põhimõttest, et Vene impeeriumi koosseisu minek ei tähenda Eesti- ega Liivimaa muutumist Vene provintsiks, ja senise õiguskorra säilitamine pidanuks looma soodsa võimaluse taastada ülikool. Ei saa täielikult eitada Venemaa ametlikku huvi akadeemiate (ülikooli) vastu. Kuid Peeter I valmisolek taastada Liivimaa ülikool kadus, kui 1724. aastal Gottfried Wilhelm Leibnitzi (1646–1716)³⁵ ja Christian Wolff (1679–1754) esitatud kavade alusel rajati Venemaa teaduste akadeemia koos õppeasutusega. Küll võttis Peeter I endiste ülikoolilinnade Tartu ja Pärnu ning sadamalinnade Narva ja Kuressaare tollimaksud Peterburi akadeemia ülalpidamiseks. Katsed Liivimaal uuesti ülikooli avada jätkusid: 1725 viibis Peterburis ülikooli nõutamas koguni kaks delegatsiooni. Eestimaa rüütelkonna maapäeval kõneldi välismaal koolitamise kallidusest. Maapäeval avaldati isegi arvamust, et Peterburi akadeemikud võiks üle tuua Pärnusse või Tartusse. Pealegi kehtis Venemaa poolt allutatud alal kapitulatsioonide alusel ülikooli privileeg.

Peeter I oli toonud Venemaa välja isolatsioonist, selle käigus oli muu hulgas suurenenud välismaa ülikoolides riigistipendiaatidena õppimas käinute arv. Vene aadel, aga ka andekad noored mehed rahva seast, õppisid Leipzgis, Marburgis, Göttingenis jm. Vene alamate koduülikooliks ja -linnaks kujunenud Göttingenis õppis näiteks 1745–1810 tublisti üle saja noormehe.³⁶ Mõnedki neist kadusid Euroopa avarustesse ja töid varsti kuulsust oma teadustegevusega nii mõnelegi Euroopa ülikoolile. Teised jälle astusid tsaaririigi teenistusse.

Ülikooliidee realiseerimiseks Läänemere-provintsidest käis võitlus kogu XVIII sajandi kestel kahel rindel: nii rüütelkonnad kui ka

³⁴ Kapitulatsiooniaktid, l. pagineerimata. EAA, 279-1-30.

³⁵ Leibnitz oli Preisi Teaduste Akadeemia asutaja (1700) ja esimene direktor.

³⁶ Lähemalt: Georg von Rauch, „Strefflichter zum russischen Deutschlandbilde des 19. Jahrhunderts“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 12. Jahrgang 1964, Heft 1, Mai 1964 (Wiesbaden: Harrassowitz 1964), 1–48, tsiteeritud lk 8 jj.

vanad ülikoolilinnad nõutasid ülikooli taasavamist. Seni siirduti teadmisi hankima Saksamaale. Baltlasi võis leida paljudest kõrgkoolidest, sh kuuest paremast Saksamaa ülikoolist.³⁷

Järjepidevus

Paul I ukaas 1798. aasta 18. jaanuarist kohustas esialgu kõiki välismaal õppivaid Vene alamaid kahe kuu jooksul kodumaale tagasi pöörduma.³⁸ Enamik tagasi kutsutud üliõpilastest pärines Lääne-mere-provintsidest. 9. aprillil 1798 ilmunud ukaasiga keelati Vene alamail üldse astuda Lääne-Euroopa ülikoolidesse.³⁹ Kuid vajadus kohapealse ülikooli kui arstide, pastorite, advokaatide ja koduõpetajate koolitaja järele oli ilmne, seepärast pidas keiser Paul I võimalikuks taastada sinne ülikool. Valitseja 9. aprilli ukaas kohustas Eesti-, Liivi- ja Kuramaa rüütelkondi kokku tulema ja arutama Balti kubermangudele oma ülikooli asutamist ning valima seejärel omavalitsel kokkuleppel rajatava ülikooli asukoha. Niisiis oli Paul I asunud prantsuse revolutsiooniliste ideede leviku kartusel täitma 1710. aasta kapitulatsioonides ette nähtud neljandat punkti, mis käsitles ülikooli avamist. Balti kubermangudele oli avanemas suurepärane võimalus lahendada ülikooliprobleem impeeriumi ülikoolikava kaudu.

Kahtlemata olid ülikoolimõtte edasikandmisel etendanud olulist rolli nii rüütelkondade esindus kui ka endised ülikoolilinnad Tartu ja Pärnu. Ülikooli taasavamise vajadusest ja võimalusest rääkisid nii mõnedki Läänemere provintsidesse tulnud saksa haritlased. Ülikooli asjade liikumahakkamist toetasid pealinnas sealsetes kuluaarides ringi liikunud Eesti- ja Liivimaa aadlikud ning literaadid.⁴⁰

³⁷ Lähemalt vt Arvo Tering, *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008).

³⁸ Wilhelm Stieda, *Alt Dorpat. Briefe aus den ersten Jahrzehnten der Hochschule* (Leipzig: Hirzel, 1926), 3–4.

³⁹ Полное собрание законов Российской Империи с 1649 года (ПСЗ I), Том XXV (С.-Петербург 1798–1799), Nr 18474 ja Nr 18553. 17. juunil 1798 ilmus veel kord ukaas, mis kohustas Vene alamaid kahe kuu jooksul oma riiki tagasi pöörduma.

⁴⁰ [August Wilhelm Hupel], *An das Lief- und Ehstländische Publicum* (Riga, 1771), 29, 34–36; Vahur Aabrams, „Friedrich David Lenz ning tema vend Jacob Michael Reinhold Lenz“, *200 aastat eesti keele ülikooliõpet*, toim. Mati Ereht, koost. Valve-Liivi Kingisepp (Tartu, 2003), 51.

Vahetult pärast aprilli algul ilmunud ukaasi asus Eestimaa rüütelkond arutama ülikooli taastamise võimalust. Et silmas peeti Rootsi-aegse ülikooli viimast asukohalinna Pärnut, selgub rüütelkonna maanõuniku parun Johann Friedrich Emmanuel Ungern-Sternbergi⁴¹ 1798. a 29. mai kirjast Pärnu raele. Maanõunik esitas järelepärimise Pärnus ülikooli majandanud linnamõisate kohta. Rae tuli võimalikult kiiresti leida ja esitada andmed Pärnu linnamõisate Tõstamaa, Kastna, Reiu, Sauga ja Viluvete majandustulemuste kohta.⁴² Rae istungi protokollis sisse kantud rüütelkonna päringu juures seisab märkus, et kõige kõrgema ukaasi järgi enam välismaal õppida ei saa. Konkreetset ülikooli asukohta märkimata lisati, et seetõttu on rüütelkond huvitatud ülikooli avamisest kohapeal (Pärnus – S.T.). Märges rae protokolliraamatus lubab oletada, et Pärnu raad vastas rüütelkonnale juba 1. juunil 1798. Kuid eelnimetatud mõisate sissetulekute kohta ei ole raeprotokollis andmeid. Tõenäoliselt hakati majandustegevuse arvandmeid alles otsima (edasised andmed puuduvad).⁴³ Rüütelkonna huvi linnamõisate sissetulekute vastu oli ilmne vihje esitada Pärnu taas ülikoolilinnaks Tartu, Riia ja Miitavi ees. Pärnu kasuks rääkis sadam kui äärmiselt vajalik tuluallikas tulevasele ülikoolilinnale. Vähem tähtis ei olnud ka laevaühenduse olemasolu Lääne-Euroopaga.

Seni on teada, et mõttevahetus ülikooli ja tema asukoha üle algas rüütelkondade kohtumisega juunis ja juulis 1798. Seekord konkureerisid ülikoolilinnaks Tartu ja Miitavi, viimane kui Kuramaa pealinn.⁴⁴

⁴¹ Johann Friedrich Em(m)anuel von Ungern-Sternberg (1763–1825), tulevane keiserliku Tartu ülikooli asekuraator, õppinud Erlangeni Ülikoolis. Tema kohta vt ka Eduard Vigel, „Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogu asutamine ja areng aastail 1802–1839“, *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*, Vihik 115 (Tartu, 1962). Lk 49 väidab autor, et J. Fr. E. von Ungern-Sternberg tegeles muu hulgas maalimisega. Wilhelm Neumanni teose „Lexikon baltischer Künstler“ (Riga, 1908) andmeil sai Ungern-Sternbergide aadliperekonnast kunstnikuna enim tuntuks Johann Karl Emmanuel von Ungern-Sternberg (1773 Paslepa – 1830 Tallinn). Temalt pärinevad Tartu ülikooli professorite G. B. Jäsche, C. C. Dabelowi, C. Fr. Deutschi, F. D. Lenzi, G. W. Osanni portreed.

⁴² EAA, 1000-1-4633, l. 1.

⁴³ EAA, 1000-1-4633, l. 1, 4, 6, 10, hiljem, kui ülikool pidi avatama juba Tartus, annetati näiteks 1800. aasta varakevadel ülikooli heaks Viluvete, Kastna ja Sauga linnamõisa sissetulekutest tagasihoidlikke summasid.

⁴⁴ Vt ka *Universitas Tartuensis 1632–2007*, 109–110; Piirimäe, *Ülikoolilinn Pärnu*, 124. Autor märgib, et Pärnut ei ole sedapuhku meenutatud.

10. oktoobril 1798 tuli Miitavis kokku ülikooli organiseerimiskomitee, põhiküsimuseks ülikooli asukoht. Nüüd oli peale Pärnu, Tartu ja Miitavi kõne all ka Paide linn. Vene senat, uurinud põhjalikult ülikooli asukohaks pakutavaid Liivimaa linnu, pooldas Tartut, sest „ta asub pea kolme Balti kubermangu keskel, tema asukoht on kliima poolest kuiv, kuna Miitavit ümbritsevad sood; kasutab (Tartu) Vene raha ja assignaate, lisaks sellele ületab Miitavit toiduainete odavuse poolest, järelikult annab vaesematele vanematele rohkem võimalusi paigutada lapsi asutatavasse ülikooli“⁴⁵ See, et Tartu oli vana ülikoolilinn, arvatavasti kuigi suurt mõju ei avaldanud. 1710. aastast palju diskuteeritud küsimuse lahendas 31. aprillil 1799 antud keiser Paul I ukaas protestantliku ülikooli avamisest Tartus.⁴⁶

Tartu protestantliku ülikooli plaani järgi oli tegemist rüütelkondade esindajaist koosnevast kuraatorite kolleegiumist sõltuva (provintsi-)ülikooliga.⁴⁷ Protestantliku ülikooli plaan⁴⁸ kinnitati senatis 9. detsembril 1799. Sellega oli antud riiklik korraldus rajada Tartusse kogu Vene impeeriumi, eelkõige aga Liivimaa, Eestimaa ja Kura-maa rüütelkonna ning isegi välismaalaste jaoks protestantlik, keiserlik, saksa ülikoolide eeskujul nelja teaduskonnaga (usu-, õigus-, arsti- ja filosoofiateaduskond) klassikaline ülikool.

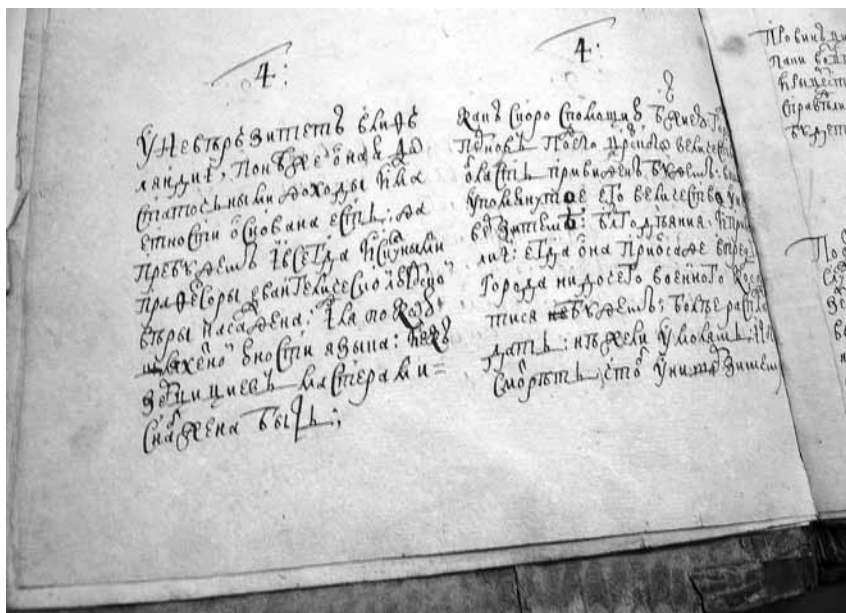
Baltimaade geograafiline asend ning selle piirkonna ajaloolise arengu omapära olid põhjused, miks Saksamaa mõju siinsele haridusele ja teadusele kujunes väga tugevaks. Saksamaa ülikoolid olid jõudnud produtseerida noori haritud mehi, keda ei suudetud aga kohapeal ametisse rakendada. Suur osa neist oli siirdunud juba XVIII sajandi teisel poolel Venemaale ja selle Läänemere-provintssidesse.

⁴⁵ *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat. Fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung* (Dorpat, 1827), 67.

⁴⁶ Eelnenud katseid on üksikasjalikult valgustanud Mati Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)*, 224–226; Eerik Selli, „Tartu ülikooli taasavamise katsetest XVIII sajandil“, *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 29 (10. september 1976). Uusim ülevaade: Lea Leppik, „Ülikool enne ülikooli“, *Johann Wilhelm Krause. 1757-1828. Kataloog. Kd. 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste (Tartu: Tartu Ülikool, 2011), 57-86 (toim).

⁴⁷ *Plan der zu errichtenden Universität. Befehl S. K. M., aus d. Liefl. Gouvernements-Regierung Nr. 3690. Übersetzung* (Riga, 1799).

⁴⁸ IIC3 I. Tom XXV. № 18 953. *Plan der zu errichtenden Universität; Statuten der Kayserlichen Universität zu Dorpat, nach Anleitung des am 4. May 1799 Allerhöchst confirmirten Planes, nebst den durch namentlichen Befehl Sr. Kayserl. Majestät am 5. Januar 1802 hinzukommenen Veränderungen* (Dorpat, 1802); EAA, 402-4-38, l. 15–26.

Illustratsioon 1. Kapitulatsiooniaktide ära kiri 14. märtsist 1720, artikkel 4 käis ülikooli kohta (EAA, 279-1-30).

Samas olid Jena, Halle, Rostock, Greifswald ja Göttingen kujunenud baltisakslaste ülikooliõpingute keskusteks.

Modernse ülikooli idee

Teadushariduse ja teaduste ühtsuse ideel põhinenud uudne ülikool seostub Berliini ülikooli rajamisega (1810).⁴⁹ Kuid Saksa ülikooli moderniseerumise algust märkis juba Halle ülikooli asutamine (1694), ülikoolireformi esimene etapp viidi ellu XVIII sajandi esimesel kolmandikul, kõrgpunkt oli 1734/1737. aastal Göttingeni ülikooli asutamine. Need kaks ülikooli etendasid teiste Saksa ülikoolide ees juhtivat osa määral, mida senine Saksa ülikooli arengulugu ei olnud tundnud. Senised vanad konfessionaalsed suhted häabusid ja asendusid hoopis mitmetasandilise ülikoolidevahelise teaduskommunikatsiooniga. Göttingenis kerkis esile filosoofiateaduskond. Göttingeni filosoofiateadus-

⁴⁹ Modernse ülikooli idee kohta vt Marju Luts, „Uurida end vabaks. Humboldtliku teaduse ja hariduse ideaali rakendusest õigusteaduses. I“, *Akadeemia*, 5 (1998), 1054, 1060–1061 (1053–1067).

konna professuurid olid esimesed, keda tasustati võrdsetel alustel tollal kõrgemaks peetud usu-, õigus- ja arstiteaduskonna professuuridega. Teoloogiateaduskonna mõju selles ülikoolis kahanes, kiiresti kasvas õigusteaduskonna populaarsus tänu uue iseseisva aine – kameralistika õpetamisele. Göttingen oli asunud õpetamisvabaduse teele, mis paljudes teistes saksakeelsetes ülikoolides hoolimata radikaalsetest ümberkorraldustest saavutati alles järgmisel sajandil.⁵⁰ Enamasti säilis ebavõrdsus teaduskondade vahel ja filosoofiateaduskond jäi XIX sajandi alguses n-ö madalamaks teaduskonnaks, kus valmistati ette teistesse teaduskondadesse astujaid, kuigi filosoofiateaduskonnas õpetatavad ained olid teadusmaailmas hoogsasti arenenud.

1798. aastal ilmunud Immanuel Kanti (1724–1804) traktaat „Streit der Facultäten“⁵¹ taotles teaduskondade ebavõrdsuse kaotamist, st seni eelteadmisi andva *artes*- ehk filosoofiateaduskonna ja kõrgemate, s.o usu-, arsti- ja õigusteaduskonna vahel. Filosoofiateaduskond pidi muutuma teistega võrdseks teaduslikuks teaduskonnaks. Kant rõhutas, et selles teaduskonnas õpetatakse filosoofia kõrval matemaatikat ja loodusteadusi, empiirilisi teadusi, mis on vajalikud kõigile, kuid valitsuse huvitatus piirdub üksnes arstide, vaimulike ja juristide koolitamisega.⁵² Kanti mõtteavaldus langes

⁵⁰ Peter Moraw, „Aspekte und Dimensionen älterer deutscher Universitätsgeschichte“, *Academia Gissensis. Beiträge zur älteren Gießener Universitätsgeschichte*, Hrsg. von Peter Moraw und Volker Press. Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen, Bd. 45 (Marburg, 1982), 16–17, 26 (1–43).

⁵¹ Martin Kintzinger, „Die Artisten im Streit der Fakultäten“, *Jahrbuch für Universitätsgeschichte*, 4 (2001), Hrsg. von Rüdiger vom Bruch (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2001), 177–194; Hans-Ulrich Rügger, „Universitas – was eint die Vielfalt?“, *Quo vadis universitas? Kritische Beiträge zur Idee und Zukunft der Universität*, Hrsg. von Hans-Ulrich Rügger, Nr. 14 (Juni 2010), 6–9, <http://www.fnf.uzh.ch/quovadis.html> (14.01.2011).

⁵² Andrea Liesner, Olaf Sanders (Hg), *Bildung der Universität. Beiträge zum Reformdiskurs*, Reihe Theorie Bildung (Transcript-Verlag, 2005) <http://www.transcript-verlag.de/ts316/ts316.php> (13.01.2011). Filosoofiateaduskonna positsiooni parandamine kerkis akadeemilistes sfäärides taas päevakorrale XXI sajandi ülikooli õppekava liialt kitsa spetsialiseerumise tõttu, lähemalt vt: Erik Ode, *Das Ereignis des Widerstands Jacques Derrida und „Die unbedingte Universität“*, 71 <http://books.google.co.uk/Derrida> (04.01.2011). Prantsuse filosoof ja kirjanduskriitik, filosoofias dekonstruktsiooniteooria rajaja Jacques Derrida (1930–2004) esines 2001. aastal Frankfurdis ettekandega sõltumatust ülikoolist „Die unbedingte Universität“. Derrida ülikoolikäsitluses oli keskne koht just humanitaarteadustel, lähtekohaks humanistlikud väärtused. Seega andis Derrida filosoofiateaduskonnale tunduvalt laiema tähenduse (S.T).

ajaliselt kokku teaduse põhikeskuste ümberpaiknemisega, mil filosoofia ja teiste teaduste raskuspunkt kandus Saksamaale. Saksamaa esilekerkimine tõi kaasa suuri muudatusi teaduses, selle levis ja kõrghariduse institutsionaalses arengus. Teaduskond pidi muutuma senisest enam ainekeskseks ülikooli institutsiooniks.

Moodsa ülikoolimudeli väljakujunemist on seostatud enamasti Berliini ülikooliga⁵³ ja tema ristiisa Wilhelm von Humboldtiga (1767–1835). Humboldt kui riigitegelane sõnastas ülikooliidee programmi ja viis selle ka poliitikasse. Vähem olulised ei olnud Friedrich Daniel Schleiermacheri (1768–1834) seisukohad ja ettepanekud hariduse diskursuses. Iseloomustades kooli, ülikooli ja akadeemia eri tasemeid ja ülesandeid, rõhutas Schleiermacher, et kui senised ülikoolid olid oma iseloomult maa-(piirkondlikud) ülikoolid (nn *Landesuniversität*), siis just teadusvahetus, kommunikatsioon ülikoolide ja akadeemiate vahel muudab ka ülikooli staatust ja teeb ülikooli tuntuks ühes või teises valdkonnas.⁵⁴ Selle idee järgi on *universitas* piirideülene nagu teaduski. Reformide käigus asutatud Berliini riigiülikool püsis küll pikemat aega mudelülikooli staatuses, kuid ta ei jäänud ainsaks. Berliini tulevikku oli sisse kirjutatud massiülikool kindlat eriala õppivatele nn *Brotstudent*’idele.⁵⁵

Eeltoodut resümeerides võime märkida, et 1798. aasta oli pöördeline aeg (*Sattelzeit*) Euroopa ülikooli ajaloos: Kanti retoorika fakultetide võrdsusest sillutas teed moodsale (riigi)ülikoolile. Samal ajal sundis kartus Prantsuse revolutsiooni ideede võimaliku leviku pärast Euroopas õppivate Vene alamatest üliõpilaste kaudu tsaaririigi valitsevaid ringkondi otsima kiiresti võimalusi rajada Moskva kõrval uusi ülikoole.

Tartu ülikoolis algas taas õppetöö pärast 92-aastast vaheaega 1. mail 1802. Tuleb rõhutada, et ülikooli akadeemiline elu Tartus

⁵³ Samas, Peter Morawi järgi oli suur tähendus ja mõjujõud saksakeelses ülikooliruumis XIV sajandil asutatud Praha ülikoolil ja hiljem vaid Berliini ülikoolil.

⁵⁴ Conrad Meyer und Hans-Ulrich Rüegger, „Idee und Zukunft der Universität“, *Quo vadis universitas?* Nr. 1 (Mai 2005), 5–6, <http://www.fnf.uzh.ch/quovadis.html> (02.12.2010); Fr. D. Schleiermacher, *Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschen Sinn* (1808) <http://edoc.hu-berlin.de/miscellanien> (02.12.2010).

⁵⁵ Marc Schalenberg, *Humboldt auf Reisen? Die Rezeption des „deutschen Universitätsmodell“ in den französischen und britischen Reformdiskursen* (1810–1870) (Basel, 2002), 17–23.

jätkus ajal, kui mitmes saksa ülikoolis oli tehtud ümberkorraldusi, samas väga paljud saksa ülikoolid jäid Napoleoni sõdade tõttu suletuiks. Tartu ülikooli taasavamine 1802. aastal oli saksakeelses ülikooliruumis samm moderniseerumise suunas.⁵⁶ Mõeldes arvukatele Tartu ülikooli taasavamist käsitletavatele uurimustele,⁵⁷ võime resümeerida, et taasavamise järgset vaimset atmosfääri kujundas Saksa ülikoolides õppinud liberaalsete vaadetega Georg Friedrich Parroti ümber koondunud professorite ring. Tartu professuuri selget visiooni ülikooli tulevasest arengust akadeemilise autonoomiaga õpetlasvabariigi suunas kinnitati ülikooli asutamiskti (1802) ja põhimäärusega (1803). Tartus olid kõik neli teaduskonda võrdsed. Keiserlikele privileegidele toetudes asus ülikool Tartus kujundama saksakeelset mudelülikooli väljaspool Saksamaad, seega seitse-kaheksa aastat varem, kui selleni jõuti uue ülikoolimudeli ideid genereerinud Saksamaal (kus uueks mudeliks kujunes 1810. aastal avatud Berliini ülikool). Keiserlik Tartu ülikool jäi pisut enam kui 80 aastaks saksa kultuuri ja teaduse kandjaks ning vahendajaks Venemaa pinnal: *Hochburg des Deutschthums in Rußland*.⁵⁸

Lõpetuseks

Ajajärgul 1710–1802 esitati järjepanu taotlusi taastada ülikool, lootes, et täidetakse kapitulatsioonides antud lubadusi. Tartu ülikooli taasavamisega (1802) sidusid Liivi-, Eesti- ja Kuramaa taas end

⁵⁶ Jürgen von Ungern-Sternberg, „Die „russische Ära“ (1710–1917): eine neue Blütezeit?“, 96; *A History of the University in Europe*. Volume I: *Universities in the Middle Ages* (Cambridge, 1997), 108–109; Volume II: *Universities in the Early Modern Europe* (Cambridge, 1996), 564. Nelja teaduskonnaga ülikool vastas vanemale Pariisi ülikooli mudelile, mida olid aktsepteerinud Inglismaa, Põhja- ja Kesk-Euroopa, sh saksakeelsed ülikoolid, mis kujundasid välja saksa ülikoolimudeli. Tartu ülikooli struktuur kujunes erinevaks tollal Vene impeeriumis töötavast Moskva (avatud 1755) ja Vilniuse (1579) ülikoolist, Venemaa ülikoolides puudus näiteks usuteaduskond. Väga hea ülevaade Venemaa ülikoolidest XIX sajandi alguses: Lea Leppik, *Rektor Ewers* (Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2001), 129–135.

⁵⁷ Georg Friedrich Parroti olulist rolli ülikooli organiseerimisel, seoseid vabamüürilusega ning valgustusajastu, sh prantsuse teadus- ja haridusmõtte vahendajana Balti kultuuriruumis on rõhutanud Epi Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses*, *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensiss*, 18 (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2009).

⁵⁸ Wilhelm Stieda, *Alt-Dorpat*, 8.

Saksamaa teaduskeskustega, tugevnes baltisaksa identiteet, ülikool soodustas pürgimusi euroopaliku kultuuri, lääne kristluse ja moderniseerumise poole. Selgines ülikooli roll siinses ühiskonnas ja tema positsioon Venemaa akadeemilise hariduse vallas. Esimesed professorid andsid ülikoolile oma näo, sest nende teaduslik tegevus oli seotud Kesk-Euroopa ja eelkõige Saksamaa ülikoolide ja akadeemiatega ning sihiks seati fundamentaalse (teoreetilise) teaduse rakendamine, mida tõestasid arvukad originaaluurimused, avastused ja ekspeditsioonid. Akadeemilisest tegevusest, sealjuures teadusest, kujunes elukutse ja kutsumus, mis tõi avalikkusesse uued väärtushinnangud.

Capitulation and Universitas

PhD SIRJE TAMUL

Institute of History and Archaeology of the University of Tartu

While most of the institutions founded in the Modern Age are now gone, one is persevering with prominence – *universitas*. The professors and the students are doing what their predecessors always did: teaching and learning, irrespective of wars and capitulations. Capitulation and *universitas*, the two terms used in association refer to continuity of the university, new opportunities and modernisation – or chaos and decline.

Academia Gustaviana, the university founded in Tartu in 1632, was a typical Western European university and a product of warfare of that period. The university foundation document received the royal blessing at a military camp in the vicinity of Nuremberg. The university privilege included the provision that it was to be evacuated in the event of war and the privilege would not be lost as a result of the evacuation. Throughout its existence, the academy from Tartu had to reckon with military threats and likelihood of closure or evacuation. In August 1699 the war indeed approached too close for comfort and *Academia Gustavo-Carolina* was relocated to the sea-port town of Pärnu.

On 4 July 1710 the Livonian Knighthood and the City of Riga officially capitulated to Russian Field Marshal Count Boris Shermetev. On 12 August of the same year it was the university town of Pärnu's turn to capitulate and it was stipulated that all those associated with the academy, including professors, their household members, widows, orphans and other persons, had the right to leave town with their movable property, without being searched. This represented adherence to the custom of respecting the personal liberty of academic people, originating from the early Modern Age, i.e. their right to continue their scholarly pursuits freely and safely (basically defying danger) even in military conflicts and along with their entourage. The university thus departed and the future of Livonia was unclear but the university idea stayed in Livonia. The Swedish-period academy in Livonia was a classical four-faculty university with

the right to award scientific degrees, a library and a printing-house, their own symbols and traditions typical of Protestant universities, peculiar customs of student life.

The golden age of development of German universities began in the last decade of the 17th century: in 1694 Halle University was founded. The process probably peaked in 1734/1737, with the opening of Göttingen University. Those two universities were the examples for other German universities, achieving unprecedented leadership. Immanuel Kant's rhetoric about equality of the faculties (1798) paved the way for modern (state) universities where the faculty of theology was no longer dominant.

The struggle to implement the university idea in the Baltic Provinces lasted during the whole 18th century, waged jointly by two factions: both the knighthoods and the old university towns of Tartu and Pärnu demanded re-opening of the university. In the meantime, those who could afford to do so, sent their sons to acquire knowledge in Germany. On 9 April 1798 Emperor Paul the First suspended the right of Russian subjects to study at foreign universities and, accordingly, he considered opening a new Russian state university. Thus, in fear of the spreading ideas of the French Revolution, the emperor decided to implement the fourth clause of the 1710 capitulation documents of the Baltic Provinces that stipulated (re-)opening of the university. The provinces now had an excellent opportunity to solve their university problem by implementing the imperial curriculum of higher education.

The university was re-opened in Tartu on 1 May 1802, after a 92-year pause. It should be noted that academic life in Tartu was resumed at a time when many German universities, including those in Halle, Jena and Göttingen, had been reorganised while numerous other German universities had been closed down. Relying on the imperial privileges (Establishment Decree, 12.12.1802), the re-opened university in Tartu began implementing the new German-language university model, doing so about 7-8 years before this would be done in Germany itself, where the new model would become reality only with the opening of the Berlin University in 1810.

Häving kui võimalus. Põhjasõja mõju Tartu linnaruumi arenguloole ja identiteedile

MARIANN RAMMO

MA, TÜ ajaloo ja arheoloogia instituut

Põhjasõda tõi Tartu linnale tohutut ainelist kahju ja vaimseid kannatusi. Sõjas purustatud Tartut sai hakata plaanikindlalt üles ehitama alles XVIII sajandi lõpus: nii hävitavalt oli linnale ja selle elanikele mõjunud sõda, katk ning korduval suurtulekahjul.

Kaur Alttoa on oma artiklis „Dorpat/Tartu: kindluslinnast Ema-jõe Ateenaks” Tartu hävimise kohta 1775. aasta tulekahjus retooriliselt küsinud, kas see ikka oli kurb sündmus.¹ Sellise veidi küünilisena näiva küsimuse võiks esitada ka Tartu linna hävimise kohta Põhjasõjas.

Siinses artiklis ei ole vaatluse all sõja otsene mõju konkreetsetele inivididele. Pole olemas head ega õiglast sõda: sõda kätkeb alati kolledusi, purustusi ja valu. Soovimata vähimalgi määral pisendada või õigustada Tartu linna katastroofilist hävitamist Põhjasõjas, vaatlen

¹ Kaur Alttoa, „Dorpat/Tartu: Von der Festungstadt zum „Embach-Athen“, *Studien zum Kunstgeschichte in Estland und Lettland*, Homburger Geschpräche 1992 und 1993, Heft 14, hrsg. L. O. Larsson (Kiel: Martin-Carl-Adolf-Böckler-Stiftung 1995), 119–136, siin 121–123.

oma artiklis asja teist külge: hävingut kui võimalust ning mõjutegurit, mis andis Tartu linnaruumi ja identiteedi arengule hoopis uue suuna. Raske on öelda, milliseks oleks kujunenud Tartu, kui poleks olnud Põhjasõda. Ilmselt oleks linna praegune ilme hoopis teistsugune.

Linnaruumi mõiste

Karin Vimberg on oma seminaritöös väitnud, et ehkki üks arheoloogia metodoloogilisi aluseid on seoste loomine esemete paiknemise põhjal ruumis, pole teoreetiline ruumikäsitus kuigi levinud.² Laiendaksin tema väidet ajalooteadusele üldiselt. Ajalooteaduses küll kasutatakse ruumi mõistet, kuid väga tihti ei mõtestata seda piisaval määral lahti ning kohati piirdub selle defineerimine vaid füüsiliste parameetritega. Inimtegevus ning ajaloosündmused toimuvad küll konkreetses paigas, ent ruumi ja inimeste tegevuse omavahelisi seoseid pole seni eriti vaadeldud.

Minu hinnangul ei ole päris õige käsitleda füüsilist (linna)ruumi ja inimtegevust üksteisest lahus, kuna linnaruum ilma inimtegevuseta saab olla vaid arhitektuuriline või kultuuriline mälestis.

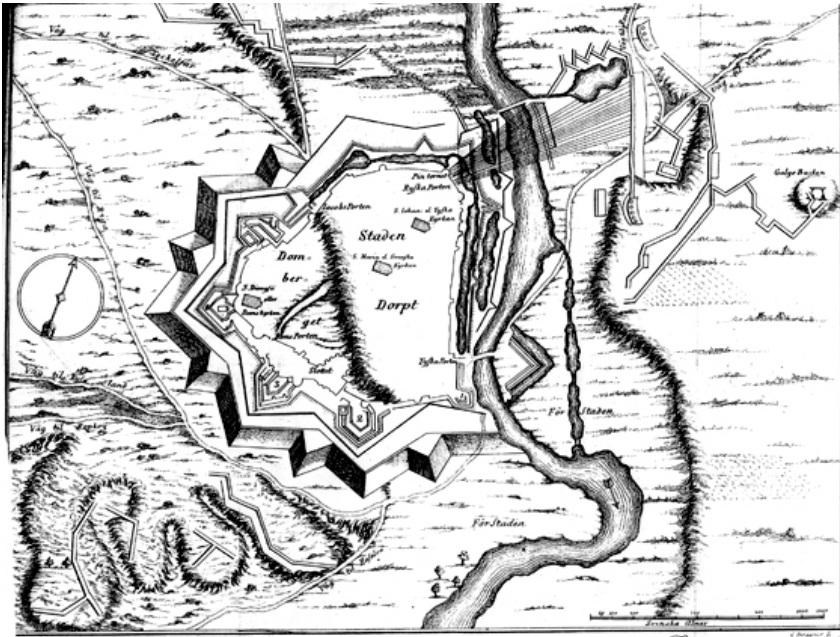
Ruum on mitme teadusala (filosoofia, geograafia, semiootika, arheoloogia jt) keskseid mõisteid, mida on käsitletud väga mitut moodi. Mõistmaks paremini linna(ruumi) arengut, tuleks tähelepanu pöörata ka ruumi eri definitsioonidele ning sellele, kuidas ruumi on eri aegadel mõistatud.

Kahekümnenda sajandi esimese pooleni polnud „ruum” kuigivõrd keeruline mõiste. Ruumi käsitleti kui midagi elutut, fikseeritud ja liikumatut, samal ajal kui aega käsitleti elulise ning voolavana. Tee-madeks olid pidev areng ja arengu peatumine, kriisid ja akumulereerumine.³

Leidus muidugi erandeid. Ehkki Eesti geograafiaditsiooniski on läbi aegade hinnangulistele käsitusviisidele vähem tähelepanu pööratud, lisas toonane Tartu ülikooli geograafiaprofessor Johannes Gabriel Granö (1882-1956) juba 1920. aastatel puhta geograafia uurimisobjek-

² Karin Vimberg, *Maastik kui ruum*, seminaritöö (Tartu Ülikool: arheoloogia õppe-
tool, 2006), 4.

³ Jussi S. Jauhiainen, *Linnageograafia. Linnad ja linnauurimus modernismist
postmodernismini* (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005), 71.

*PLAN of den tappert försvarade, nu förstörde Staden DORPT.
Efter Ryfska Belägrings (hartan af år 1704.*

Illustratsioon 1. Tartu aastal 1704. Plaanil on kujutatud Tartu linna ja selle ümbrust aastal 1704, pärast venelaste hävitustööd, ning see annab ilme ka kunagisest kindluslinnast ja administratiivkeskusest (Arvid Molleri raamatust „Fata Dorpati“)

tide hulka ka inimese meeltega aistitava ümbruse. Granö käsitusviisis oli inimenegi uurimisobjekt, osa maastikust. Subjektiks jäi vaid uurija – vaatlaja.⁴ Kui Granö 1923. aastal Soome naasis, jäi inim- ja linnageograafilise uurimissuuna arendamine noore Edgar Kanti (1902-1978) hooleks: Granö pidas teda oma kõige andekamaks õpilaseks.

Muu hulgas on Edgar Kant sügavuti uurinud Tartu linnakeskkonda. Edgar Kanti 1923. aastal valminud esialgne käsitus Tartu linnast võitis Tartu ülikoolis esimese auhinna. 1924. aastal ilmus trükist tema uurimus Tartu linnasüdamest ehk city'st. 1926. aastal valmis Kantil aga 280-leheküljeline uurimus „Tartu. Linn kui ümbrus ja organism“, mis võeti järgmisel aastal avaldatud koguteosesse „Tartu“.⁵

⁴ Hannes Palang, Egle Kaur, „Kultuurmaastik: mõiste, analüüs ja tõlgendamine“, *Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis*, 87 (Tartu, 2000), 142.

⁵ Ott Kurs, *Elusid ja eluruume* (Tartu: Ilmamaa, 2009), 93.

Siiski jäid subjektiivsetel hinnangutel põhinevad ruumikäsitlused XX sajandi esimesel poolel erandlikeks ning alles 1950. aastatest hakkas muutuma olulisemaks sügavam ruumi ja ruumiliste suhete käsitlemine. Ruumi mõistet hakati üha rohkem kasutama ka ühiskonna struktuuri ja juhtimise selgitamisel.

Sotsiaalse ruumi mõiste tarvitust on XX sajandil ilmselt kõige rohkem mõjutanud Henri Lefebvre (1901–1991), kelle järgi ruumi toodab, taastoodab ja kujundab inimtegevus. Teoses „La Production de l'Espace (Ruumi tootmine)” esitas Lefebvre ruumi sotsiaalse tootmise trialektika, mille järgi on võimalik vaadelda ühiskonna arengut. Lefebvre esitab selles teoses kolm ruumi kontseptsiooni, mis on alati omavahel seotud ja mida ei saa üksteisest lahutada.

Esimesel kohal on skeemis materiaalsed ruumilised praktikad ehk tajutavad ruumid, mis on kõige elulähedasem ruumi tasand. Konkreetse ruumil on tähendus ka kuvandi loomisel, kuna arusaam meist ja teistest kujuneb ruumiliste suhete kaudu.

Teisel kohal on Lefebvre'i järgi ruumi representatsioonid ehk mõteline ruum. See on intellektuaalse ruumi lahtimõtestamine, millega suunatakse konkreetse ruumi arengut.

Kolmandal kohal Lefebvre'i skeemis on elatud ruumid. Igas inimtegevuses peitub sügavam ruumilisus, kuna inimese tegevus ja mõtted on paratamatult ajalis-ruumilised. Elatud ruumi näideteks on igapäevaelu rütm, eri inimrühmade ruumikasutuse tavad, inimesed jne. Sellist elatud ruumi tajutakse ning see on seotud kogemustega.

Lefebvre'i eesmärk oli uurida ruumi ajalugu ja mõistet üldiselt, linn oli tema jaoks üksnes empiiriline nähtus.⁶

Jussi S. Jauhiainen on kirjutanud, et linnalises kontekstis on võimalik teha ruumi kolmikjaotus konkreetse, mentaalse ja sotsiaalse ruumi vahel. Konkreetne ruum on linnade füüsiline keskkond, kus leiab aset inimtegevus. Mentaalne ruum on inimese subjektiivne kujutus linnast ja selle osadest. Sotsiaalses (või ühiskondlikus) ruumis kohtuvad konkreetne ja mentaalne ruum ning sotsiaalne tegevus.⁷

Seetõttu ei saa üks linnaruum ning selle tähendused ja ruumilised piirid kunagi olla samad kõikide inimeste jaoks. Linna kui terviku identiteedi kujundavad need tähendused, mis on sarnased suurema osa lin-

⁶ Jauhiainen, *Linnageograafia*, 73–76.

⁷ Samas, 72.

naga seotud inimeste jaoks. Selle suurema osa sees ning kõrval võivad säilida väiksemad erinevused mitme identiteedi vahel, kuid need ei jää üldpildis domineerima. Vastupidi, põhiidentiteedile toetudes või vastandudes täiendavad nad terviklikumat üldpilti linnaruumist.

Tartu kui suursugune kaubalinn

XIII–XIV sajandiks oli Tartust kujunenud piiskopkonna kiriklik ja administratiivne keskus. Nii nagu teisteski Eestimaa ja Liivimaa linnades, valitsesid ka Tartus saksalikud kaubandustavad, religioon ja kultuur. Tartu rolli hansakaubanduses muutis oluliseks tema paiknemine tähtsal kaubateel Lääne-Euroopast Venemaale — Pihkvasse ja Novgorodi. Nende keskustega toimuva kaubavahetuse vahendajatena said kohalikud kaupmehed suurt tulu.⁸

Keskaegse Tartu linna plaanis avaldus nii kaitsetarbelisi kui ka looduslikke pinnavorme arvestav asula. Sel ajal hõlmas Tartu linn Toomemäge, kus asusid piiskopilinnus ja toomkirik, ning mäe jalamil Emajõe paremkalda lammil paiknevat all-linna. Tartu oli reeglipärase üldplaaniga kaubalinn, kus tänavatevõrgu kujunemise aluseks said põhilised ristuvad kaubateed.

Turuplatsile jõudsid välja kõik linna suubuvad maanteed. Ülejäänud tänavastik mugandus neile peamistele tänavatele.⁹ Tartu keskaegsed tänavate nimed näitasid kaubanduse ja käsitöö keskset rolli linna elus (Sepa, Kraamipoodnike, Gildi jne), aga viitasid ka siin asunud uhketele kirikutele ja kloostritele (Jaani, Munga, Kloostri, Suur- ja Väike-Maarja, Jakobi).

Linna üldisele ilmele lisasid suurejoonelisust tellistest ehitatud hooned — XV sajandiks ehitati tellistest enamik Tartu linna hooneid. XIV sajandil oli linn ümbritsetud kaitsemüüriga, mida omakorda täiendasid veetõkked: vallikraav ja tiigid.

Esimesed Tartu kirjeldused pärinevad linnast läbi sõitnud välismaalaste sulest ja vähestest säilinud raeprotokollidest. Neis allika-

⁸ *Tartu: ajalugu ja kultuurilugu*, koost Heivi Pullerits; toim Heivi Pullerits, Urmas Tõnisson, Allan Liim, Andres Andresen (Tartu: Tartu Linnamuuseum, Ilmamaa, 2005), 24.

⁹ Ago Lüüs, „Linnaehitamine läbi aegade“, *Eesti Loodus*, 7, 1971, 427 (427-430).

tes kirjeldatakse Tartut kui ilusat väikest linna kivist hoonetega, mille hulgas on palju kirikuid ja suuri kloostreid. Tartus käinud reisijad võrdlesid kaunist linna küll Firenze, küll Toruniga.¹⁰

Keskaegse Tartu kuvand — uhked kivist majad ja kirikud — jättis mulje rikkast linnast, linnast, mis suudab osta ja müüa. Poliitiliselt pingutas linn eeskätt selle nimel, et hoida ja kaitsta oma autonoomseid õigusi. Anneli Mihkelevi arvates pürgis Tartu tüüpilise keskaegse linnana nii arhitektuuriliselt kui ka vaimselt kõrgustesse ning veel XVII sajandil kandis linna semantiline väli endas ideed Tartust kui suurlinnast.¹¹ Ilmselgelt soovis enamik Tartu rikkamast ja mõjukamast elanikkonnast, et nende kodulinna nähtaks ka edaspidi suurlinnana, sest selline kuvand tõi linnaelanikele kasu. Tege-likkus ei olnud paraku nii roosiline.

Tartu sai Liivi sõjas (1558–1583) kõvasti kannatada ning linn kaotas suurel määral oma esindusliku ilme. Daniel Printz kirjutas 1576. aastal, et Tartus leidub hulk suurepäraseid ehitisi, ent nii avalikud kui ka erahooned on kokku varisemas.¹² Tühje krunte leidis linnas nii palju, et igaüks, kes soovis Tartus maja ehitada, sai krundi tasuta, kuid ainult tingimusel, et ta ehitab maja, kus ta peab elama, ehteks linnale.¹³

Tartu tähtsus kaubalinnana hakkas pärast Liivi sõda vähenema, sest osa kaubandussidemeid läks kaduma. Juba XVI sajandi algul oli hakanud Pärnu–Tartu–Pihkva kaubateega, kus keskset rolli etendas Emajõe veetee, konkureerima Pihkvast Riiga viiv maismaatee. Seda teed mööda liikusid kaubad Pihkva ja Riia vahel varasema Tartu asemel Vastseliina kaudu.

Tartu suurimaks püüdeks oli taastada endine seisund kaubalinnana, kuid hoolimata linnavõimude pingutustest ei õnnestunud Tartul väliskaubanduses endisi positsioone taastada.

Nii Poola kui ka Rootsi kuningad määrasid Tartu oma korraldustega Vene kaubanduse laokohaks, kuid ainult käsu korras ei saanud Vene kaupu endisesse hansalinna tagasi tuua. Juriidiline arsenal oli

¹⁰ Niina Raid, „Tartu linn *Academia Gustaviana* ajal“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, X (Tartu, 1981), 34.

¹¹ Anneli Mihkelev, „Tallinna ja Tartu tekst Eesti luules“, *Koht ja paik II* (Tallinn: Kunstiakadeemia toimetised, 2002), 460–461.

¹² Raimo Pullat, *Tartu ajalugu* (Tallinn: Eesti Raamat, 1980), 95.

¹³ Samas, 30.

Tartu poolel, kaubanduskonjunktuur aga soosis otseteed Vastseliina kaudu. Varauusaegsed kaubalis-rahalised suhted ei lasknud ennast suruda linna vanade privileegide õiguslikesse raamidesse.¹⁴

Tartu kaubanduse allakäigule aitas kaasa ka Narva õitselepuhkemine Vene transiitkaubanduse keskusena. Ida ja Läänt ühendav Vene transiitkaubandus kippus Tartust kahelt poolt mööda minema.¹⁵

Suutmata taastada linna endisi positsioone väliskaubanduses, tuli Tartu kaupmeestel leppida kohapealse poekaubandusega ning aastalaatadega; neist vaid kahel tohtisid osaleda ka kaupmehed teistest piirkondadest.

Sõjapurustustest ja linna kaubandusliku ning poliitilise tähtsuse vähenemisest hoolimata kirjeldas *Academia Gustaviana* üliõpilane Johann Risingh Tartut 1637. aastal kui uhket ja rikast linna. Muu hulgas on ta maininud, et „Tartu linna kuju on peaaegu ring ja on vaadeldav inimese südame laadsena, ja ka selle tõttu on ta ülistamist väärt”.¹⁶ Endistviisi käsitles ta Tartut suurlinnana, võrreldes tema ajaloolist saatust Rooma, Trooja, Jeruusalemma, Samaaria ja Kartaagoga, soovides näidata, kuidas sõjad muudavad suured linnad tühermaaks.¹⁷ Suursugune piirkonna keskuslinn püsis inimeste meeltes veel kaua pärast tegeliku keskuslinna purustamist.

Tartu kui kindluslinn

Hoolimata Liivi sõja laastavast toimest jäi Tartu Põhjasõja eel suhteliselt hästi kaitstud kindluslinnaks ning kujunes Rootsi võimu all Ida-Liivimaa üheks tähtsaimaks kaitsepunktiks.

Asendilt peeti Tartut igati soodsaks. Pealegi asus ta kaasaegsete hinnangul Liivimaa kõige viljakamas osas „40 miili kaugusel Riist ja 30 miili kaugusel Narvast, Tallinnast ning Pärnust”. Linna suur pluss oli asjaolu, et siitkaudu viis „veetee Pihkvasse, Narva ja Pär-

¹⁴ „Linn ja Linlased“, *Ajalooarhiivi varasalvest. Dokumente Eesti ajaloost Rootsi ja Vene ajal (17.–20. sajandi algul)* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011), 382.

¹⁵ *Tartu: ajalugu ja kultuurilugu*, 39.

¹⁶ Johannes Claudii Risingh, *Kõne Tartu linnast: 1637*, tõlk. Marju Lepajõe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996), 25.

¹⁷ Jüri Kivimäe, „Johann Risingh ja tema kiidukõne Tartu linnale anno 1637“, Risingh, *Kõne Tartu linnast: 1637*, 42.

nusse”. Et kindlus asus Vene piirile sedavõrd lähedal, oli ta kaitse seisukohalt äärmiselt oluline, takistades vaenlasel ühekorraga tervet maad üle ujutamast ja „ilma igasuguse respektita Riia alla jooksmast”. Positiivse asjaoluna tõsteti 1664. a koostatud raportis esile veel Tartu kui kaubanduskeskuse tähendust ümbruskonnale ning apteegi ja habemeajaja olemasolu, mis pidi jätma mulje, et tegemist on igati tsiviliseeritud paigaga.¹⁸

XVII sajandi esimesel poolel rajanes Tartu kaitsevõime endiselt keskaegsetel kivikindlustustel.¹⁹ Kaitsetornidega müürid olid küll veel tugevad, kuid kaitseehitistena ammu vananenud. Rootsi-aegsed Tartu linna uuendamise kavad tulenesidki eelkõige vajadusest moderniseerida linnakindlustusi. Kindlustuste uuendamiseks tehti hulk suurejoonelisi plaane. Näiteks nägi G. von Schwengelli 1636. aastal koostatud plaan ette uue vallivööloigu rajamist vana linnamüüri lääne- ja lõunapoolsest osast eemale. XVII sajandi lõpukümenditel aga plaaniti Toomemäele rajada ruudustikplaanis kindluslinnak.²⁰ Enamik uuenduskavadest jäi siiski realiseerimata. Vana linnamüür ümbritseti vaid muldkindlustustega.

Tartus paiknev garnison oli XVII sajandi teisel poolel üks suuremaid linnagarnisone Liivimaal. 1666. aastal, samuti 1676. aasta septembrist kuni 1677. aasta lõpuni ja 1678. ning 1679. aasta enamikul kuudel oli linnas üle tuhande mehe. 1680. aastatel oli Tartus keskmiselt 703 ning 1690. aastatel keskmiselt 556 sõdurit.²¹ Arvestades seda, et suur osa sõduritest oli siin ka perekonna loonud, võib oletada, et XVII sajandi teisel poolel küündis sõjaväelaste leibkondadesse kuuluvate inimeste arv kindlalt rae- ja gildiliikmete omani, teatud ajajärgudel oli aga sellest tublisti suurem.²² Linnale, mille elanike koguarv oli XVII sajandi lõpul üldse vaid 3000–3500 inimest,²³ loob

¹⁸ Margus Laidre, *Üks hä tru ja õige sullane. Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999) 83.

¹⁹ Kaur Altoa, „Ehitusajalooline pilk Tartu Toomemäele“, *Eesti Loodus*, 11, 1980, 703.

²⁰ Lilian Hansar, *Linnast muinsuskaitsealaks. Linnaehituslike struktuuride muutused Eesti väikelinnades 13.–20. sajandil: doktoritöö* (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010), 46.

²¹ Margus Laidre, *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699* (Tallinn, 1990), 38–192, tabelid 3–43.

²² Veiko Berendsen, Enn Küng, Margus Maiste, „Tartu rahvastik 17. sajandi lõpul ja 18. sajandi algul“, *Tuna*, 1, 2010, 44.

²³ Samas.

selline hulk sõjaväega seotud inimesi kahtlemata kindluslinna kuvandi.

Hoolimata kahe inimrühma, sõdurite ja linnakodanike sotsiaalsetest erinevustest ei tekkinud Tartus suurt vastandumist garnisoni sõdurite ning tsiviilelanike vahel. Ühelt poolt ei olnud sõjaväelaste majutamine ning ülalpidamine linnaelanikele kuigi meeldiv kohustus, samuti võis sõdurite ja linnakodanike vahel nii mõnigi kord tekkida konflikte. Teisest küljest toetas sõdurite kohalolek linlaste soovkujutlust hästi kindlustatud suurlinnast.

Kõige tähtsamad tegemised, mis sisustasid sõdurite argipäeva, olid vahiteenistus, mitmesugused kroonu tööd ja sõjaväelised harjutused. Tihtipeale kippus kujunema nii, et sõjaväeharjutused jäid muu kõrval tagaplaanile.²⁴ Seega olid sõjaväelased linnatänavail XVII sajandi teise poole Eesti- ja Liivimaal igapäevane, harjumuspärane nähtus, mis oma kindla rutiiniga (vahtkonnavahtetus, väljaõpe, ülevaatused) sisendas inimestele kindlust ja turvatunnet, ehkki enamasti teadvustamata kujul.²⁵

Samuti tuli garnisoni linnas paiknemine selle kodanikele ja lähemale ümbruskonnale kindlasti kasuks. Suurenesid töövõimalused, kasvas nõudlus toiduainete, mitmesuguse ehitusmaterjalide, tarbeesemete jms järele.²⁶ Kui jätta kõrvale võimalikud konfliktsituatsioonid, siis nn normaaloludes vajasisid armee ja tsiviilelanikkond üksteist.²⁷

Tartu kui ülikoolilinn

1632. aastal rajati Tartusse ülikool, mis andis omakorda linnaruumile uue mõõtme — üliõpilased ning õppejõud tõid Tartusse kaasa vaimsema atmosfääri ning oma arusaama vastsest ülikoolilinnast. XVII sajandi humanismile omaselt armastasid nad Tartut kui arkaadialikku paika, idüllilist kultuurilinna, kus haridust omandada ja noorust nautida. Nii ülistab J. Risinghu sõber Ericus Litorius oma pühendusluuletuses Tartut kui „kuulsate nümfide armsat Tartut”.²⁸

²⁴ Laidre, *Üks hä tru ja õige sullane*, 419.

²⁵ Samas, 437.

²⁶ Samas, 441.

²⁷ Samas, 437.

²⁸ Risingh, *Kõne Tartu linnast: 1637*, 38.

Ilustratsioon 2. Kaart Tartust 1799/1802, pealkiri puudub. Dateeritud 29. septembriga 1803, käekiri viitab J. W. Krausele. Plaanil on kujutatud Tartu kesklinna, Toomemäge ja Ülejõe piirkonda vahetult enne ülikooli taasavamist, st sellisena, nagu need kujunesid 1775. aasta suurele tulekahjule järgnenud ülesehitamisaastatel. Plaan on koostatud ilmselt seoses sooviga fikseerida tulevaste ülikoolirajatiste asukoht (EAA, 402-10-112)

Kõrvuti kaubandus- ja kindluslinna kuvandiga hakkas Tartu aegamööda omandama hariduslinna mainet.

Eriarusaamad elukorraldusest tekitasid aga üliõpilaste ja teiste elanikerühmade vahel mõningaid konflikte. Tartu linnakodanikud olid küll valmis teenima ülikooli mõjul linna saabunud võõraste pealt, kuid nad ei aktsepteerinud ülikoolis levinud vabamat mõtte- laadi ja sellest tulenevaid ülikooli vajadusi. Linnakodanikke häirisid tõsiselt tudengite vabad kombed ja üleolev suhtumine teistesse lin- na asukatesse. Korrarikkumistele ja lubamatutele tudenginaljadele viitavad mitmesugused erikeelud. Näiteks keelati öised rahutused ja „küklooplik möirgamine”, samuti kampadesse kogunemine, kui sellega kaasnes majade piiramine ning võõraste akende ja majauste

mahakiskumine. Samuti häiris Tartu linnaelanikke paljudes ülikoolides levinud vana tudengikomme õhtuti tänaval musitseerida.²⁹

Ülikooli iseseisvus — oma jurisdiktsioon — ning linnaisadele arusaamatuks jäänud soovid kutsusid sageli esile linna rae vastuseisu. Nii ei antud akadeemiale Meltsiveskit, millest taheti teha paberiveski, ega oldud nõus andma vahetuse korras linna vaestemaal asuvat krunti, mida vajati botaanikaaiaks.³⁰ Arvata võib, et siinkohal oli tegemist eelkõige mõistmatusega ülikooli vajaduste suhtes ja rae sooviga domineerida ülikooli üle.

Lausa vaenulikuks kujunesid suhted üliõpilaste ja garnisoni vahel. Vaenu õhutas kindlasti seegi, et kui üliõpilased korda rikkusid, oli sõdurite kohustus nad peavahti viia. Sõdurid tegid peavahti sattunud tudengi viimisest rektori juurde lausa etenduse. Arreteeritud saatsid täies relvastuses sõdurid põlevate tõrvikutega isegi siis, kui sündmus leidis aset päise päeva ajal. Eriti armastati sellist tõrvikurongkäiku korraldada öösel, nii et sellega kaasnes rektori ülesäratamine ja talle süüdlase üleandmine. Mõnikord on vahisõdurid üliõpilasi jälitades tunginud ka nende korteritesse ja neid sealt peavahti viinud.³¹

Tülisid sõduritega võis puhkeda aga isegi kirikus. Tartu Jaani kirikus tekkis üliõpilastel sõduritega jagelus üliõpilastele määratud koori pärast, kus istumine oli üliõpilaste privileeg. Üliõpilaste pinke kooril püüdsid endale võtta kohaliku garnisoni sõdurid, kes korduvalt sinna tungisid. Kui üliõpilased panid kooriruumile oma kulul luku, lasksid sõdurid valmistada valevõtme. 1695. aasta aprillis puhkes seetõttu üliõpilaste ja sõdurite vahel taas konflikt, mille käigus lõi üliõpilane Kaspar von Platen üht neist kepiga pähe. Et vahejuhtum oli toimunud kirikus jumalateenistuse ajal, ootas üliõpilast Rootsi seaduste järgi surmanuhtlus. Tänu ülikooli väga aktiivsele sekkumisele ja asjaolule, et süüdlasteks peeti sõdureid, pääses üliõpilane seekord 100 hõbetaalri suuruse trahvigas.³²

²⁹ *Universitas Tartuensis 1632–2007*, toim Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007), 86.

³⁰ Niina Raid, „Tartu linn *Academia Gustaviana* ajal“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, X (Tartu: Tartu ülikool, 1981), 33.

³¹ *Tartu ülikooli ajalugu. I kd (1632–1798)*, koost H. Piirimäe (Tallinn: Valgus, 1982), 163.

³² *Universitas Tartuensis 1632–2007*, 85–86.

On omaette küsimus, kas sellistele väga väljendusrikastele, kuid kohati lapsikutele konfliktidele ajendas üliõpilasi ning sõdureid vastastikune sallimatus või etendas ekstsesside puhul oma osa ka Tartu garnisoni suhteline noorus (Margus Laidre andmeil oli Tartu garnisoni sõdurite keskmine vanus XVII sajandi lõpul vaid umbes 30 aastat³³), mis tõukas neid sellisel moel üliõpilaste tempudega kaasa minema.

Kuigi osalt olid üliõpilased ise süüdi hilisõhtutel Tartu tänavail tekkivates tülides ja kokkupõrgetes, valmistas tudengite halb kohtlemine ülikooli professoritele tõsist muret. 14. jaanuaril 1693 kantslerile saadetud kirjas kurdeti mõnevõrra liialdatult, et halva kohtlemise tõttu tahavad paljud tudengid ära sõita, teised aga ei julge siia õppima tulla.³⁴

Sõjakeerisesse sattununa ei suutnud Tartu linn hariduslinnana kaua eksisteerida. Ülikooli tegevust mõjutas oluliselt üldpoliitiline olukord Liivimaal. Juba 1656. aastal katkes ülikooli töö Tartus Vene–Rootsi sõja tõttu ning professorid ja üliõpilased põgenesid enne Vene vägede kohalejõudmist Tallinna. Ülikooli avamine Tallinnas jäi siiski ära, sest sealsed linnaisad ilmutasid sellele kindlat vastuseisu. Tallinna bürgermeistrid, raehärrad, gildide oldermannid ja tsunftivanemad leidsid, et ülikooli privileegides fikseeritud õigused, eriti oma jurisdiktsioon, on vastuolus linna privileegidega.³⁵ 1690. aastal uuesti Tartus avatud ülikool viidi juba üheksa aasta pärast Pärnusse, kus ülikool suleti 1710. aastal, kuna linn alistus Vene vägedele.

Tartu linn XVIII sajandi esimesel poolel

Mida ei suutnud eelnevad sõjad, seda tegi Põhjasõda. 1704. aastal laastasid ja hävitasid Vene väed linna täielikult ning 1708 küüditati suur osa Tartu elanikkonnast Venemaale.³⁶ Sellega hävitati üks linna põhiidentiteete — vaba kaubalinn Tartu. Väga vähesed küüditatud jõudsid tagasi kodulinna.

³³ Laidre, *Üks hä tru ja õige sullane*, 511, tabel 40.

³⁴ Samas.

³⁵ *Tartu: ajalugu ja kultuurilugu*, 251.

³⁶ Mati Laur, *Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999), 54–56.

Põhjasõja tõttu minetas Tartu peaaegu kõik linna senist kuvandit kujundanud tegurid. Säilis üksnes geofüüsiline ruum ehk linn kui kultuuriline mälestis. Häving oli nii põhjalik, et Põhjasõja järel ei kujunenud Tartul terve XVIII sajandi jooksul kandvat uut identiteeti ning Tartus käinud inimesed nägid kunagise õitsval järjel linna asemel hoopis täielikult purustatud asulat.³⁷

Endine omavalitsuslik kord taastati Tartus küll juba 1719. aastal ning raad ja allesjäänud linnakodanikud asusid tsaarilt taotlema varasemate privileegide kinnitamist. Omavahel tülitsedes ei suutnud nad aga kokku leppida saatkonna pealinna lähetamise asjus, mistõttu linna privileegid jäid esialgu kinnitamata. Linna traditsioonilised õigused kinnitas keisrinna Anna alles 1731. aastal.³⁸

Linna sissetulekuallikad jäid samaks nagu Rootsi ajal, põhitulu andsid linnamõisad Saduküla ja Sootaga. Peale mõisate rendi sai linn veel tulu lubjapõletamisest, kinnisvara maksult, turuäärsete poodide rendist, kodanikurahadest jm väiksematest sissetulekutest.

Ometi vaevles Tartu pidevalt võlgade käes, näiteks oli 1705. aastal linna võlakoorem üle 5000 riigitaalri.³⁹ Agraarsus avaldus ilmekalt tartlaste igapäevases tööjaotuses: märkimisväärne osa linlastest tegeles karja- ja seapidamise, kalastamise või aiandusega.⁴⁰

Mõistagi mõjutasid purustatud linna taastamist mitmesugused tegurid, nagu sõjajärgne katkuepideemia, kuid nende kõrval ka toonased Vene riigis kehtinud ehituseeskirjad ja tuleohutusnõuded, mis suunasid linnaehituslikku arengut ning mõjutasid linnade välisilmet. Oma osa mängis ka 1704. aastal kehtestatud kivimajade ehitamise keeld, mis tingituna paljudest tulekahjudest tühistati alles 1749. aastal.⁴¹

Sajandi algul ehitatud madalad puumajad olid varasemate enamjaolt tellistest ehitatud kõrgustesse püüdlevate ehitiste ilmekas vas-

³⁷ Marge Rennit, „Tartu kirjeldused 18. sajandi reisikirjanduses“, *Modus vivendi*, 3: [Raimo Pullati 75. sünnipäevale pühendatud rahvusvahelise konverentsi „Modus vivendi III: linnapilt 17.–19. sajandil“ ettekannete tekstid : 4.–5. oktoober, 2010, Tallinn] (Tallinn: Estopol, 2010), 299–316.

³⁸ Pullat, *Tartu ajalugu*, 107.

³⁹ Samas, 111.

⁴⁰ Samas, 110–111.

⁴¹ Hansar, *Linnast muinsuskaitsealaks*, 60.

tand. Ilmselt on just sellest ajajärgust saanud alguse kujutus Tartust kui madalast ning tasapinnalisest linnast.⁴²

Tartu linnaruumi areng XVIII sajandi teisel poolel

Olude sunnil oli Tartust saanud müüridega kindlustamata avatud planeeringuga linn, mis hakkas suurel määral kujundama Tartu linnaruumi edasist arenguteed.

Sajandi teisest poolest taaselavnes jõuliselt Tartu rahvastiku juurdekasv. Kui Rootsi aja lõpul elas Tartus umbes 2000 elanikku, siis XVIII sajandi lõpul oli nende arv peaaegu 3600 ning 1802. aastal ligi 3800.⁴³

Kuni XVIII sajandi teise pooleni oli Tartu linn püsinud enam-vähem Põhjasõja-eelsetes piirides, mis langesid põhijoontes kokku Tartu keskaegse sarasepiiriga. XVIII sajandi lõpust hakkasid vanad linnapiirid elanikele juba kitsaks jääma.

Tartu hakkas laienema teda ümbritsevatele aladele. Linnaga ei liidetud päris inimtühja territooriumi. Enamikul liidetavatest aladest oli juba välja kujunenud tihe linnaline asustus. Linna piiride laiendamist põhjendatigi vajadusega anda linna administratiivsesse alluvusse krundid ja majad, mis asuvad küll mõisate maadel, kuid on olemuselt linna jätk. Sealsetel omanikel, kelle tuluallikad olid valdavalt linnas, ei olnud aga linna ees mingeid kohustusi.

Rahvastiku juurdekasvuga ning sellest tingitud laienemisevajadusega seisis XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul silmitsi teisedki Liivimaa linnad, millest enamik oli erinevalt Tartust sel ajal veel vanade kindlustustega piiratud, näiteks Riia, kus keskaegne linnamüür veel püsis. Riia kohta märkis reisimees Nathanael Wraxall 1774. aastal: „Riia on ülimalt ebameeldiv koht; ta on inimestele liiga kitsas, kuid ta on kaitseehitistega piiratud ja seetõttu pole võimalik selles osas ka muutusi või parandusi ette võtta.”⁴⁴

⁴² Anneli Mihkelev on kirjutanud, et kui Põhjasõja eel pürgis Tartu nii vaimselt kui ka arhitektuuriliselt kõrgustesse, siis kujutus temast kui tasapinnalisest linnast on tekkinud hoopis hilisemal ajal. Vt: Anneli Mihkelev, „Tallinna ja Tartu tekst Eesti luules“, *Koht ja paik II*, 460. Siinse artikli autori arvates võivad sellise kujutluse juured peituda just XVIII sajandi alguses.

⁴³ *Tartu: ajalugu ja kultuurilugu*, 118.

⁴⁴ Nathanael Wraxall, *Bemerkungen auf einer Reise durch das nördliche Europa, besonders zu Copenhagen, Stockholm und Petersburg* (Leipzig, 1775), 194.

Võrreldes müüridega ümbritsetud linnaga oli avatud linnal lihtsam oma piire laiendada ning elanikkonna vajadustele kohandada.

Kuna elanikkond suurenes ja kivimajade ehitamise keeld tühistati, hoogustus Tartus uuesti ehitustegevus. Kivihooneid hakati Tartus taas ehitama XVIII sajandi kolmandal veerandil, kui arhitektuuris hakkas tooni andma klassitsistlik stiil. Klassitsistliku linnaehituse üheks peamiseks märksõnaks kujunes ansamblilisus: linn pidi moodustama ühtse, kooskõlastatud terviku. Sellist tervikut on raske saavutada linnas, kus on säilinud ehitised eri ajajärkudest. Sõjas ja tulekahjudes hävinud Tartus aga ei etendanud see asjaolu kuigi suurt rolli.

Pärast 1775. aasta suurt tulekahju, milles hävis peaaegu 2/3 Tartu linnast, kehtestati 1776. aastal Tartus uus ehitusmäärus, millega eristati piirkonnad, kuhu võis rajada ainult kivimaju või vähemalt kahekorruselisi ehitisi. Kesklinn oli üks selline piirkond, kuhu tohtis rajada vaid kivimaju, kuid teisteski linna piirkondades ei tohtinud ühelgi uuel majal puududa kivivundament, -korsten ega -katus.

Linnapea Kleini korraldusel nummerdati ning taasmöödistati 1786. aastal kõik majad ja krundid.⁴⁵

Uuel möödistamisel piiristati majakrundid varasemast korrektsemalt ning endiste ajutiste krundinumbrate asemel loodi uus süsteem: krundinumbrid algasid nüüd kõigis kolmes linnajaos number ühest. Needsamad tollal pandud numbrid kehtisid kuni 1941. aastani, mil kogu maa riigistati ja krundinumbrate asemel hakati tähistusena kasutama tänavate majanumbreid.⁴⁶

Linna ülesehitamisel kaotati mitu vähem tähtsat tänavat, ülejäänud tänavaid aga laiendati ning pikendati jõe suunas endiste kindlustuste arvel. Koolujõgi täideti ehitusprahiga ning Holm lakkas olemast saar, mis muutis täielikult Emajõe vasakpoolset kaldatsooni. Tartus kerkis keskaegsele tänavatevõrgule sisuliselt uus, arhitektuuriliselt ühtlasem linn.

Kõigist neist püüdlustest hoolimata ei suutnud Tartu taasluua suurlinna kuvandit, vaid jäi sõjast taastuva provintsilinna staatusesse. Tartu ei realiseerunud enam kunagi ka kindluslinnana, kuigi valit-

⁴⁵ Lea Teedema, „Agul arhitekti töölaual. Supilinna välisilme kujunemine 19. sajandil“, *Modus vivendi*, 3, 396.

⁴⁶ Niina Raid, „Tartu Ülejõe-eeslinna tänavate areng“, *Kleio. Ajaloo Ajakiri*, 1, 1996, 28.

sus tegi lühikest aega selle heaks pingutusi. Pärast Tartu hävitamist Põhjasõjas oli Tartu linn olnud pool sajandit „demilitariseeritud”.⁴⁷ XVIII sajandi teisel poolel kerkis küll uuesti esile plaan taastada Tartu militaarlinnana, mistõttu 1763. aastal algasid siin taas suurejoonelised kindlustustööd kindral Alexander Guillemotte de Villebois’ juhatusel. Kuigi linnamüüre ei taastatud, plaaniti peale Rootsi-aegsete bastionide ülesehitamise ulatuslikku kindlustuste tsooni ka linna nõrgemale küljele, teisele poole jõge. Garnisoni jaoks kavandati Toomemäele neli kasarmut, lisaks püssirohukeldrid ja arsenalihooned. Linna kavatseti rajada ka suur sõjakool. Kindlustuste võõnd pidi hõlmama Toomemäe ja ulatuma praeguse Puiestee tänavani Ülejõel.

Nende kindlustuskavade realiseerumisel oleks Tartust saanud üks Baltikumi suurimaid militaarlinnu.⁴⁸ Tartu oleks olnud taas suurlinn, kuid paratamatult oleks siis linnast kujunenud tsiviilelanikele suletum piirkond. Ent kavandatust jõuti valmis ehitada vähe, sest pärast 1775. a tulekahju kustutati Tartu peagi kindluslinnade nimekirjast.⁴⁹

Ülikooli taastamine ja uue identiteedi kujunemine Tartus

Nagu öeldud, valitses pärast Põhjasõda Tartus sügav identiteedikriis. Tartu ei olnud enam hästi kaitstud uhke kaubalinn ega ka ülikoolilinn.

Kui Pärnu 1710. aastal Vene vägede kätte langes, oli Peeter I lubanud Liivimaa rüütelkonnale taastada ülikooli. Selle taasavamine piirduski üksnes kapitulatsioonides antud lubadustega. Kuigi järgnevatel aastakümnetel tõstatasid ülikooli taastamise küsimuse nii rüütelkonnad kui ka Pärnu ja Tartu linn, jäi ülikooli taasasutamine majanduslike raskuste taha pidama.⁵⁰

Tartu jaoks oli linnale uue kuvandi loomine või vana kaubalinna kuvandi taasloomine elutähtis, et suurendada sissetulekuallikaid. Muude võimaluste puudusel kõlbas selleks ka ülikool. Probleemi tähtsust iseloomustab tulevase ülikooli asukoha pärast tehtud lobi töö, kus ei põlatud ära ühtegi poliitika arsenalit kuuluvat võtet.

⁴⁷ Kaur Alttoa, „Ehitusajalooline pilk Tartu Toomemäele“, *Eesti Loodus*, 11, 1980, 705.

⁴⁸ Hansar, *Linnast muinsuskaitsealaks*, 68.

⁴⁹ Samas.

⁵⁰ *Tartu ülikooli ajalugu. I kd (1632–1798)*, 151–152.

Juba 1725. aastal tegi Tartu linn Vene riigi valitsusele esildise ülikooli taasavamise kohta Tartus, põhjendades taotlust linna majandusraskustega. Liivimaa kindralkuberner vürst Anikita Repnin andis sellele eitava vastuse, väites, et ega Rootsi valitsus viinud ilma põhjuseeta ülikooli Tartust Pärnusse.⁵¹

Kuid linn ei andnud alla. 1760. aastatel võtsid Tartu ja Pärnu ülikooli taasavamise probleemi taas päevakorda. 1767. aastal kokku kutsutud Venemaa seadustiku komisjonile esitatud Tartu linna saadiku juhendkirjas rõhutati, et ülikool rajati algul just Tartusse, ning pidi üksnes häda sunnil Pärnusse ümber paiknema.⁵²

„Tartu on Pärnust võrratult vastuvõetavam,” üritati võime veenda, „Tartu on piirilinn, kuhu vene tudengitel on lähedal reisida ja toidust tuua lasta. Kuna pärast viimast suurt tulekahju ehitatakse Tartut kroonutoetuse abil üles, saaks seda ehitustegevust väga mugavalt ka ülikooli tarvis korraldada.”⁵³ Tartu keskele asukohale viidates peeti vajalikuks Tartusse (tagasi) tuua ka Liivimaa õuekohus ja ülemkonsistoorium (needki olid Rootsi ajal olnud Tartus – *toim*). Kui see Tartu linna esitatud plaan realiseerunuks, oleks Tartust saanud taas keskuslinn, mitte ainult ümbritsevale piirkonnale, vaid kogu Vene impeeriumile. Ülikooli, õuekohtu ning ülemkonsistooriumi tõttu linna saabuvad inimesed oleks Tartu taas suurlinnaks muutnud, kompenseerides mandunud kaubandusest saamata jäänud tulud.

Korduvad ebaõnnestunud katsed ülikooli taaselustada said positiivse lahendi alles XVIII sajandi lõpul ja sugugi mitte seetõttu, et Vene võimudele oleks muret valmistanud majanduslik olukord Tartus või linna olematu kuvand. Uus situatsioon Vene hariduspoliitikas oli tekkinud 1789. aastal alanud Prantsuse revolutsiooniga. Tartu ülikooli taasasutamise üheks põhjuseks peetakse keiser Paul I kartust Prantsuse revolutsiooni ideede võimaliku sisseimbumise ees Euroopas õppivate tudengite kaudu. 20. aprillil 1798. aastal keelati keisri ukaasiga Vene impeeriumi alamatel välismaal õppimine üldse ära.

⁵¹ *Universitas Tartuensis 1632–2007*, 103–104.

⁵² Samas, 225.

⁵³ Mati Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000), 225.

Ülikooli taastamist Tartus mõjutas ka see, et Paul I ei soovinud Venemaa ainsas ülikoolis, Moskva ülikoolis, või Peterburi Teaduste Akadeemias näha suurt hulka Euroopast tagasi tulnud ja Prantsuse revolutsiooni ideedest mõjutatud üliõpilasi.⁵⁴

Nii sai Tartu 1802. aastal taas ülikoolilinnaks. Taasavamisele järgnevatel aastatel jooksis ülikoolist kiiresti peamine näo andja Tartule ning see muutus — nagu linn ju lootnud oligi — põhiliseks sissetulekuallikaks linnale. Vastuolud ülikooli ja linna vahel ei kadunud ka nüüd, ent see ei takistanud Tartut arenemast peamiselt ülikooliga seotud inimeste teenindamisega elatist teenivaks linnaks.

Valgustuslike ideede mõjuväljas rajatud ülikool ühendas linnas klassitsistliku arhitektuuri valgustuslike haridusideaalidega, kujundades niiviisi linna olemuse ning muutes väikese provintsilinna ülikoolilinnaks. Tartu ülikoolist sai euroopaliku kultuuri vahendaja Vene impeeriumile. Üliõpilased ja õppejõud Idast ja Läänest muutsid Tartu taaskord rahvusvaheliseks, põimunud kultuuridega maailmalinnaks.

Kokkuvõte

Lõpetuseks tuleb nentida, et Põhjasõja mõju Tartu linnaruumile ei saa hinnata üheselt positiivseks ega negatiivseks.

Põhjasõja eel oli Tartust kujunenud mitmepalgeline, eri identiteete kandev linn. Kui ajaloosündmused oleksid kulgenud teisiti, ei oleks meil praegu ehk ülikoolilinn Tartut, vaid hoopis teiseilmeline, teiste väärtustega Tartu, näiteks nagu kaubalinnad Lübeck või Hamburg.

Hävinguta Põhjasõjas oleks Tartusse jäänud tugevam ning iseteadlikum kodanikkond, kes poleks ehk majandusliku olukorra paranedes tajunud ülikooli suurt väärtust oma linnale. Kui linnaruumis oleks suurenenud militaarne pool, näiteks avatud sõjakool, poleks teistsuguseid väärtusi kandev ülikool ilmselt samuti pääsenud linna pildis domineerima.

Põhjasõja järel lootis Tartu linn ülikooli abil taastada oma identiteeti hästi kindlustatud halduskeskusena. Ent ülikoolil oli Tartule

⁵⁴ *Universitas Tartuensis 1632–2007*, 109.

pakkuda teistsugune arengutee. Taasavatud ülikooli mõttelise ruumi juured olid Prantsuse valgustusfilosoofiast alguse saanud vabaduse, võrdsuse, mõistuse ja humanismi ideedes, millega suudeti siduda konkreetne Tartu muutunud ruum: klassitsistlik arhitektuur ning Toomemäe ümberkujundamine pargiks tegid Tartust Euroopa ühe esimese aedlinna.

Ülikooli tõttu Tartusse saabunud professorite ja üliõpilaste kaudu, kelle igapäevavajadused andsid teenistust suurele osale linnaelanikest, jõudis ülikool kiiresti tartlaste isiklikku (elatud) ruumi.

Ühtsus loob terviku. Kas oleks Tartu ära teeninud talle nii palju kuulsust toonud hüüdnime Emajõe Ateena, kui tuhest tõusnud linnas poleks kujunenud tervikut konkreetse, mõttelise ja elatud ruumi vahel?

Põhjasõjale järgnenud perioodil liikus Tartu keskajast uusaega. Uus aeg tähendas Tartule eelkõige avatust selle sõna kõikides tähendustes: avatust uutele piiridele, identiteedile, inimestele. Müüridega piiratud ning oma õigusi kiivalt kaitsvasse mentaliteeti kapseldunud linn muutus samm-sammult ka väljapoole suunatud mõttelaadi soovivaks linnaks. Häving Põhjasõjas ajendas kvalitatiivselt uue identiteedi tekke — Tartu kui avatud, rahvusvaheline ülikoolilinn.

Destruction as an opportunity. How the Great Northern War affected the Tartu urban environment development and identity

MA MARIANN RAMMO

Institute of History and Archaeology of the University of Tartu

The use of the term “social space” was probably most profoundly affected in the 20th century by Henri Lefebvre (1901–1991), according to whom this space is produced, reproduced and shaped by human activities. Based on this aspect, the author reviews the formation of the Tartu urban environment from the 17th century until the beginning of the 19th century.

As a result of the Great Northern War (1700–1721), Tartu sustained enormous material and spiritual damage. It is therefore entirely logical that historical publications in Estonia have so far treated the consequences of the Great Northern War for Tartu as an unequivocal disaster. Yet destruction often causes something new to appear, the value of which can only be assessed with critical hindsight. If the Great Northern War and several large fires in the 18th century had not taken place, the urban environment and identity of Tartu would have probably evolved into something very different from what we have now.

After the Great Northern War Tartu rose from the Middle Ages into the Modern Age. The new epoch for Tartu was primarily characterised by openness in every sense of the word: openness to new frontiers, new identity and new people.

Previously enclosed in the old town walls and jealously defending its rights above all others, Tartu now had open architectural planning and increasingly favoured open-mindedness. Destruction of the medieval fortifications during the Great Northern War made Tartu an open city much earlier than it would become fashionable elsewhere in Europe. Tartu's future was no longer to be a garrison town, either. The Great Northern War created the basis for the emergence of a qualitatively new identity: Tartu as an open and international university town.

Põhjasõja, selle põhjuste, eelloo ning järelmõjude käsitlemisest Tartu ülikoolis XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses töötanud ajaloolaste töödes¹

LJUDMILA DUBJEVA

PhD, Tartu Ülikooli raamatukogu

Põhjasõja ja selle tagajärgede tähtsust Eesti ajaloo seisukohalt on raske ülehinnata. Seda tuleb vältimatult käsitleda ka akadeemilises uurimis- ja õppetöös. Ja kuigi XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses Tartu ülikoolis töötanud nimekatel ajaloolastel olid välja kujunenud omad uurimisvaldkonnad, on nende loomingus suuremal või vähemal määral käsitletud ka seda ulatuslikku ja olulist teemat.

¹ Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teadusteema SF0180040s08 raames.

Aleksander Brückneri „Peeter Suure ajalugu”

Aleksander Brückner (1834–1896) oli Vene ajaloo professor Tartu ülikoolis aastatel 1872–1891. Tema sulest on pärit üle 250 töö Vene kultuuri-, poliitika- ja majandusajaloost.² Professor Tiit Rosenbergi spetsiaalselt Brücknerile pühendatud artiklis on Brückneri loomingu paremiku kuuluvate suurte monograafiate hulgas mainitud ka Peeter I-le keskendunud monograafiat, mis „ilmus saksa keeles 1879, seejärel ka itaalia keeles, vene keeles ümbertöötatud ja täiendatud kujul kahes köites 1882;

Foto 1. Alexander Brückner (TÜR, Fo 3911, 7a)

taastrükk 1996“.³ Brückneri järglane Vene ajaloo õppetoolil professor Jevgeni Franzevitš Šmurlo (1854–1934) rõhutas oma eelkäija nekroloogis 1897. aastal, et 1882. aasta venekeelne väljaanne ei ole tõlge, vaid sama programmi järgi ümber töötatud versioon saksakeelsest teosest.⁴ Pärast Brückneri surma, aastal 1902 Peterburis ilmunud venekeelne „Peeter Suure ajaloo” variant⁵ on tekstiliselt märksa lähedasem saksakeelsele 1879. aasta väljaandele⁶ kui 1882. aasta venekeelne trükkis.⁷ 1996. aasta taastrükk on aga tehtud 1882. aasta väljaande järgi.⁸

Põhjasõda on selles käsitletud neljanda osa 2., 4. ja 5. peatükis.⁹

² Tiit Rosenberg, „Tartu Ülikooli Vene ajaloo professor Aleksander Brückner (1834–1896)“, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat*, 2002 (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2004), 50.

³ *Ibid*, 51.

⁴ Е. Ф. Шмурло, А. Г. Брикнер (некролог) (СПб., 1897), 24.

⁵ А. Г. Брикнер, *История Петра Великого*, Т. 1–2 (СПб., 1902).

⁶ Alexander Brückner, *Peter der Grosse* (Berlin: Grote, 1879, korduustrükk 1885).

⁷ А. Г. Брикнер, *История Петра Великого*, Т. 1–2 (СПб., 1882).

⁸ А. Г. Брикнер, *История Петра Великого*. Т. 1–2 (Москва, 1996).

⁹ А. Г. Брикнер, *История Петра Великого*, Т. 2 (СПб., 1882), 392–466, 493–555.

Foto 2. Carl Schirren (TÜR, fond 78, 17-251)

Kuna teos ise on pühendatud Peeter I-le, siis on ka Põhjasõja ettevalmistust, selle käiku ja sellega seotud rahvusvahelisi suhteid vaadeldud enamjaolt tsaari isikust lähtudes. Huvitav on märkida, et 1710. aasta sündmused on esitatud ühise ala-pealkirja all „Poltaava. Viiburi. Riia”,¹⁰ mis näitab hästi, millisesse ritta on autor need sündmused asetanud. Ta kirjutab, et Poltaava võidu järel oli Peeter I põhiülesanne tagada Peterburi kaitse ja selle saavutamiseks vallutati Viiburi (juunis), Riia (juulis), Pärnu ja Kuressaare (augustis) ning Tallinn (sep-

tembris). Brückner rõhutab samuti, et kuigi veel 1709. aastal oli Peeter I lubanud Liivimaa Saksimaa kuurvürstile August Tugevale, ei saanud uues olukorras sellest enam juttugi olla, samuti ei pooldanud Peeter I Poola jagamise ideed, mille oli välja käinud Preisimaa 1709. aastal.¹¹ Põhjasõja lõpule pühendatud peatükis on aga rõhutatud, et rahuläbirääkimistel olid Liivi- ja Eestimaa pärast peetud vaidlused eriti teravad ja pooled ei andnud kaua aega teineteisele alla.¹²

Brückneri eelkäija Vene ajaloo õppetoolil Carl Schirren (1826–1910) avaldas juba 1880. a Saksamaal selle teose kohta poleemilise ja kriitilise retsensiooni, mille trükkis ära ka *Rigasche Zeitung* (1880, №№ 185–187).¹³ Järgnes Brückneri terav vastus, kus ei puudunud süüdistused naiivsuses, närvilisuses, aga ka läbimõtlematuses ja väärarvamuses.¹⁴ Omamoodi rahustavalt, juba Brückneri nekrolo-

¹⁰ *Ibid*, 456.

¹¹ *Ibid*, 465–466.

¹² *Ibid*, 544–552.

¹³ Siin kasutatud: Carl Schirren, „Geschichte des Nordischen Krieges“, *Recensionen von C. Schirren* (Kiel, 1913), 103–119.

¹⁴ Alexander Brückner, *In Veranlassung der Schirren'schen Recension des Buches über Peter den Grossen*, Sonderdruck aus der „Rigaschen Zeitung“ (Riga, 1880), 18 S.

gis, võttis puhkenud poleemika kokku Jevgeni Šmurlo, rõhutades, mille poolest Brückneri raamat oli tol ajal vene ajalooteaduses uudne ja ainulaadne: see oli tollal ainuke laiale lugejaskonnale mõeldud teos, mis hõlmas kogu Peeter I perioodi ja põhines teema teaduslikul käsitlusel.¹⁵ Tundub, et Schirreni terav reaktsioon võis muu hulgas olla osaliselt tingitud ka teatavast kiivusest, et Brückner on maha saanud raamatuga, mis paljuski kattus teemaga, mille kallal Schirren ise kaua aega oli töötanud, temalt oli oodatud vastava uurimuse ilmumist, ent see jäigi kokkuvõttes valmimata.¹⁶

Jevgeni Šmurlo ja Peeter Suure ajastu

Brückneri lemmikperioodiks jäi siiski hoopis Katariina II ajastu, millele ta pühendas kõige rohkem uurimusi,¹⁷ ent tema järglane Jevgeni Franzevitš Šmurlo (1854–1934), vene ajaloo professor Tartu ülikoolis aastail 1891–1903, oli tuntud Peeter I ajastu uurija. Juba 1889. aastal, lugedes veel Peterburi ülikoolis oma esimest eradotsendi kursust, pühendas ta selle Peeter I ajastule. Ivan Ivanovitš Lappo (1869–1944), hilisem Šmurlo järglane Vene ajaloo õppetoolil Tartus, tollal aga Peterburi ülikooli üliõpilane, meenutas hiljem Prahas emigratsioonis olles, et selles esimeses ülikooli loengukursuses ilmutas Šmurlo end Peeter I ajastu erakordselt hea tundjana ja peakangelase tõelise austajana.¹⁸ Lappo kirjutab ka, et juba 1890. aastate algusest ootasid vene ajaloolased Šmurlolt mahukat Peeter I ajastule pühendatud uurimust,¹⁹ kuid hõivatuna teiste uurimustega Vene ajaloost, ei jõudnud ta seda teoks teha, ehkki selleteemalisi publikatsioone ilmus Šmurlol kogu tema elu jooksul.²⁰ Nimelt, seades endale sihiks selgitada välja, missugust rolli mängisid Peeter I reformides suhted katoliikliku Euroopaga, tegi Šmur-

¹⁵ Е. Ф. Шмурло, А. Г. Брикнер (некролог), 24.

¹⁶ Wilhelm Lenz, „Carl Schirren (1826–1910) und seine „Lebensaufgabe““, *Geisteswissenschaften und Publizistik im Baltikum des 19. und frühen 20. Jahrhunderts*, hrsg. von Norbert Angermann, Wilhelm Lenz und Konrad Maier (Berlin: LIT, 2011), 229–232.

¹⁷ Е. Ф. Шмурло, А. Г. Брикнер (некролог), 32.

¹⁸ И. И. Лаппо, „Памяти Б. А. Евреинова, А. А. Кизеветтера и Е. Ф. Шмурло“, *Записки Русского исторического общества в Праге, Кн. 3. Прага Чешская* (Нарва, 1937), 20–21.

¹⁹ *Ibid.*, 23.

²⁰ М. В. Ковалев, „Петровская эпоха в научном наследии Е. Ф. Шмурло“, *Новый век: история глазами молодых*, Вып. 5 (Саратов, 2006), 43.

Foto 3. Jevgeni Šmurlo Roomas 28. novembril 1909 (TÜR, fond 38, 403-42)

lo, nagu seda on rõhutanud Prahas töötanud vene pagulasajaloolane Vsevolod Vassiljevits Šahhanev (1885–1940), oma elu peamise avastuse: ta avastas Vene ajaloo jaoks Itaalia arhiivid,²¹ nimelt uuris ja tõi aktiivselt teaduskäibesse Itaalia arhiivides talletatud Vene ajaloo dokumente. Just Tartu ajajärgul orienteerus ta sellele tegevusele ümber.²²

Tartus jõudis ta välja anda ka selle töö esimesed viljad — Peeter I ajastu dokumentide kogumiku.²³ Selle sissejuhatuses on Šmurlo märkinud, et Peeter I aegseid suhteid Lääne-Euroopaga oli seni uuritud peamiselt n-ö loode suunas, teisisõnu, Venemaa suhteid protestantlike riikidega, s.o Rootsi, Preisi, Hollandi ja Inglismaaga. Šmurlo arvas aga, et tähelepanu ei vääri suhted mitte ainult protestantliku, vaid ka katoliikliku maailmaga, millele kõnealune kogumik oligi pü-

²¹ В. В. Саханев, „Евгений Францевич Шмурло. Биографический очерк“, *Записки Русского исторического общества в Праге, Кн. 3. Прага Чешская* (Нарва, 1937), 63.

²² Л. В. Дубьева, „Евгений Францевич Шмурло — профессор Тартуского (Дерптского/Юрьевского) университета в 1891–1903 гг.“, *Российские университеты в XVIII–XX веках: Сб. науч. Статей, 7* (Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 2004), 105–134.

²³ *Сборник документов, относящихся к истории царствования императора Петра Великого. Собрал Е. Шмурло*, Т. 1. 1693–1700 (Юрьев, 1903).

hendatud. Ja kuigi enamik selles koguteoses avaldatud dokumentidest oli pärit Veneetsia ja Rooma arhiividest, ei puudunud sealt ka Vene-Poola suhteid puudutav materjal, mis koos Suurt Saatkonda kajastava dokumentatsiooniga peegeldab rahvusvahelist olukorda enne Põhjasõja algust.

Šmurlo suurematest Peeter I käsitlustest peaks veel nimetama aastail 1911–1912 Rahvahariduse Ministeeriumi ajakirja eri numbrites ilmunud teost „Peeter Suur kaasaegsete ja järeltulijate hinnangutes”,²⁴ mis kujutas endast Šmurlo 1889. aastal samas ajakirjas (№№ 7–8) ilmunud uurimuse edasiarendust. See historiograafiline uurimus sisaldab muu hulgas ülevaadet Peeter I enda algatusel koostatud töödest Põhjasõja kohta. Nimelt, soovides jäädvustada raskete sõja-aastate tegevust, käskis tsaar juba märtsis 1705 koguda andmeid sõjategevuse kohta; 1711. aastast hakati koostama ka sõja ajalugu, sel otstarbel koguti sõjakäikude žurnaale, valitsuse korraldusi, aruandeid sõjategevuse kohta ja osavõtjate jutustusi.²⁵ Sõja ajaloo koostamisse oli kaasatud terve hulk Peeter I kaastöölisi, kes püüdsid kogutud ulatusliku materjali korrastada. Kõige rohkem aga, nagu on rõhutanud Šmurlo, tegeles sellega tsaar ise: uurimuse kaheksast redaktsioonist viis on tehtud tsaari enda käega, tsaar hoolitses selle eest, et kõik oleks kirja pandud võimalikult täpselt. Trükki jõudis see töö alles Katariina II ajal. Šmurlo rõhutab teose detailsust ja tähtsust ajalooallikana.

Professorina pidi Šmurlo oma loengukursustel peatuma ka Põhjasõja teemadel, kuid peale selle luges ta 1899. a erikursust Peeter I aegsetest õigusaktidest ja 1893. a juhendas Peeter I ajastule pühendatud eriseminari.²⁶ Kahjuks pole teada kõikide Šmurlo Tartu aastate eriseminaride temaatika, kuid tema kiindumus Peeter I ajastusse lubab siiski arvata, et tegelikult käsitles ta õppetöös seda ajastut tihedamini.

Oma üldkursuse põhjal 1930. aastate esimesel poolel Prahas avaldatud „Vene ajaloo kursuses”²⁷ võttis Šmurlo Peeter I ajastu vaatluse

²⁴ Е. Ф. Шмурло, „Пётр Великий в оценках современников и потомства“, *Журнал Министерства народного просвещения*, 1911, Октябрь, 316–340; Ноябрь, 1–37; Декабрь, 201–273; 1912, Май, 1–40; Июнь, 193–259.

²⁵ Е. Ф. Шмурло, „Пётр Великий в оценках современников и потомства“, *Журнал Министерства народного просвещения*, 1911, Октябрь, 324–325.

²⁶ Л. В. Дубьева, „Евгений Францевич Шмурло — профессор Тартуского (Дерптского/Юрьевского) университета в 1891–1903 гг.“, 108–109.

²⁷ *Курс русской истории*. Т. 1–3 (Praha, 1931–1935); taastrükk: Е. Ф. Шмурло, *Курс русской истории*, Т. 1–4 (СПб., 1999).

Foto 4. Ivan Lappo (TÜR, fond 78, 17-147)

alla põhjalikult ja eri aspektidest, sõnastades selgelt välispoliitilised ülesanded,²⁸ rääkides pikemalt ettevalmistustest Põhjasõjaks, selle käigust aga suhteliselt lühidalt, eriti rõhutades Narva lahingu osatähtsust ja Karl XII isiksuse rolli.²⁹ Kavarem, 1922. aastal Münchenis ilmunud Vene ajaloo õpikus, mis oli mõeldud vene paguluse noore generatsiooni esindajatele, seadis Šmurlo Peeter I ajastu tähtsale kohale.³⁰ Jaotades seda perioodideks, periodiseeris autor ühtlasi Põhjasõda: ta eristas ettevalmistusperioodi 1695–1700, aastaid 1700–1709, s.o sõja algusest Poltaava lahinguni, ja aastaid 1709–1721, mil päevakorral oli vajadus „kindlustada Poltaava võidu viljad – 1710. aasta (ainuke koht Šmurlol, kus see daatum on rõhutatud – *L. D.*) saavutused (Viiburi, Riia, Käkisalmi, Pärnu, Kuressaare, Tallinn), mille pärast tegelikult sõda peetigi”.³¹

Šmurlo tööde bibliograafias, mis on ilmunud 1937. aastal Prahast, on trükkiks ette valmistatud, kuid ilmumata tööde hulgas nimetatud ka Peeter I ajastule pühendatud suurteose peatükke I–XXII, kusjuures on märgitud, et need peatükid hõlmavad Peeter I elu hällist Põhjasõjani.³² Kokkuvõttes võime öelda, et kogu oma teadlaselu jooksul jäi Šmurlo Peeter I ajastule truuks, kuid Põhjasõda ei olnud tema jaoks kõige köitvam süžee, enam huvitas teda Peeter I kui ajastu peakangelane ise.

²⁸ Е. Ф. Шмурло, *Курс русской истории*, Т. 3 (СПб., 1999), 195–198.

²⁹ *Ibid.*, 264–271.

³⁰ Taastrükk: Е. Ф. Шмурло, *История России 862–1917 гг.* (Москва, 1997).

³¹ *Ibid.*, 363.

³² В. В. Саханев, „Библиография печатных работ Евгения Францевича Шмурло“, *Записки Русского исторического общества в Праге. Кн. 3. Прага Чешская* (Нарва, 1937), 160.

Professor Šmurlo järglane Vene ajaloo õppetoolil aastatel 1905–1918, varem juba mainitud Ivan Ivanovitš Lappo oli Leedu suurvürstiriigi ajaloo spetsialist, kes jätkas selle uurimist ka oma elu Tartu-perioodil.³³ Valdavalt Leedu suurvürstiriigi ajaloole olid keskendunud ka tema erikursused, kuid oli ka erandeid, nende hulgas näiteks 1907–1908 õppeaastal loetud erikursus „Peeter I reform ja seisuslik kord”.³⁴ Põhjasõjale pühendatud erikursusi nimetatud ei ole, seda teemat ei puuduta ka säilinud litografeeritud loengukursused.³⁵ „Kiriku ajaloo” kursuses leidub siiski Peeter I ajastut käsitlev osa, kus on vaatluse all vanausulised ja nende suhtumine Peeter I reformidesse.³⁶ Seega professor Lappo ei pühendanud Peeter I ajastule ja sealhulgas Põhjasõjale rohkem aega, kui seda nõudis korraline õppetöö.

Jevgeni Tarle ja Stalini tellitud triloogia

Kuid Põhjasõja teema puhul tuleks rääkida veel ühest Tartu ülikoolis XX sajandi alguses töötanud ajaloolasest. See on Jevgeni Viktorovitš Tarle, keda on nimetatud kõige kuulsamaks ja populaarsemaks nõukogude ajaloolaseks.³⁷

Akadeemik J. V. Tarle (1874–1955), Tartu ülikooli professor aastatel 1913–1918³⁸, kui *école russe* esindaja ei pöördunud kõnealuse teema juurde enne Tartusse saabumist. Tartus luges ta uusaja üldkursust, mille sisu kohta pole lähemaid teateid, ent ühtlasi erikursusi Prantsuse ja Inglismaa ajaloo, Prantsuse revolutsiooni ja Euroopa ajaloo kohta Prantsuse revolutsiooni ajal. Ka 1949. aastal (seega kuus

³³ Ljudmila Dub'eva, „Ivan Ivanovič Lappo (1869–1944): „Ich möchte die Staatsordnung von Litauen untersuchen““, *Geisteswissenschaften und Publizistik im Baltikum des 19. und frühen 20. Jahrhunderts* (Berlin: LIT, 2011), 523.

³⁴ *Ibid.*, 527.

³⁵ И. И. Лаппо, *Конспект по русской истории (Продолжение)* (Юрьев: Литогр. Э. Бертельсон, 1909), 148 с.; И. И. Лаппо, *История русской церкви. По лекциям профессора И. И. Лаппо* (Юрьев: Литогр. Э. Бертельсон, 1909), 183 с.

³⁶ И. И. Лаппо, *История русской церкви*, 116–132.

³⁷ Б. С. Каганович, „Евгений Викторович Тарле: Биографический очерк“, *Академическое дело 1929–1931 гг.*, Вып. 2, *Дело по обвинению академика Е. В. Тарле*, Ч. 1 (СПб., 1998), LXV.

³⁸ Ljudmila Dubjeva, „Akadeemik Jevgeni Viktorovitš Tarle – Tartu Ülikooli üldajaloo professor 1913–1918“, *Vene aeg Eestis: uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 14 (21) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006), 212–228.

aastat enne akadeemiku lahkumist siit ilmast) NSV Liidu Teaduste Akadeemia NSV Liidu teadlaste bibliograafia sarjas ilmunud bibliograafiast ei leia me otseselt Põhjasõda käsitlevaid töid³⁹ (ent seda teemat võis olla vaadeldud mitmesugustes uusaja üldkäsitlustes⁴⁰). Ometi on Tarle nimi sellega seotud ja tema rikkalikust teaduspärandist on Põhjasõja teemat puudutav monograafia praeguseks avaldatud Venemaal vähemalt kuuel korral.⁴¹ Selle uurimuse ettevalmistamine on Tarle elus seotud ühe järjekordse kriitilise seigaga — nende poolest oli tema elu rikas.

Nimelt, hoolimata sellest, et ta oli üldtunnustatud rahvusvahelise mainega teadlane — tõeline suurkuju oma aja ajaloolaste seas — ripus tema kohal pärast 1930. aastate repressioone Stalini võimaliku soosingu või ebasoosingu Damoklese mõõk, ja Tarle pidi hoolega arvestama Stalini soovide ning soovitustega. Soovides jäädvustada oma juhtrolli saavutatud võitudes, tellis Stalin pärast Teise maailmasõja

Foto 5. Jevgeni Tarle (rmt: *Из литературного наследия академика Е. В. Тарле*, 1981)

³⁹ Евгений Викторович Тарле (Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949), 65 с. (Материалы к библиографии ученых СССР. Серия история; вып. 3).

⁴⁰ Vt nt: E. B. Тарле, *Русский флот и внешняя политика Петра I* (Москва, 1949), 29.

⁴¹ E. B. Тарле, *Северная война и шведское нашествие на Россию* (Москва, 1958); E. B. Тарле, *Сочинения*, Т. X (Москва, 1959); E. Tarlé, *La guerre du Nord et l'invasion suédoise en Russie*, Т. 1–2 (Moscou, 1966); E. B. Тарле, *Избранные сочинения академика Е. В. Тарле: в 4-х томах, Том 3. Северная война и шведское нашествие на Россию. Русский флот и внешняя политика Петра I* (Ростов-на-Дону, 1994); E. B. Тарле, *Северная война и шведское нашествие на Россию. Русский флот и внешняя политика Петра I* (Москва, 2009); E. B. Тарле, *Северная война и шведское нашествие на Россию. Русский флот и внешняя политика Петра I* (Москва, 2011).

lõppu Tarlelt triloogia vene rahva võidukast võitlusest agressoritega eri aegadel. See pidi sisaldama uurimust vene rahva võitlusest Rootsi interventsiooniga 18. saj alguses, seega uurimust Põhjasõjast; uurimust 1812. aasta sõjast ehk võitlusest Napoleoni interventsiooniga (mille kohta Tarle oli juba kirjutanud suurt populaarsust saavutanud töid) ja lõppema Suures Isamaasõjas peetud kangelasliku võitluse jäädvustamisega. Tarle sattus väga komplitseeritud olukorda. Sellest ülesandest ei saanud kuidagimoodi keelduda, kuid nõnda formuleeritud tellimuse täitmine ei käinud kokku tema sisemiste tõekspidamisega. Olukord oli tõepoolest keeruline. Ta pidi sellest välja rabelema.

Stalini ülesandest kirjutada triloogia „Vene rahvas võitluses agressoritega XVIII–XX sajandil” teatati Tarlele 1948. aastal.⁴² Tarle asus operatiivselt tööle. Juba 5. augustil 1948. aastal oli kirjastusega sõlmitud leping: Tarle pidi kirjutama raamatu „Põhjasõda ja Rootsi vallutusretk Venemaale”. Juba 1949. aasta alguseks oli käsikiri mahuga 40 trükipoognat valmis. Töö selle kallal jätkus ka hiljem, käsikirja töötati ümber ja täiendati. Ilmus see aga alles postuumselt 1958. aastal, mahuga 30 trükipoognat.⁴³ See jäi viimaseks Tarle lõpetatud suurteoseks.⁴⁴ Keskkel kohal on teoses Karl XII retk Poltaava alla, Poltaava piiramine ja Poltaava lahing. Põhjasõja käik enne 1708. aastat ja pärast 1709. aastat on kirjeldatud märksa lühemalt. Põgusalt on loetletud 1710. a sündmused.⁴⁵ Kuna triloogia pealkirjas oli rõhutatud rahva võitlust, oli teoses tähtsal kohal rahvasõda Rootsi agressorite vastu. Eelretsensioonis heideti Tarlele ette, et ta on liiga üksikasjalikult kirjutanud Karl XII-st, ja Tarle pidi end õigustama, vastates, et põhjalik Karl XII kirjeldus on tingitud „kõigest sellest, mis edastati mulle algul Keskkomitees, kui spetsiaalselt minu käest telliti kolmele vallutusretkele pühendatud töö. Juhtkond soovis, et „Tarle jutustaks kolme agressori — Karl XII, Napoleoni ja Hitleri saatusest”. Ka nõuti, et oleks korraga sõlmitud leping kõigi kolme raamatu kirjutamise kohta.”⁴⁶

⁴² Б. С. Каганович, Евгений Викторович Тарле и петербургская школа историков (СПб., 1995), 97.

⁴³ Е. В. Тарле, *Северная война и шведское нашествие на Россию* (Москва, 1958).

⁴⁴ Б. С. Каганович (1995), 97–98.

⁴⁵ Е. В. Тарле, *Северная война и шведское нашествие на Россию* (Москва, 1958), 457, 465–466.

⁴⁶ Б. С. Каганович (1995), 97.

Tarle õpilane ja biograaf J. J. Tšapkevitš on oma 1977. aastal ilmunud raamatus rõhutanud, et kuigi tellimuse järgi keskendas Tarle selles raamatus põhitähelepanu rahva osale Rootsi armee purustamises, kajastati teoses Põhjasõja kõiki aspekte: sõjategevust, diplomaatiat ja rahva osalemist sõjas.⁴⁷ Hoopis kriitilisem on Peterburi uurija B. S. Kaganovitši seisukoht 1995. aastal ilmunud Tarlele pühendatud monograafias. Märkides, et teos vastab kõigile 1950. aastate alguse teoste kaanonitele,⁴⁸ rõhutab Kaganovitš, et Tarle täitis kõik võimalikud tellijate ettekirjutused: agressor on häbistatud ja kõrvaldatud, NSV liidu rahvaste sõprus on kõigutamatu ja sügavate ajalooliste juurtega, rahvas on patriotismi põhiline kandja, vene sõjakunst on kõrgel tasemel.⁴⁹ Kaganovitši sõnul ei toonud see teos aga teaduslikus plaanis probleemi uurimisse midagi uut, ei püstitatud mingeid tõsiseid probleeme. Aspekt, mille Tarle oli valinud Põhjasõja vaatlemiseks — *heroiline apoteoos* — ei ole Kaganovitši väitel kuigi huvipakkuv. „Kõik kukub välja väga lihtsalt ja väga „õigesti”, ent ei ole kuigi huvitav. „Põhjasõja” parimad leheküljed — see on Karl XII hiilgav karakteristika, kuid just nimelt see arvatavasti pidurdaski raamatu ilmumist. [...] Kogu raamatul lasub hilisstalinismi sügav vari”.⁵⁰ Ka tunnustatud Põhjamaade ajaloo uurija A. S. Kan, iseloomustades sõjajärgse aja nordistika historiograafiat, märgib, et siis ilmusid „sellele ajastule iseloomulikud raamatud”⁵¹ ja esimesena nende autoritest mainib Tarlet; kuid see asjaolu ei takistanud Tarle teosel mängimast tähtsat rolli kaasaegses historiograafias ja selle aktiivset kasutamist, sealjuures nii tunnustavat kui ka kriitilist.⁵²

Tarle raamatu „Põhjasõda ja Rootsi vallutusretk Venemaale” tekstist kumab läbi ka Tarle Tartu minevik: esimese peatüki alguses, kus ta räägib varasematest rootslaste sissetungidest Venemaale, sh XVII sajandi alguses nn Segaduste ajal, rõhutab ta Tartu ülikooli raamatukogus hoitava De la Gardie arhiivifondi tähtsust selle aja-

⁴⁷ Е. И. Чапкевич, *Евгений Викторович Тарле* (Москва, 1977), 111.

⁴⁸ Б. С. Каганович (1995), 97.

⁴⁹ *Ibid*, 98.

⁵⁰ *Ibid*.

⁵¹ А. С. Кан, „Советская и постсоветская историческая nordистика — первые итоги“, *Северная Европа: Проблемы истории*, Вып. 4 (Москва: Наука, 2003), 7.

⁵² Vt nt: В. Е. Возгрин, *Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг.* (Ленинград, 1986), 118, 149–150, 169, 178–179, 206–209 jt.

järgu uurimisel ja omaaegse Tartu ülikooli dotsendi G. A. Zamjatini osa kõnealuse materjali käsitlemisel.⁵³

Triloogia ülejäänud osad jäid kirjutamata. 1812. aasta Isamaasõjast oli Tarle küll korduvalt kirjutanud, ja neid raamatuid anti korduvalt ka välja, kuid just aastail 1951–1952 vallandus kampaania nendes Tarle teostes väljendatud seisukohtade vastu.⁵⁴ Tarle pidi pöörduma isiklikult Stalini poole — kiri 15. septembrist 1951 — palvega avaldada tema vastus, mida seejärel tehtigi. Vastuses lubas Tarle arvestada tehtud kriitikat. Siiski uut raamatut 1812. aasta Isamaasõjast ei avaldatud (ilmus ainult ulatuslik artikkel Kutuzovist ja, postuumselt, artikkel Borodino lahingust). Tema kaasaegsete kinnitusel said just Tarle teostest kaugeltki mitte objektiivse kriitika objektid 1951–1952 peetud poleemikas 1812. aasta Isamaasõja kohta, see arvustamine mõjus talle väga halvasti. Ühtlasi kerkisid tol ajal taas päevakorrale Tarle sidemed Tartuga: nimelt oli Tarle kutsutud Tartu ülikooli juubelipidustustele 1952. aastal. Ta saatis tervitustelegrammi,⁵⁵ ise aga kohale ei tulnud. Sellel võib olla palju põhjusi, nagu vanus ja tervis, kuid võib-olla veel üks: tema vastu vallandatud kampaania taustal — näiteks süüdistati teda selles, et ta kordas „aadellik-kodanlikku legendi Barklay de Tollyst kui päästjast”⁵⁶, — ei tahtnud ta veel kord tuletada oma oponentidele meelde revolutsioonielset professuuri Tartus.

Ajaloolaste seas on säilinud ka suuline pärimus (S. A. Feigina, A. S. Kan), et Tarle ei tahtnudki kirjutada triloogia ülejäänud osi. Ta olevat öelnud: „Stalin tahab, et ma kirjutaksin temast, aga ma suren varem, [kui jõuan kirjutada].”⁵⁷ Teiselt poolt arvatakse, et on raske hinnata, kuivõrd see versioon on tõendatud, sest oma artiklites on Tarle korduvalt ülistanud Stalinit, eriti tema välispoliitikat, kuid ei ole seda siiski teinud suurtes monograafiates.

⁵³ E. В. Тарле, *Северная война и шведское нашествие на Россию* (Москва, 1958), 13; E. В. Тарле, *Сочинения*, Т. X (Москва, 1959), 816.

⁵⁴ Б. С. Каганович (1995), 99–100; И. Г. Гуткина, „Вспоминая Е. В. Тарле“, *Из литературного наследия академика Е. В. Тарле* (Москва, 1981), 311; Лео Яковлев, „Т-щ Сталин и т-щ Тарле“, E. В. Тарле, *Падение абсолютизма в Западной Европе и России* (Москва, 2011), 259–267 (Leo Jakovlev on Jevgeni Tarle sugulase J. L. Kranzfeldi pseudonüüm).

⁵⁵ Eesti Ajalooarhiiv (EAA), 5311-1-176, l. 94.

⁵⁶ Tsitaat teosest: Б. С. Каганович (1995), 99.

⁵⁷ Tsitaat teosest: Б. С. Каганович (1995), 98.

Tarle raamatu „Põhjasõda ja Rootsi vallutusretk Venemaale” puhul peab seega kindlasti arvestama nii sellega, et teos pidi olema üks osa triloogiast, kui ka sellega, mis vaimus pidi see triloogia kirjutatud olema, samuti ka sellega, et Tarle eluajal teos ei ilmunud ja me ei tea, missugust vastukaja oleks ta siis esile kutsunud või kuidas Tarle oleks sellele reageerinud. Postuumselt ilmunud teos jõudis aga laia lugejaskonnani. Ainuüksi aastatel 1958–2011 – 53 aasta jooksul – ilmunud viie venekeelse trüki kogutiraaž on 89 600 eksemplari (1958. a trükk – 30 000; 1959. a – 28 600; 1994. a – 25 000; 2009. a – 3000; 2011. a – 3000). Ka raamatukogude eksemplaride olukord – nad on ära loetud – kinnitab, et raamat leidis lugejaid. Vähemalt üks seletus võib olla see, et talle omase meisterlikkusega on Tarle loonud teose, mis vastas lugejate ootustele. See lubab ka kinnitada, et Tartu ülikoolis XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses töötanud ajaloolaste käsitlustest on enim levinud just Tarle Põhjasõja-käsitlus.

The Great Northern War, its background,
causes and consequences as treated in the
writings of the historians who worked
at the University of Tartu in late 19th century
and early 20th century

PhD LJUDMILA DUBJEVA
Library of the University of Tartu

It is difficult to overestimate the importance of the Great Northern War and associated events in Estonia's history. Inevitably, the topic is frequently tackled in academic research and teaching processes. Although the distinguished historians who worked at the University of Tartu at the end of the 19th and beginning of the 20th century had their individual research interests, the scope and importance of the aforementioned topic ensures its representation to a smaller or larger extent in the writings of all those scholars.

In 1872-1891 Aleksander Brückner (1834-1896) was Professor of Russian history at the University of Tartu. Among the best voluminous monographs by Brückner is one about Peter the Great. Accordingly, that monograph contains descriptions of the war preparations, the course of the Great Northern War and the corresponding international relations: everything is mostly reflected through the prism of that Czar's personality. The events of 1710 are described in the chapter titled "Poltava. Vyborg. Riga". This title is indicative of the sequence of importance of the corresponding events in the opinion of the author. Brückner's successor, Yevgeny Franzevich Shmurlo (1854-1934), Professor at the Chair of Russian History, stressed in the obituary to his predecessor in 1897 that at the time of publication the book had been a novel and unique occurrence in Russian historiography, being the sole work written for the general public encompassing the whole epoch of Peter the Great and based on a scientific approach to that Czar.

Yevgeny Franzevich Shmurlo, Professor of Russian history at the University of Tartu in 1891-1903, was a prominent researcher of the period of Peter the Great's rule. From the early 1890s Russian historians had been expecting Shmurlo to write and publish a large trea-

tise on the epoch of Peter the Great but, being engaged in research of other topics of Russia's history, he never created the treatise expected of him. Although Shmurlo never wavered in his scholarly fascination with that monarch, the Great Northern War was not a subject close to his heart as he was more interested in Peter the Great as the outstanding protagonist of many historic events. In his capacity as Russian history professor, Shmurlo had to deliver lectures that included deliberations on the Great Northern War issues but in 1899 he also offered the additional course on legislation from the period of Peter the Great's rule, having supervised a special seminar about the epoch of Peter the Great in 1893. Unfortunately, we do not know the topics of all special seminars supervised by Shmurlo during his Tartu tenure, but his fascination with the times and deeds of Peter the Great allows us to hazard a guess that he indeed tackled that epoch in his teaching more frequently.

Ivan Ivanovich Lappo (1869-1944) was Shmurlo's successor at the Chair of Russian History in 1905-1918. He specialised in the history of the Grand Duchy of Lithuania and he continued the corresponding research work during his time in Tartu. Lappo's special courses were also mostly dedicated to the history of the Grand Duchy of Lithuania but he is also known to have offered a special course titled "Peter the Great's reform and estate system" in the 1907-1908 academic year. So we can conclude that for Professor Lappo the epoch of Peter the Great, including the Great Northern War, was only as attractive as his teaching duties required it to be.

Academician Yevgeny Viktorovich Tarle (1874-1955) was professor at the University of Tartu in 1913-1918. Later Stalin commissioned him to write the book titled "Great Northern War and Swedish invasion of Russia" as the first part of the planned trilogy bearing the title "Russian people fighting aggressors in XVIII-XX centuries". The trilogy never materialised but the book about the Great Northern War became Tarle's last finished masterpiece, published after his death in 1958. This monograph has already enjoyed five Russian-language editions and it has been translated into French. This allows us to assert that Tarle's treatment of the Great Northern War is the most widespread of such publications by the historians who worked at the University of Tartu at the end of the 19th and beginning of the 20th century.

MUUSEUMIKOGUD

Ajaloolisest klaasist Tartu Ülikooli ajaloo muuseumis

TULLIO ILOMETS

Cand. chem., Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi konsultant

Ajaloolise klaasi teekond muuseumi

Tartu ülikooli ajaloo muuseumi kogudes on rikkalikult ajaloolist klaasi: nii klaasist aparatuuri, mõõteriistu kui ka mitmesuguseid laboratooriumi abivahendeid. Klaasi leidub ka aparaatides ja seadmetes, mis vajavad tööks optilisest klaasist valmistatud detaile, nagu teleskoobid, mikroskoobid, teodoliidid, refraktomeetrid, fotoaparaadid, polarimeetrid, spektroskoobid jm. Klaasil on otsustav tähtsus paljude objektide säilitusnõudena pudelite, purkide

ja silindrite kujul. Klaas on esindatud ka klaasvati, klaasriide ja klaastekstiilpaelana. Klaasist on fotoplaadid, mitmesugust tüüpi termomeetrid, areomeetrid ja veel palju muud, näiteks prožektorilambid, elektripirnid, kuumutuslambid, raadiolambid ja indikaatorpirnid.

Kõige arvukamalt leidub eri aegadest (XIX–XX sajandist) pärinevat ja eri firmade või meistrite valmistatud laboriklaasi, kui arvata kaasa ka termomeetrid, areomeetrid, mõõte- ja analüüsiriistad. Rohkesti on samuti eri aegadest pärinevat, mitmekesise kuju ja tegumoega kollektsioonidetarbelist klaastaarat. XIX sajandi esimesest poolest pärineb Johann Friedrich Erdmanni (1778–1846) farmakognostiline kollektsioon ja suur osa selle klaaspurke-pudeleid.¹ Suurematest kogudest märkigem veel Johann Georg Dragendorffi (1836–1898) droogide kollektsiooni ja keemikute Carl Schmidt (1822–1894) kivimite² ja anorgaaniliste ainete ning Paul Kogermani (1891–1951) orgaaniliste ainete kollektsioone. Neis leidub mitmeaadse kuju ja tegumoega ning mitmesuguse päritoluga pudeleid, purke ja silindreid.

Muuseumis hoitava ajaloolise laboriklaasi ja keraamika kohta on seni trükitud ilmunud ainult üks lühiülevaade.³ Klaasiga seotud eseme, aparaatide ja kollektsioonide kohta saab siiski vähesel määral teavet mitmest trükitud avaldatud ülevaateartiklist.⁴ Mingi (klaas)

¹ Tullio Ilomets, Margit Päid, „Johann Friedrich Erdmann ja tema farmakoloogiline kollektsioon“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XVIII (Tartu, 1985), 123–130; Tullio Ilomets, Margit Päid, „Johann Friedrich v. Erdmanns (1778–1846) pharmakognostische Sammlung in Dorpat (Tartu)“, *Naturforschung, Experiment und Klinik. Deutsch-Russische Beziehungen in der Naturwissenschaftlichen Medizin des 19. Jahrhunderts*, Bd. 5, Hgg. Ingrid Kästner, Regine Pfrepper (Aachen: Shaker Verlag, 2002), 81–88.

² Kalju Utsal, „About the Mineral and Chemical Composition of Prof. Carl Schmidt's Rock Collection“, *Museum of Tartu University History. Annual 1996* (Tartu, 1997), 84–86; Sirje Sisask, „Lühiülevaade professor Carl Schmidti kivimi- ja mineraalikkollektsioonist TÜ ajaloo muuseumis“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXVIII (Tartu, 2010), 192–201.

³ Tullio Ilomets, „Laboratory Glassware and Ceramics at the the Museum of Tartu University Museum“, *Museum of Tartu University History. Annual 1996* (Tartu, 1997), 17–20.

⁴ Leili Kriis, „Tartu ülikooli ajaloo muuseumi kogud“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXVII (Tartu, 1993), 166–193; Leili Kriis, „Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi kogude kujunemine 1979–2000“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXII (Tartu, 2001), 27–54; Ingrid Mesila, „Patoloogiapreparaatide kogu Vanas Anatoomikumis“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXIV (Tartu, 2005), 135–148; Leili Kriis, „19. sajandi meditsiiniajaloo alased kollektsioonid Tartu ülikoolis“,

seadme konstruktori, leiutaja või esmavalmistaja kohta võib infot leida kataloogidest. Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi tootekataloogide kohta vt Virge Lelli⁵ 2001. a ilmunud kokkuvõtet.

Ajaloolist klaasi, nagu ka muud säilitamist väärivat, hakati koguma ja talletamiseks kõrvale panema juba enne ülikooli ajaloo muuseumi loomist, umbes 1960. aastate alguses. Õnnetuseks hävisid 21. detsembril 1965. a ülikooli peahoones puhkenud tulekahjus kaks katusealust kartserit koos sinna varjule viidud füüsikariistadega. Kolmes ülejäänud, vähem kannatada saanud kartseris said esemed peamiselt tahmakahjustusi. Klaasesemeid hävis tulekahju tõttu õnneks väga vähe. Kolmest säilinud kartserist kaks lammutati taastamistööde käigus ja üks restaureeriti.

Pärast tulekahju, 1966. a, anti ajalooliste esemete hoiukohaks kartserite asemel kaks ruumi peahoone vasakpoolse tiiva all olevast keldrist. Sinna hakati mõni aeg hiljem koondama kastidesse pakituna ka keemiahoonest pärit ajaloolist laboriklaasi.

1971. aastal loodi ülikooli ajaloo komisjon, mille üheks tööülesandeks sai ajaloo muuseumi asutamine ülikoolis. Rektor prof Arnold Koop andis käskkirja ajaloo muuseumi asutamise kohta 6. detsembril 1976.⁶ Läks veel mitu aastat, enne kui muuseum tõelisuseks muutus.⁷

8. märtsil 1979. a sai muuseum esimese ametikoha (muuseumi juhatajana asus ametisse ajaloolane Ela Martis) ja neli ruumi peahoone parempoolse tiiva keldrist: kaks fondide jaoks ning kaks ekspositsiooni tarvis. Pärast vajalikke remonditöid oli lõpuks olemas koht, kuhu paigutada ajaloolist mööblit ja võtta vastu peamiselt füüsikaosakonnast, aga ka mujalt pärit ajaloolist aparatuuri ja seadmeid. Ajalooline laboriklaas jäi osaliselt ikka veel keemiahoone hoiupaikadesse.

Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, XXXV (Tartu, 2006), 103–126; Leili Kriis, „Ülevaade muuseumi kogudesse aastail 2001–2005 laekunud materjalidest“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXV (Tartu, 2006), 145–152.

⁵ Virge Lell, „Ülevaade vanematest teadusriistade tootekataloogidest“, *Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseum 25. Juubelikogumik*. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, XXXII (Tartu, 2001), 55–73.

⁶ Ela Martis, „Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseum 1976–1993“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXVII (Tartu, 1993), 158–165.

⁷ Tullio Ilomets, „Ülikooli ajaloo muuseum. Unistused ja tegelikkus“, *Tartu Riiklik Ülikool*, 30. dets. 1977.

Muuseumile anti töötajaid juurde (ajaloolased Leili Kriis, Margit Päid, Mare Viiralt, Sirje Karis) ja esimene püsiekspositsioon avati peahoone keldris 1. aprillil 1981. Juba 1. septembril 1982 avas ülikooli ajaloo muuseum Tartu ülikooli 350. aastapäevale pühendatud näituse oma uutes ruumides Toomemäel, kus ta oli raamatukogu lahkumise järel saanud väärika püsipaiga.

Ajaloo muuseumi fondid on viimase 20 aasta jooksul tunduvalt suurenenud kolmel korral. Esimest korda, kui arstiteaduskonna prekliinilised allüksused 1999. aasta suvel kolisid vanast ja uuest anatoomikumist oma uude hoonesse Maarjamõisa – Biomeedikumi. Mahajäetud patoloogilise anatoomia märgpreparaatide kollektsioon koos ajalooliste kappidega ja muu kollektsiooni juurde kuuluvaga viidi uuest anatoomikumist vanasse anatoomikumi. Muuseumi fondid täienesid suure hulga vana mööbli ja aparatuuriga.

Teist korda lisandus fondidesse hulganisti klaasesemeid, seadmeid ja ajaloolist mööblit 2005. aasta suvel, kui farmaatsia instituut kolis oma uude asupaika tehnoloogia instituudi hoonesse (Nooruse 1). Omal ajal, kui farmaatsia instituut kolis 1939. a Raekoja platsi äärsest majast oma hiljuti valminud uude hoonesse peahoone kõrvale, võeti kaasa kogu liikuv vara: vanad kapid, osa laborilaudu jm, sealhulgas kogu klaasitagavara, mis osaliselt pärines veel XIX sajandi algupoolest. Professor Georg Dragendorffi kuulus droogide kollektsioon paigutati tookord uues majas selle tarbeks spetsiaalselt ehitatud ja sisustatud muuseumi-hoiuruumi.⁸ 2005. a tehnoloogia instituuti kolides võeti Dragendorffi kollektsioonist uude asupaika kaasa ainult osa. Ülejäänud viidi koos vajaliku koguse originaalriiulitega vanasse anatoomikumi, kus see kuni 2011. aasta novembri alguseni paiknes eraldi ruumis riulitel. Farmaatsia-keemiahoone keldriladudest saadi hulgaliselt XIX ja XX sajandi esimesest poolest pärinevat laboriklaasi. Mainida võiks tuubusega ja tuubuseta eri suurusega retorte, nende juurde kuuluvaid koonilise toruga destillaadi vastuvõtukolbe, üht väga suurt, rohekast klaasist retorti, eri tüüpi bürette, eudiomeetreid, mitmesugust tüüpi destillatsioonikolbe ja lehtreid. Samuti paksust klaasist mitme tuubusega nõusid,

⁸ Toivo Hinrikus, Ain Raal, Hain Tankler, *Farmaatsia Tartu ülikoolis läbi aegade* (Tartu, 2005).

Foto 1. Tuubusega retort (A. Tennuse foto)

gaaside kuivatuskolonne, algse tegumoega Scheibleri⁹ eksikaatoreid, dialüsaatoreid jm. Eraldi märkimist väärivad 1824. aastal Gay-Lussaci (1778–1850) kirjeldatud ja tiitrimiseks kasutusele võetud omapärase kujuga erimahulised büretid.¹⁰

Kolmas, eriti rikkalik ajaloo muuseumi fondide täienemine seosub 2009. aasta augustis alanud keemiaosakonna ülekolimisega hiljuti valminud Chemicumi hoonesse Maarjamõisa väljal (Ravila 14A). Vanas keemiahoones oli keemiaosakond tegutsenud alates 1950. aastast.¹¹ Sinna jäi maha eelmisest asukohast, peahoonest, üle toodud mööblit, kuuekümne aasta jooksul kogunenud ja selle ajaga juba ajalooliseks muutunud aparate, seadmeid ja eriti suurel hulgal laboriklaasi, klaasaparatuuri, -pudeleid ja -purke. Ühest seinakapist leiti Carl Schmidti anorgaaniliste ainete kollektsiooni kaduma läinud osa. Rohkesti saadi ka kvartsklaasist esemeid, nagu mikroelementanalüüsi põletustorud, kvartstiiglid, katseklaasid ja muud kvartsist

⁹ Carl Wilhelm Bernhard Scheibler (1827–1899), saksa keemik.

¹⁰ Joseph Louis Gay-Lussac (1778–1850), prantsuse keemik. Vt *Annales de chimie et de physique*, 26, 162, 1824.

¹¹ Tullio Ilomets, „Keemikute neli kolimist“, *Universitas Tartuensis*, nr 9, november 2009, 14–15.

Foto 2. Rohelisest metsaklaasist tuubusega destilleerimiskolb, millele käib peale alembiik (A. Tennuse foto)

laboritarbed. Muuseumi viidi kromatograafia ja elektroforeesi algaegadel kasutatud klaasnõusid, ilmutustanke, kolonne ja muud sellesse valdkonda kuuluvat. Suuresti täienes mikroanalüüsi ja mikrosünteesi klaasaparatuur. Suuremõõduliste klaaseseemete kollektsiooni lisandus suuri eksikaatoreid, lihviga ja lihvita mitmeliitrilisi kolbe, jaotuslehtreid, ekstraktoreid, pikki kromatograafia kolonne, suuri Kippi aparaate ja mõõtsilindreid ning gasomeetreid. Omaette kollektsiooni moodustavad klaasist destilleerimiseadmed: eri tüüpi, lihtsamad ja keerulisemad destillatsioonikolonnid, jahu-

tid, destillaadi lihtvastuvõtjad, fraktsioonide kogujad (ämblikud), lihvidega kokku pandavad destilleerimiseadmed, eri kuju ja suurusega destilleerimiskolvid, ümarkolvid jne. Täiendust sai laboripudelite ja purkide (klaastaara) kogu. Rohkelt lisandus mitmesuguse suurusega klaaskorkidega pudeleid, millel olid ainete nimetused juba enne klaasi peale töödeldud.

Vanast keemiahoonest saadi väga suur hulk eri firmade valmistatud erivanuselisi, eri otstarbeks, mitmesuguste mõõtmisvahemike ja täpsusastmetega termomeetreid ning areomeetreid, muu hulgas näiteks termomeetrite komplektid spetsiaalsetes karpides, lihviga ja lihvita termomeetrid, Beckmanni termomeetrid, termoregulaatorid, väikesed termomeetrid mikrosünteesi ja -analüüsi tarbeks, mitteilavhõbeda termomeetrid, areomeetrite komplektid, alkoholomeetrid.

Keemiahoonest saadud klaaseseemete hulgas leidis ka spektrofotomeetrite ja fotokolorimeetrite juurde kuuluvaid optilistest klaasist ja kvartsist küvettide ja värvusfiltrite komplekte.

Foto 3. Rohelisest metsaklaasist tuubusega alembiik (A. Tennuse foto)

Ajaloolise klaasi liigitamine

Ajaloolist laboriklaasi saame ennekõike liigitada selle järgi, milleks mingit eset on vajatud, s.t mis otstarbel see on valmistatud. Laboritarbed jagunevad kolme suurde rühma: üldvahendid, erivahendid ningite kindlate protseduuride tegemiseks ja mõõtevahendid. Neljanda rühmana on allpool toodud vaakumpumbad ja viiendana Tartu Ülikooli keemiaosakonnas eritellimusel valmistatud esemed.

1. Üldkasutatavad vahendid

Siia kuuluvad katseklaaside mitmesugused variandid, keeduklaasid, seisukolvid, koonilised Erlenmeyeri¹² kolvid, mensuurid, mõõtsilindrid, harilikud ja vaakumeksikaatorid, harilikul rõhul läbi paberfiltri¹³ filtreerimise lehtrid, Treadwelli¹⁴ ja Meyeri¹⁵ aurutuslehtrid, vaakumi

¹² Emil Erlenmeyer (1825–1909), saksa keemik.

¹³ Paberfilter. 1883. a hakkas tuhavabu paberfiltreid tootma saksa firma Schleicher & Schüll.

¹⁴ Frederick Pearson Treadwell (1857–1918), USA keemik analüütik, töötas Zürichis.

¹⁵ Viktor Meyer (1848–1897), saksa keemik.

all filtreerimiseks Bunseni¹⁶ imipudelid ja klaasist Büchneri¹⁷ lehtrite ja nuutšfiltrite variandid. Üldvahendite hulka kuuluvad ka tuubusega varustatud destilleeritud vee pudelid ja klaasist vaakumpumbad, pesupudelid, kaaluklaasid (büksid), reaktiivide purgid ja pudelid.

2. Erivahendid

Siia kuuluvad kõigepealt destilleerimisega seotud riistad. Esmajoones vanemat tüüpi rohelisest klaasist destilleerimismõud, vastuvõtjad, alembiigid e kuppelid, mis on Maks Roosma (1909–1971) hinnangul valmistatud XVIII sajandi lõpus või XIX sajandi algul.¹⁸ Arvukalt on mitmesuguse suurusega ja eri värvi klaasist tuubuseta ja tuubusega retorte, samuti Klinger¹⁹, Wurtzi²⁰, Lunge²¹, Emery²² ja Claisen²³ kolbe ning nende lihvidega variante, kokkupandavaid ja ühes tükis, lihvidega ning lihvideta Liebigi²⁴ jahuteid (Liebigi jahuti oli küll leiutatud vist ammu enne Liebigi sündi²⁵). Destillatsioonikolonnidest mainigem eri pikkusega Vigreux²⁶ kolonne, nii kolvidele joodetuna kui ka kolvidele lihvidega eraldi ühendatavaina ja Henningeri²⁷-Le Belli²⁸ kolonni. Täpsemaks fraktsioonide eraldamiseks on keerulise ehitusega destilleerimiskolonnid. Fraktsioonide võtmiseks vaa-

¹⁶ Robert Wilhelm Bunsen (1811–1899), saksa keemik. Leiutas 1868 veejoavaakumpumba. Imipudeli leiutamist tuleb pidada Ernst Büchneri teeneks. Õige nimetus on seega Büchneri imipudel.

¹⁷ Ernst Büchner (1850–1924), saksa tööstuskeemik.

¹⁸ Maks Roosma, *Hüti klaasikoda Hiiumaal* (Tallinn: Kunst, 1966), vt foto 141.

¹⁹ Heinrich Konrad Klinger (1853–1945), saksa keemik.

²⁰ Charles Adolphe Wurtz (1817–1884), prantsuse keemik. Kataloogides sellenimelist kolbi pole.

²¹ Georg Lunge (1839–1923), saksa keemik.

²² William Orrin Emery (1863–1946), USA keemik.

²³ Rainer Ludwig Claisen (1851–1930), saksa keemik. Temanimeline kolb aastast 1890.

²⁴ Justus Liebig (1803–1873), saksa keemik.

²⁵ Rolf Gelius, *Streiflichter aus der Greifswalder Chemiegeschichte* http://www.chemie.uni-greifswald.de/%7EEinstinfo/history_ie4.html (20.12.2011). Autor on kirjutanud: „Weigel war der eigentliche Erfinder des Gegenstromkühlers (1771 in Blech-, 1773 in Glasausführung), der später unter dem Namen „Liebig-Kühler“ bekannt wurde“. Christian Ehrenfried von Weigel (1748–1831) oli Greifswaldi ülikooli keemiaprofessor. Vt ka G. Kahlbaum, „Der sogenannte Liebig'sche Kühlapparat“, *Berichte des Deutschen Chemischen Gesellschaft*, 1896, 29, 69–71.

²⁶ Henry Vigreux (1869–1951), prantsuse klaasipuhuja.

²⁷ Arthur Henninger (1850–1884), saksa päritolu prantsuse keemik. Õppis ja töötas Wurzi juures.

²⁸ Joseph Achille Le Bell (1847–1930), prantsuse keemik.

kumdestillatsioonil on kolonnid varustatud Anschützi²⁹-Thiele³⁰ 1887. a leiutatud seadmega. Lihtsamail destilleerimistel kasutatakse Bredti³¹ fraktsioonidekogu-
gajat, nn ämblikku. Et koguda fraktsioone nii harilikul rõhul kui ka vaakumis destilleerimisel rakendati Brühli³² vastuvõtjat.

Teatud keemiaoperatsioonide jaoks on vaja tagasivoolu püstjahuteid. Kõige lihtsam on õhkjahuti, seest tühi klaastoru. Veega jahutatavad on spiraaljahuti e Grahami³³ jahuti, kuuljahuti e Allihni³⁴ jahuti ja väga efektiivne Dimrothi³⁵ spiraaljahuti, mida kasutatakse ka rotaatoraurutites. Omapärane nn külma sõrme jahuti on Friedrichsi³⁶ püstjahuti.

Ekstraheerimiseks vajalikke Soxhleti³⁷ ekstraktoreid on mitut tüüpi ja mitmes suuruses koos sinna juurde kuuluvate jahutite, enamasti kuuljahutite ja ümarkolbidega. Siia rühma kuuluvad eri kuju ja suurusega jaotuslehtrid, nende hulgas koonilise kujuga Squibbi jaotuslehtrid.³⁸

Gaasidega töötamiseks on vajalikud mitmesugused vahepudelid, gaasikuivatus- ja adsorbentornid, U-kujulised, kraanidega või ilma

Foto 4. Woulfe'i kolme tuubusega pudel (1784) (A. Tennuse foto)

²⁹ Richard Anschütz (1852–1937), saksa keemik. *Anschütz-Thiele Vorstoß* (adapter) aastast 1887.

³⁰ Friedrich Karl Johannes Thiele (1865–1918), saksa keemik.

³¹ Julius Bredt (1855–1937), saksa keemik.

³² Julius Wilhelm Brühl (1850–1911), saksa keemik.

³³ Thomas Graham (1805–1869), šoti keemik.

³⁴ Felix Richard Allihn (1854–1919), saksa klaasipuhuja.

³⁵ Otto Dimroth (1872–1940), saksa keemik.

³⁶ Fritz Walter Paul Friedrichs (1882–1958), saksa keemik. Temanimeline püstjahuti 1912. a.

³⁷ Franz Soxhlet (1848–1926), Belgia päritoluga saksa keemik. Temanimeline ekstraktor aastast 1879.

³⁸ Edward Robinson Squibb (1819–1900), USA meedik, farmatseut ja keemik.

Foto 5. Kolme tuubusega paksust klaasist ümmargune vahepudel (A. Tennuse foto)

kraanideta tahke adsorbendiga täidetavad torud. Vahepudelit rakendatakse ka vaakumdestilleerimisel.

Kõige vanem vahepudeli tüüp on paksust klaasist kahe või kolme ülemise tuubusega Woulfe'i³⁹ pudel. Varem on kasutusel olnud ka paksust klaasist kerakujulised mitmetuubuselised vahenõud. Omapärase kujuga on Tištšenko⁴⁰ gaaside pesu ja kuivatuse pudelid, samuti Freseniuse⁴¹ gaaside kuivatussilindrid (tornid). Vahepudelite lisaseadmed on eri variantides Drechseli⁴² pudelid.

Gaaside kogumiseks ja sealt vajaduse järgi gaasi võtmiseks on eri suurusega, veega täidetavad gasomeetrid, mis on ette nähtud vees lahustumatute või vähelahustuvate gaasidega töötamiseks. Niisuguse klaasist seadme võttis esimesena tarvitusele Berzelius.⁴³

Teatud liiki gaaside (nt H_2S) saamiseks kasutatakse Kippi⁴⁴ aparaati. Neid on kollektsioonis mitmesuguses suuruses, lihvideta ja lihvidega variante. Kunagi olid need hädavajalikud seadmed näiteks keemiliste elementide kvalitatiivse analüüsi tegemisel. Kippi aparaadi eelis on see, et sealt saab gaasi vajaduse järgi, gaasivool on katkestatav.

Solventide ehk lahustite eemaldamiseks lahustest on vajalikud rotaatoraurutid, milles lahusti eraldatakse kas harilikul rõhul või

³⁹ Peter Woulfe (1727–1803), iiri keemik. Temanimeline pudel võeti kasutusele 1784.

⁴⁰ Vjatšeslav Tištšenko (1861–1941), vene keemik.

⁴¹ Carl Remigius Fresenius (1818–1897), saksa keemik-analüütik.

⁴² Edmund Drechsel (1843–1897), saksa keemik. Temanimeline pudel võeti kasutusele 1875.

⁴³ Jöns Jakob Berzelius (1779–1848), rootsi keemik.

⁴⁴ Petrus Jacobus Kipp (1808–1864), hollandi farmatseut, keemik ja instrumentide valmistaja. Gaaside saamise aparaadi kohta avaldas ta teate 1844 Hollandis ilmunud ajakirjas. Esimesed aparaadi variandid tegi valmis saksa klaasipuhuja ja iseõppinud füüsik Heinrich Geissler (1815–1879). 1830. aastast on Hollandis tegutsenud firma Kipp & Zonen (Kipp & Pojad).

enamasti vaakumis. Selle meetodi töötas välja L. C. Craig⁴⁵ 1950. a. Rotaatorauruteid hakati turustama alles pärast 1957. a, kui W. Büchi⁴⁶ oli teinud Craigi aurutile täiendusi. Tahkete ainete kuivatamiseks kasutatakse Abderhaldeni⁴⁷ vaakumkuivatusaparaati.

Spetsiaalvahendite hulka kuuluvad kromatograafia eri liikide, nagu paberkromatograafia, tasapinnalise kromatograafia ja kolonnkromatograafia klaasist tarvikud.

Muuseumi klaasikollektsioonis on Eestis valmistatud klaasplaadid õhukese kihi kromatograafia tarvis, millele on peale paagutatud pulbri- line silikogeeli kiht.

Vanemast ajast on pärit orgaaniliste ainete elementanalüüsil kasutatud klaasist ja kvartsist põletustorud. 1960. aastatest on rohkesti mikroelementanalüüsil tarvitatud kvartsist põletustorusid ja muud mikroanalüüsi juurde kuuluvat. On ka Pregli⁴⁸ mikroanalüüsi riistu.

Foto 6. Treadwell-Meyeri auru-
tuslehter (A. Tennuse foto)

⁴⁵ Lyman Creighton Craig (1906–1974), USA keemik, biokeemik, aparaatide leiutaja. Rotaatorauruti esmakirjeldus ilmus üheleheküljelise teatena: Craig, L. C.; Gregory, J. D.; Hausmann, W., „Versatile laboratory concentration device“, *Analytical Chemistry*, 1950, 22, 1462. Rotaatoraurutamise põhimõtte seisneb selles, et kolb, milles on mingi aine lahus, ühendatakse rotaatoraurutiga, kolb pannakse pöörlema (enamasti vaakumi all) soojendatavas vesivannis. Solvent aurustub pöörleva kolvi seinalt kiiresti, aur kondenseeritakse jahutis ja kogutakse teise kolbi. See oli väga elegantne, lihtne ja pöördelise tähtsusega laboritehniline uuendus. Seni oli solventide eraldamise vahendiks olnud Claiseni kolb.

⁴⁶ Walter Büchi (?–1973), Šveitsi klaasipuhuja ja aparaadikonstruktor. Võttes aluseks Craigi rotaatorauruti tööpõhimõtte, töötas Büchi välja aparatuurselt täiustatud variandi, patentis selle ja hakkas oma firmas 1957. a tootma ja esimesena turustama. Esimesed Rotavapor Model 1957 müüdi Baselis. 1960. aastail sai rotaatoraurutist üldkasutatav laboririist. 1957. a mudel oli populaarne üle 20 aasta. Vt <http://www.mybuch.com/50-Years.8690.0.html> (20.12.2011)

⁴⁷ Emil Abderhalden (1877–1950), saksa biokeemik. Vaakum-kuivatusaparaat on aastast 1906.

⁴⁸ Fritz Pregl (1869–1930), austria keemik. Nobeli auhind 1923 mikroanalüüsi arendamise eest.

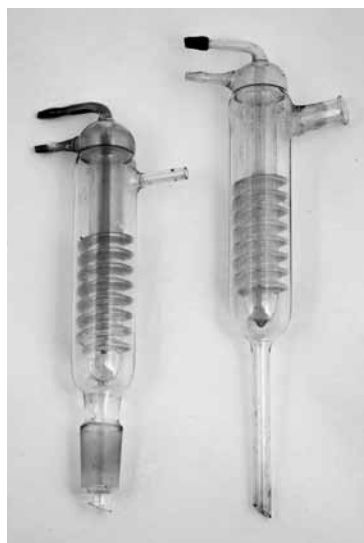

Foto 7. Lihvita (1912) ja lihvi-ga Friedrichsi püstjahutid (A. Tennuse foto)

Kogus leidub ka süsiniku, ve-siniku ning lämmastiku kvanti-tatiivseks määramiseks vajalikke Liebigi⁴⁹ ning Dumas⁵⁰ analüüsi-seadmeid, sealhulgas Liebigi, Moh-ri⁵¹ ja Winkleri⁵² kaaliaparaate ja samuti eudiomeetreid Dumas' mee-todil lämmastiku hulga määrami-seks. Dumas' meetod oli universaal-ne ja seda kasutati kuni lämmastiku, süsiniku ja vesiniku gaasikromato-graafilise kvantitatiivse määramise väljatöötamiseni XX sajandi teisel poolel. Lämmastiku määramiseks ammoniaagi kujul kasutati Varrent-rappi⁵³-Willi⁵⁴, Peligot⁵⁵ ja Freseniu-se³⁹ absorptsiooniaparaate.

Lämmastiku määramiseks Kjeld-dahli⁵⁶ meetodil on seadmeid nii makro- kui ka mikromeetodi tarvis, st eri suurusega ja eri aegadest pärit pikakaelalisi kuumuskindlaid Kjeldahli kolbe.

Arvukalt on mitmesuguse suuruse ja kujuga ümarkolbe, alates mitmeliitristest suurtest kolbidest ja lõpetades mõnemilliliitrise mahuga mikrosünteesi kolbidega. Nende hulgas leidub ühe-, kahe-,

⁴⁹ Vt viide 25. J. Liebig võttis kaaliaparaadi (Fünfkugel Apparat) CO₂ kvantitatiivseks määramiseks tarvitusele 1831. a, CO₂ seotakse aparadis oleva KOH vesilahusega. Vee kvantitatiivseks määramiseks kasutas ta CaCl₂-ga täidetud U-toru.

⁵⁰ Jean Baptiste André Dumas (1800–1884), prantsuse keemik. Tema välja töötatud lämmastiku kvantitatiivse määramise meetodika oli kasutusküps 1833. a.

⁵¹ Friedrich Mohr vt viide 78.

⁵² Clemens Alexander Winkler (1836–1904), saksa keemik. Avastas 1886 element germaaniumi. Temalt pärineb ka idee kolmesuunalise klaaskraani kohta (Three-way stopcock of Winkler).

⁵³ Franz Varrentrapp (1815–1872), saksa keemik.

⁵⁴ Heinrich Will (1812–1890), saksa keemik.

⁵⁵ Eugène Melchior Péligot (1811–1890), prantsuse keemik.

⁵⁶ Johan Gustav Christoffer Thorsager Kjeldahl (1849–1900), taani keemik. 1883. a 7. märtsil esitas ta oma meetodit Taani Keemia Seltsile. Tema väljatöötatud lämmastiku kvantitatiivne määramismeetod sobis hästi biokeemiliste objektide analüüsiks ja on siiani kasutuses. Analüüs on praegusajal automatiseeritud.

kolme- ja neljaneljakaelalisi sünteesikolbe, pikakaelalisi veeauruga destilleerimise kolbe ning eriotstarbelisi, pirnikujulisi kolbe. Kolbe on nii lihvidega kui ka lihvideta.

Jaotuslehtrite ja tilklehtrite valik on samuti suur nii mahu kui ka tegumoe poolest. On kujult ümarjaid, koonilisi, silindrilisi. Silinderjad on kas gradueeringuga või ilma. Osa lehtreid on lihvühenduse võimalusega. Päritolult kuuluvad need XX sajandisse.

3. Mõõtevahendid

Klaasist mõõtevahendid võib omakorda jaotada selle järgi, mida nendega mõõdetakse: temperatuuri, õhurõhku, vedeliku tihedust, vedelike või gaaside ruumala, viskoossust, värvust.

3. 1. Temperatuuri mõõtmine ja reguleerimine

Termomeetrite kollektsioonis on enamjaolt elavhõbedatermomeetrid, vähem on piiritusetermomeetreid. Enamik neist on Celsiuse⁵⁷ kraadide skaalaga, väike osa Réaumuri⁵⁸ skaalaga ja leidub ka üksikuid Fahrenheiti⁵⁹ skaalaga termomeetreid.

Valdav osa termomeetrite kollektsioonist pärineb XX sajandist, kuid väike osa võib pärineda XIX sajandi esimesest poolest, aga tõe-

⁵⁷ Anders Celsius (1701–1744), rootsi teadlane. Ta tegi 1742. a ettepaneku tähistada termomeetri skaalal vee külmumistemperatuuri tähisega 100 °C ja vee keemistemperatuuri 0 °C. Pärast Celsiuse surma tegi rootsi botaanik Carl Linnaeus (1707–1778) 1745. a otstarbekuse seisukohast lähtudes ettepaneku skaala ümber pöörata: vee külmumistemperatuur tähistada 0 °C ja keemistemperatuur 100 °C. Nii tehtigi.

⁵⁸ René Antoine Ferchault de Réaumur (1683–1857), prantsuse mitmekülgne teadlane. Ta valmistas 1730–1731 piiritusetermomeetri, mille skaala nulliks valis vee külmumistemperatuuri, tähistades seda 0 °Ré ja vee keemistemperatuuri, tähistusega 80 °Ré. Réaumuri termomeetrit kasutati laialdaselt Prantsusmaal, Saksamaal, Venemaal jm. Igapäevaseks tarbeks valmistati ka kaksikskaalaga, °C ja °Ré termomeetreid.

⁵⁹ Daniel Gabriel Fahrenheit (1686–1736), saksa füüsik, insener ja klaasipuhuja. Elas enamiku elust Hollandis. Ta oli esimene, kes valmistas tõelise termomeetri: 1709 esimese piiritusetermomeetri ja 1714 elavhõbedatermomeetri. Fahrenheiti 1724. aastast pärineva skaala määratles ta kolme kindla punkti kaudu: vee, jää ja ammoniumkloriidi lahuse (külmutussegu) temperatuur oli madalaim punkt, tähistusega 0 °F, vee külmumistemperatuur, tähistusega 32 °F. Kolmas kalibreerimispunkt oli temperatuur inimese suus või kaenla all, tähistusega 96 °F. Hiljem skaalat korrigeeriti ja vee külmumise ja keemispunkti vahe jagati täpselt 180 osaks. Enne Celsiuse skaalale üleminekut oli Fahrenheiti skaala Euroopas väga levinud. Fahrenheiti skaalaga termomeetrit kasutatakse tänapäeval USA-s, vähem Kanadas ja Inglismaal.

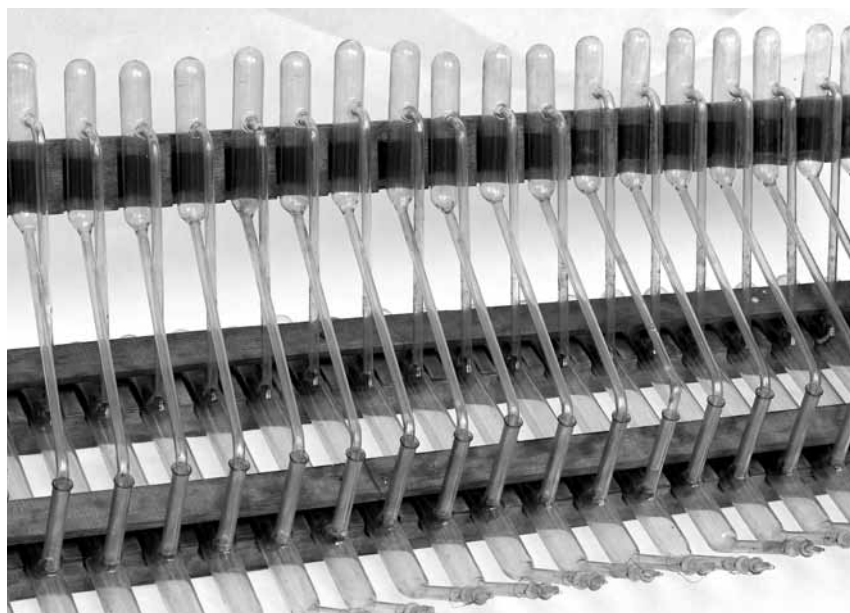

Foto 8. Craigi vastuvooluekstraktori klaasosa puuraamis. Valmistatud TÜ keemiaosakonna klaasipuhuja Ants Kruuse poolt 1960-dail (A. Tennuse foto)

näoliselt siiski pigem sajandi teisest poolest.⁶⁰ Termomeetrite kasutusvaldkond on väga lai ja seetõttu erineb nende väline kuju ja ehitus samuti suuresti.

Lihvühendustega laboriseadmete jaoks on ka termomeetrid nende tarvis normaallihviga. Vajaduse järgi on lihvist allapoole jääv termomeetri „saba” lühem või pikem.

Termomeetrid erinevad temperatuuri mõõtmise vahemiku ja temperatuuri määramise täpsuse poolest. On klaastermomeetreid, mille temperatuuri määramise ulatus on kuni 500 kraadi. Temperatuuri väga väikest muutust saab väga täpselt määrata Beckmanni⁶¹ diferentsiaaltermomeetriga.

⁶⁰ Toomas Pung, „The Contacts of Arthur v. Oettingen, Professor of Physics at Tartu University, with English Scientific Institutions“, *Museum of Tartu University History. Annual 1996* (Tartu, 1997), 34–41.

⁶¹ Ernst Otto Beckmann (1853–1923), saksa keemik. Ta leiutas 1905 diferentsiaaltermomeetri, mille mõõtmisulatus on 5 °C ja temperatuuri muutust saab määrata 0,001 °C täpsusega. See oli keemiateaduse arengus olulise tähtsusega instrument. Tänapäeval on ta asendatud elektroonilise termomeetriga.

Üks termomeetrite alaliik on kontakttermomeetrid,⁶² mida kasutatakse mitmesugustes seadmetes (nt termostaadid, õlivannid, rotaatoraurutid jm) soovitud temperatuuri hoidmiseks. Neid on eri temperatuurivahemike jaoks ning teatud liiki aparaatide puhul on neid kaasatud komplektina. Kontakttermomeetrid on olnud laialt kasutusel orgaaniliste ainete sünteesil, samuti vedelike tiheduse, viskoossuse, murdumisnäitaja jms määramisel.

Mikroanalüütiliste mõõtmiste ja mikrosünteesi tarbeks on kasutatud seadme suurusele vastavaid, sobivate mõõtmetega väikeseid termomeetreid. Et selgitada temperatuurimuutusi täpsemalt, on olemas väikesed Beckmanni termomeetrid.

3. 2. Õhurõhu mõõtmine. Alarõhu mõõtmine.

Õhurõhu mõõtmise vahendiks oli laborites pikka aega Torricelli⁶³ 1643. aastal leiutatud elavhõbebaromeeter. Selliseid leidub muuseumi kollekttsioonis mitu erisugust eksemplari. Olulised seadmed olid laboreis elavhõbemanomeetrid, mille abil sai mõõta vaakumdestillatsioonil⁶⁴ süsteemis valitsevat alarõhku. Manomeeter kujutab endast paksemaseinalisest klaasist U-toru, millel üks haru on otsast kinni sulatatud ja teise poole pikendus painutatud 90° nurga alla. Toru on täidetud vaakumis vajaliku hulga elavhõbedaga. Normaalsel rõhul täidab elavhõbe kinnise toru poole täielikult ning ulatub toru teises pooles umbes ühe kolmandikuni. Manomeeter on vahepudeli kaudu ühendatud vaakumpumba ja destilleerimiseseadmega. Manomeeter on

⁶² Kontakttermomeetrid on elavhõbe-vedeliktermomeetrid. Praegusajal kasutatakse nende asemel üha enam elektroonilisi termomeetreid. Põhjuseks on elavhõbe ja kergesti purunev klaasosa.

⁶³ Evangelista Torricelli (1608–1647), itaalia füüsik ja matemaatik. Tema ideel valmistatud seade kujutas endast ühest otsast kinnijoodetud ca 1 m pikkust klaastoru, mis oli täidetud elavhõbedaga ja paigutatud vertikaalselt lahtist otsa pidi elavhõbedanõusse. Elavhõbe langeb 76 cm lähedale. Üles tekib nn Torricelli tühjus. Torricelli väitis, et elavhõbedasamba allalangemist takistab elavhõbedale toimiv õhurõhk. See idee sai õhurõhu mõõteriista aluseks. Nimetuse „baromeeter” andis mõõteriistale 1665. a inglise keemik Robert Boyle (1627–1691). Võistlevaks baromeetriks muutus prantsuse inseneri ja leiutaja Lucien Vidie (1805–1866) 1843. a leiutatud aneroidbaromeeter (vedelikuvaba). Muuseumi kollekttsiooni kohta vt Toomas Pung, „Baromeeter“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXII (Tartu, 2001), 105–126.

⁶⁴ Vaakumdestillatsioon võeti esimest korda kasutusele Bonni ülikoolis Saksamaal. Vt R. Anschütz, *Die Destillation unter vermindertem Druck*, 1887; <http://www.chemie.uni-bonn.de/oc/geschichte> (20.12.2011)

kinnitatud tugialusele ja tal on millimeeterskaala. Kui süsteemis olev rõhk väheneb, hakkab vähema elavhõbedaga harus elavhõbedanivoo tõusma ja teises langema. Nivoode vahe näitab süsteemis valitsevat rõhku, mõõtühikuks mm elavhõbedasammast. Elavhõbemanomeetreid leidub muuseumis nii isetehtuid kui ka firmade valmistatud, näiteks Bennerti⁶⁵ liigutatava skaalaga riist. Suurte hõrenduste korral kasutatakse rõhu määramiseks Mc Leodi⁶⁶ ja Gaede⁶⁷ manomeetreid. Tänapäeval on elavhõbemanomeetrite asemel kasutusel sama-suguste võimalustega elektroonilised manomeetrid.

3. 3. Vedelike tiheduse mõõtmine

Vedelike tiheduse mõõtmiseks on kaht liiki klaasseadmeid: areomeetrid (hüdromeetrid)⁶⁸ ja püknomeetrid.

Areomeeter on seade, mis asetatakse vedeliku sisse. Areomeeter vajub vertikaalselt teatud sügavuseni vedelikku ja areomeetri kaelal olevalt kaliibritud skaalalt loetakse vedeliku pinna kõrguselt vastava tiheduse näit. Areomeetri skaala on kaliibritud teatud kindlal temperatuuril (uuematel on selleks temperatuuriks 20 °C). Kaua aega olid kasutusel Baumé⁶⁹ skaalaga hüdromeetrid. Leidub areomeetreid, millel on ühtlasi termomeeter. Eriotstarbelistest areomeetritest märkigem alkoholomeetreid. Vanemate areomeetrite juurde kuulub vajaliku suurusega klaassilinder mõõdetava vedeliku paigutamiseks.

Püknomeetriga määratakse tihedus ettenähtud meetodika järgi: püknomeetrisse sisestatud uuritava vedeliku kaalumise teel. Pük-

⁶⁵ Bennert et Bivort Verreries de la Coupe, Jomet. Klaasitehas Belgias (1845–1997).

⁶⁶ Herbert G. McLeod (1841–1923), inglise keemik. Konstrueeris temanimelise manomeetri 1874. Selle abil saab mõõta rõhku kuni 10^{-6} mbar. McLeodi elavhõbemanomeetrit kasutatakse tänapäeval elektrooniliste manomeetrite kaliibrimiseks.

⁶⁷ Wolfgang Max Paul Gaede (1878–1945), saksa füüsik, leiutaja. Leiutas elavhõbedaga töötava kõrgvaakumdifusioonipumba, patent 1913. a. Hilisem edasiarenduse variant oli õlidifusioonipump.

⁶⁸ Hüdromeetri leiutajaks peetakse Aleksandria naisteadlast Hypatiat (370–416). Hüdromeetrit on mainitud ka araabia alkeemikute töödes. XVIII sajandil oli kasutusel Fahrenheiti hüdromeeter.

⁶⁹ Antoine Baumé (1728–1804), prantsuse keemik ja farmatseut. Baumé koostas 1768. a vedelike tiheduse määramiseks kaks skaalat. Üks skaala oli vedelike jaoks, mis olid kergemad kui vesi, teine veest raskemate jaoks. Seetõttu oli komplektis kaks Baumé skaalaga hüdromeetrit. Vedelike tihedus anti Baumé kraadides, tähistustega B°, Be° või Bé°.

Foto 9. Bennerti elavhõbevaakummeetrid vaakumdestillatsiooni tarbeks. Firma Rohrbeck, Berlin (A. Tennuse foto)

nomeetrid erinevad nii kuju kui ka mahu poolest: alates ühest kuni mõnekümne milliliitrini, ent leidub isegi neid, mille maht on alla ühe milliliitri. Püknomeetrite tüüpidest märkigem Reischaueri,⁷⁰ Ostwaldi⁷¹-Sprengeli⁷² ja Regnault'⁷³ püknomeetreid. Tahkete ainete tiheduse määramiseks on kollektsioonis Regnault' eritüüpi püknomeeter.

3. 4. Vedelike ruumala mõõtmine

Peale mensuuride, mõõtsilindrite, gradueeritud keeduklaaside ja Er-lenmeyeri kolbide kuuluvad sellesse klaasesemete rühma keemilise analüüsiga⁷⁴ seotud täpsusmõõteriistad, esmajoones mahtanalüü-

⁷⁰ C. G. Reischauer (?-?), prantsuse keemik.

⁷¹ Wilhelm Friedrich Ostwald (1853–1932), saksa keemik. Õppis Tartu ülikoolis 1872–1875 ja töötas samas 1875–1880. Nobeli auhinna laureaat 1909.

⁷² Hermann Johann Philipp Sprengel (1834–1906), saksa keemik, töötas Iglismaal.

⁷³ Henri-Viktor Regnault (1810–1878), prantsuse keemik.

⁷⁴ Ferenc Szabadváry, *Geschichte der analytischen Chemie* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966).

sis⁷⁵ (volumetria, titrimetria) kasutatavad riistad. Need on eri suurusega mõõtkolvid alates 100 ml kuni 2000 milliliitrini, mahtpipetid 1 ml kuni 100 ml, gradueeringuga mõõtpipetid ja mitmesugused eriotstarbelised pipetid ja büretid.

Tiitrimisel kasutatavate bürettide maht on 5 ml kuni 50 ml. Bürettide endi ehitus varieerub laiades piirides. On lihtsaid ilma klaaskraanita, aga ka kraaniga, etteulatuva kraaniga, automaatse täitmisega ja nullnivooga, lihvidega ja lihvideta bürette. Nimelistest bürettidest on kõige vanem Gay-Lussaci⁷⁶ tüüpi bürett, siis Henry⁷⁷ bürett, Mohri⁷⁸ bürett, Schellbachi⁷⁹ bürett ja Rammelsbergi⁸⁰ bürett. Nullnivooga ja automaatse täitmisega bürettidest mainigem Pelleti oma.⁸¹

⁷⁵ Prantsuse keemik François Antoine Henri Descroizilles (1751–1825) kuulub koos Gay-Lussaciga mahtanalüüsi varasema perioodi põhiarendajate hulka. Töö, milles ta on kirjeldanud analüüsiks kasutatud riistu ja meetodikat, ilmus 1795, mitu aastat pärast seda, kui ta oli selle meetodi välja töötanud ja kasutusse võtnud. 1802. a tuli käibele mõiste „tiiter“. Descroizilles on oma 1809. a alkalimeetria kohta ilmunud töös esimesena kirjeldanud olulist töövahendit – mõõtkolbi.

⁷⁶ Gay-Lussac (vt viide 10) oli teadlane, tänu kelle uurimustele tegi mahtanalüüs suuri edusamme ning muutus ligilähedaste tulemustega analüüsist kiireks ja praktiliseks teaduslikuks analüüsimeetodiks. Temalt pärinevad järgmised nimetused: titrimetria, pipett, bürett, mõõtkolb. 1824. a ilmunud töös on ta neid töövahendeid kirjeldanud ja selgitanud joonistega. Ta kasutas üheliitrist mõõtkolbi ja 50-milliliitrist büretti. Gay-Lussaci bürett oli kasutusel kuni 1855. aastani või kauemgi (vt ka viide 68).

⁷⁷ Étienne Ossian Henry (1798–1873), prantsuse farmatseut. Temalt pärineb 1846. a esimene kraaniga bürett. Bürett oli klaasist, kraan messingist. Tol ajal ei suudetud veel tilkumiskindlaid klaaskraane teha. Vt É. O. Henry, *Journal de Pharmacie et de Chimie*, 1846, 6, 301.

⁷⁸ Friedrich Mohr (1806–1879), saksa keemik. Mohr konstrueeris omanimelise kummiotsiku ja survekraaniga (*Quetshahn*) büreti 1853. Survestajaks oli Mohri näpits. Vt F. Mohr, *Justus Liebigs Annalen der Chemie*, 1853, 86, 129. Hiljem asendati näpits kummitorusse paigutatud klaaskuuliga. Mohr võttis kasutusele gradueeritud pipetid (Mohri pipett). Muide, ta täiustas 1836. a von Weigeli vesijahutit. J. Liebig sattus sellest täiustatud jahutist nii vaimustusse, et propageeris seda niivõrd laialt, et seda jahutit hakatigi nimetama Liebigi jahutiks. Vt F. Mohr, *Justus Liebigs Annalen der Chemie*, 1836, 18, 232. F. Mohr koondas kokku, töötas läbi ja täiustas kogu senitehtu mahtanalüüsi vallas ja avaldas õpikuna: Friedrich Mohr, *Lehrbuch der chemisch-analytischen Titrimethode* (Braunschweig, 1855). Õpikus on esitatud ka alumise ja etteulatuva klaaskraaniga büreti joonised.

⁷⁹ K. H. Schellbach (1804–1892), saksa matemaatik ja füüsik. Schellbachi klaasbüreti tagasein on ülalt alla valgest piimklaasist. Selle pinnal on ülalt alla sinine triip. Vedeliku nivoo all ilmub nivoo kõrgusele terav sinine tipp, mis võimaldab täpsemalt hinnata skaalajaotust nivoo kõrgusel.

⁸⁰ Karl Friedrich August Rammelsberg (1813–1899), saksa keemik, mineraloog.

⁸¹ Henri Pellet (1848–1912?), prantsuse tööstuskeemik.

Kõikide nende bürettide tüüpe leidub muuseumi kollektsioonis, v.a Henry bürett. Gay-Lussaci büretid on ilmselt kõige vanemad ja võivad pärineda nende kasutusele võtmise ajast, arvatavasti 1830.–1860. aastatest.

XX sajandi esimese kolmandiku paljude firmade klaasaparatuuri tootekataloogides⁸² on reklaamitud ka vanemaid büretitüüpe. Ilmselt kasutati neid veel erijuhtudel.

3. 5. Gaaside ruumala mõõtmine

Gaaside ruumala täpne mõõtmine tõusis päevakorda samuti nagu vedelike puhul seoses keemilise analüüsi ning keemiaga seotud tööstusharude kiire arenguga alates XVIII sajandi lõpuveerandist.⁸³ Esimese kokkuvõtva monograafia gaasianalüüsi kohta kirjutas R. Bunsen.⁸⁴ Sellele järgnesid W. M. Hempeli⁸⁵ kaks monograafiat gaasianalüüsi edasiarenduse kohta ja Clemens Winkleri tehnilise gaasianalüüsi õpik.⁸⁶ W. M. Hempelit ja C. Winklerit peetakse R. Bunseni gaasianalüütiliste tööde edasiarendajaiks ning tehnilise gaasianalüüsi alusepanijaiks.

Muuseumi klaasikollektsioonis on esimese gaaside mõõteriista — eudiomeetri⁸⁷ eksemplare, mis tõenäoliselt pärinevad XIX sajan-

⁸² Dr. Rob. Muencke, *Haupt-Preisliste № 63 über allgemeine chemische Laboratoriums-Apparate und Gerätschaften* (Berlin, 1910), 1224 S. (ÜAM 357:20/Ar); Dr. Hermann Rohrbeck Nachfol. *Bacteriologie, Biologie, Chemie*, № 74 (Berlin, Ausgabe Juni 1913), 196 S. (ÜAM 13:27/Ar 69); Franz Hagershoff, *Illustrierte Preisliste I. Allgemeine chemische Apparate* (Leipzig, Ausgabe 1913), 472 S. (ÜAM 13:9/Ar 51); Paul Altmann, *Vereinigte Fabriken für Laboratoriumsbedarf. Katalog und Preisverzeichnis für Apparate und Gerätschaften im Gebiete der allgemeinen Chemie*, Liste C, neunte Auflage. Kat. Biochemische Abteilung der V. F. L. (Berlin, 1928), 663 S., toodete nimetused viies keeles (ÜAM 13:7/Ar 50).

⁸³ Микеле Джуа, *История химии* (Москва: Изд. Мир, 1975), 111–122. Vt ka Ferenc Szabadváry, *Geschichte der analytischen Chemie* (Vieweg, 1966), 77–86.

⁸⁴ Robert Bunsen, *Gasometrische Methoden* (Braunschweig: Vieweg, 1857), 18.

⁸⁵ Walther Hempel, *Über technische Gasanalyse. Eine Abhandlung zum Zwecke der Habilitation* (Braunschweig: Vieweg, 1878); Walther Hempel, *Neue Methoden zur Analyse der Gase* (Braunschweig: Vieweg, 1880).

⁸⁶ Clemens Winkler, *Lehrbuch der technischen Gasanalyse* (Freiburg: J. G. Engelhardt'sche Buchhandlung, 1885), 54.

⁸⁷ Eudiomeeter. Primitiivse eudiomeetri konstrueeris 1745. a inglise keemik Stephen Hales (1677–1761). Halesilt pärineb aastast 1727 ka esimene gasomeeter. Inglise keemik ja teoloog Joseph Priestley (1733–1804) hakkas uurimusi gaaside kohta tegema 1772. a, ta kasutas silindrilisi eudiomeetreid ja vee asemel elavhõbedat. Eudiomeetri kui mõõteriista leiutaja oli itaalia füüsik

di esimesest poolest ja keskpaigast. Selliseid kasutati kuni Schiff⁸⁸ asotomeetri tarvituselevõtni 1868. a. Klaasikollektsioonis leidub ka mikrovariante, Schiffi mikroasotomeetreid.

Kollektsioonis olevad eudiomeetrid kujutavad endast veidi paksemast klaasist ühest otsast kinnijoodetud, 1,5 cm siseläbimõõduga gradueeritud toru. Toru täidetakse kas vee või elavhõbedaga ja asetatakse lahtist otsa pidi vee- või elavhõbedaga nõusse. Läbi vedeliku kihi juhitakse uuritav gaas eudiomeetrisse. Gradueering on cm³ jaotistega. Gaasi ruumala arvutamiseks on vaja teada ka õhurõhku ja temperatuuri. Mõõteriistadest nimetagem veel Lunge⁸⁹ nitromeetrit, Hempeli⁹⁰ gaasipipette ja Bunte⁹¹ gaasibüretti ning mitmeid uuema aja gaasi ruumala mõõteriistu.

3. 6. Vedelike viskoossuse mõõtmine

Vedelike viskoossuse mõõtmise kõige vanem ja lihtsam võimalus on langeva kuuli meetod. Mõõdetakse aega, mis kulub kindla läbimõõdu ja raskusega metallkuulil klaastorus olevas vedelikus ettenähtud maapikkuse läbimiseks. Klaastoru läbimõõt on samuti normide järgi valitud, uuritava vedeliku mõõtmistemperatuuri reguleeritakse termostaadiga. Täpseid vedelike viskoossuse mõõtmisi sel meetodil võimaldab Höppleri⁹² viskosimeeter, mille esimene mudel on muuseumi kollektsioonis olemas. Höppleri viskosimeetri mõõtetoru ei paikne vertikaalselt, vaid on asetatud teatud nurga alla. Seega ei toimu proovikuuli vaba langemine vedelikus, vaid proovikuul libiseb mööda klaastoru seina (kaldpinda).

Nafta, määrideõlide ja muude tehniliste õlide viskoossuse määra-

Marsilio Landriani (1751–1815). Et uurida elektrilaengute toimet gaasisegudele, täiendas itaalia füüsik Alessandro Volta (1745–1827) eudiomeetrit 1777. a. Seda hakati kutsuma „Volta püstoliks”.

⁸⁸ Hugo Schiff (1834–1915), saksa-itaalia keemik. Asotomeeter on aastast 1868. Vt H. Schiff, *Zeitschrift für analytische Chemie*, 7, 1868, 430.

⁸⁹ Georg Lunge (1839–1923), saksa keemik.

⁹⁰ Walther Matthias Hempel (1851–1916), saksa keemik.

⁹¹ Hans Hugo Christian Bunte (1848–1925), saksa keemik.

⁹² Fritz Höppler (1897–1955), saksa keemik, insener ja leiutaja. F. Höppler, olles firma Gebrüder Haake in Medinger (Dresdeni lähedal) peakeemik, konstrueeris oma langeva kuuliga viskosimeetri 1933. a. Sellega pani ta aluse rahvusvahelise tähtsuse ja ulatusega viskosimeetrite arendamise ja tootmise keskusele Saksamaal. Vt http://de.wikipedia.org/wiki/Fritz_H%C3%B6ppler (20.12.2011); <http://www.rheotest.de/html/uinfo.htm> (20.12.2011); Ralph E. Oesper, *Journal of chemical Education*, 1953, 30 (8), 414.

miseks kasutatakse Engleri⁹³ viskosimeetrit. Uuritava õli viskoossus antakse Engleri kraadides, °E. Määramisel mõõdetakse aega, mis kulub kindla hulga vedeliku läbivoolamiseks ettenähtud temperatuuril läbi normeeritud mõõtmetega avause. Vedelik kogutakse mõõtjoon- tega märgistatud erikujulisse Engleri klaaskolbi. Viskosimeeter ise on metallkonstruktsiooniga.

Vedelike viskoossuse täpseks määramiseks laboris on mõeldud U- toru põhimõttel konstrueeritud hüdrostaatilised klaaskapillaarvisko- simeetrid. Viskoossuse määramiseks mõõdetakse aega, mille vältel viskosimeetri märkidevahelises ruumalas olev vedeliku kogus ette- nähtud temperatuuril voolab oma raskusjõul läbi kapillaari välja.

Kapillaarviskosimeetreist oli esimene Ostwaldi⁹⁴ viskosimeeter. Muuseumis on Ostwaldi viskosimeetri mitu varianti. Teine kapil- laarviskosimeeter, mis oma ehituselt ja tööprintsübilt on lähedane Ostwaldi viskosimeetrile, on Ubbelohde⁹⁵ viskosimeeter. Ka Ubbelohde viskosimeetreid on muuseumi klaasikollektsioonis mitu.

3. 7. Klaasist visuaalsed kolorimeetrid

Mõõteriistade hulka võib arvata ka klaasseadmed, mida kasutatakse kolorimeetrilise analüüsi tegemiseks. Nende seadmete abil võrrel- dakse visuaalselt uuritava lahuse värvuse intensiivsust või värvilise kihi paksust standardlahuste omadustega. Kõige lihtsam sedalaa- di seade on Eggertzi⁹⁶ klaaskorgiga suletav gradueeritud alt kinni- ne klaastoru. Torude komplekt paigutatakse püstisesse aukudega puuraami, millel on valgest klaasist tagasein. Võrreldakse värvuse intensiivsust. Teine lihtne seade kujutab endast kahte vertikaalset pealt lahtist gradueeritud alt valgust läbilaskvat klaassilindrit, mil- le alumises osas on külglaskraan. Need on nn Hehneri⁹⁷ silindrid,

⁹³ Carl Oswald Viktor Engler (1842–1925), saksa keemik. Alates 1884. a pühendus Engler maaõli ehk naftakeemiale. Õlide viskoossuse määramiseks töötas välja Engleri viskosimeetri. 1878 sai ta Karlsruhe tehnikakõrgkooli direktoriks ja keemiaprofessoriks. Vt http://de.wikipedia.org/wiki/Carl_Engler (20.12.2011).

⁹⁴ Wilhelm Friedrich Ostwald. Ostwaldi viskosimeetri esimene variant pidi kasutusel olema juba 1886. aastal või isegi enne seda. Vt <http://www.rsc.org/chemistryworld/Issues/2009/June/Ostwaldviscometer.asp> (20.12.2011).

⁹⁵ Leo Ubbelohde (1877–1964), saksa keemik. Ubbelohde oli Karlsruhe tehnikakõrgkoolis tehnoloogilise keemia professor.

⁹⁶ Viktor Eggertz (1817–1889), rootsi metallurg.

⁹⁷ Otto Hehner (1853–1924), inglise omaaegne juhtiv keemik-analüütik.

mis võimaldavad uuritava värvilise lahuse kihi paksust muuta. Hehneri silindreid kasutati ka nefelomeetrias, st suspensioonide analüüsiks. Nii Eggertzi kui ka Hehneri kolorimeetrite viimaseid mudeleid leidub muuseumi klaasikollektsioonis.

Kihipaksuse muutmisel põhinevatest aparatuurset täiuslikumalt vormistatud visuaalsetest kolorimeetritest oli enim toodetud 1870. a Duboscqi⁹⁸ konstrueeritud kolorimeeter, mida kasutati pikka aega. Muuseumis olevad eksemplarid pärinevad tõenäoliselt XX sajandi esimesest poolest.

4. Klaasist vaakumpumbad (e veejoapump, aspiraator, ežektor) ja suruõhuseadmed

Hädavajalike laboritarvete hulka on kuulunud ja osaliselt kuuluvad praegugi mitmesugust tüüpi klaasist veejoa vaakum- ja suruõhupumbad. Veejoa vaakumpumpasid ehk aspiraatoreid kasutatakse vaakumfiltreerimisel, vaakumdestillatsioonil ja muude toimingute puhul, kus on tarvis rakendada vaakumit. Veejoa survele töötavat puhurit rakendati puhkpõleti tööks vajaliku survega õhuvoolu saamiseks lihtsamate klaasitööde korral (klaastorude painutamine, jootmine jm). Tänapäeval on klaasist aspiraatorite asemel laialdaselt rakendatud metallist ja plastist analooge. Veejoa vaakumpumpade töö põhineb Venturi efektil.⁹⁹ Aspiraatoris voolab vedelik või gaas läbi toru, mis kitseneb. Kitsenenud toruosas vedeliku kiirus suureneb ja Venturi efekti tõttu rõhk langeb, tekib imemisefekt. Seletuse sellele annab Bernoulli¹⁰⁰ hüdrodünaamika põhivõrrand (1738), mis seostas vedeliku voolamiskiiruse ja rõhu.

Pumpa suunatav rõhu all olev vesi, läbides kitsa düüsi, siseneb segunemisruumi, kus haarab kaasa pumbaga imitoru kaudu ühendatud suletud ruumist õhku ja viib selle difusoori, kus rõhk tõuseb ja õhk surutakse välja.

Orgaanilise keemia arengu tõttu tekkis vajadus kõrgel temperatuuril keevaid aineid ja keemistemperatuuril lagunevaid ained

⁹⁸ Louis Jules Duboscq (1817–1886), prantsuse optik Pariisis.

⁹⁹ Giovanni Battista Venturi (1746–1822), itaalia füüsik. Ta avastas tema järgi nimetatud Venturi efekti ning töötas välja Venturi pumba ja Venturi düüsi.

¹⁰⁰ Daniel Bernoulli (1700–1782), Šveitsi matemaatik.

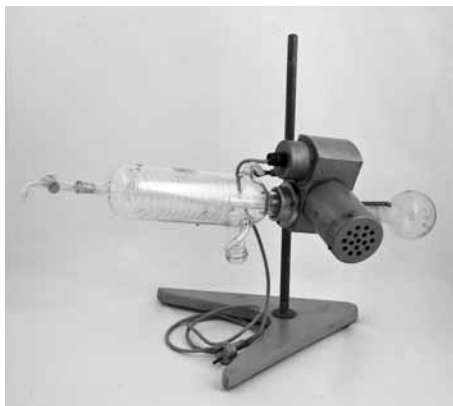

Foto 10. Walter Büchi algset (1957) tüüpi rotaatorauruti. VEB Jenaer Glaswerk. Schott & Gen. Jena. Vakuum Rotations Verdampfer. Erz. Nr 30220. Made in DDR (A. Tennuse foto)

järgenesid paljude autorite ja firmade valmistatud veejoapumba eri variandid ja täiendused, millest mitu varianti on muuseumi kollektsioonis olemas. Näiteks prantsuse firma Alvergniat¹⁰⁵ tüüpi veejoapump ja mitmed teised, samuti veejoapumbad, mis ühel ajal tekitavad vaakumit ja surveõhku: Stuhli¹⁰⁶ ja Wetzeli¹⁰⁷ konstrueeritud vaakum- ja surveõhupumbad, mis on kinnitatud puust alusele.

Tartu ülikooli peahoone laboreis sai veejoapumpa hakata kasutama alles ülikooli veevärgi valmimise järel 1889. a. Veepaak asus

destilleerida vähendatud rõhul. Kolbpumpade¹⁰¹ ning elavhõbedaga töötavate vaakumpumpade¹⁰² abil polnud võimalik teha vaakumdestilleerimist. Lahenduse leidis R. Bunsen,¹⁰³ kes Venturi efekti rakendades konstrueeris koos mehaaniku ja klaasipuhuja Peter Desagaga¹⁰⁴ 1868. a esimese klaasvaakumpumba. See veejoapump võimaldas sobiva võimsusega veevärgi korral saavutada vaakumdestillatsiooniks vajalikku alarõhku. Peagi

¹⁰¹ Otto von Quericke (1602–1686), saksa füüsik, leiutas 1650 kolbvaakumpumba. Seda täiustati järgneva kahe sajandi jooksul.

¹⁰² Johann Heinrich Wilhelm Geissler (1817–1879), saksa klaasipuhuja ja füüsik. Tegutses Bonni ülikoolis. Ta konstrueeris koos Bonni ülikooli matemaatika- ja füüsikaprofessori Julius Plückeriga 1852. a suure täpsusega klaaskapillaariga termomeetrid. 1855 leiutas ta elavhõbedaga töötava, väga suurt hõrendust andva vaakumpumba. Pumba töö põhines Torricelli tühjusel, mis tekitati evakueeritavas süsteemis palju kordi elavhõbedasamba abil.

¹⁰³ R. Bunsen, vt viide 20.

¹⁰⁴ Peter Desaga (1812–1879), mehaanik ja klaasipuhuja Heidelbergi ülikoolis. 1840 avas Heidelbergis firma Chemisch-physikalischer Apparatebau C. Desaga.

¹⁰⁵ Alvergniat Frères. Firma Pariisis (1858–1890). Seda tüüpi klaasist veejoapumpa toodeti XX sajandi lõpukümnenditel ka NSV Liidus.

¹⁰⁶ Stuhl. Stuhli kohta andmed seni puuduvad.

¹⁰⁷ Johannes Wetzel, „Über eine neue Wasserstrahlpumpe“, *Berichte des Deutschen Chemischen Gesellschaft*, 1897, 30, Bd. 1, 537–538; *Chemiker Zeitung*, 1896, 986. Kataloogides on nimetatud vaakum-surveõhupumpa kord Wetzeli, kord Stuhli pumbaks.

toomkiriku põhjatorni otsa ehitatud soojustatavas majakeses, kuhu vett pumbati Toomeorus asuvast pumbajaamast.

5. Keemiaosakonna klaasipuhumise töökojas valmistatud klaasaparaadid

Keemiaosakonna taasavamisega Tartu ülikoolis 1947. a loodi (õigemini jätkas oma tegevust) osakonna töökoda, mille koosseisus oli 1947. aastast ka klaasipuhuja ametikoht. Klaasipuhuja ülesanne oli valmistada uusi, vajalikke seadmeid ja korrastada ning parandada klaasaparaate. Töökoda kuulus anorgaanilise keemia kateedri juurde. Esimeseks klaasipuhujaks sai Hans Kruuse,¹⁰⁸ kes töötas sellel ametikohal aastakümneid. Klaasipuhuja teenindas kogu osakonda. Muu vajaliku tegevuse jaoks olid hiljem töökojad ka orgaanilise keemia ja analüütilise keemia kateedril. Kui farmaatsia- ja keemiaosakond kolisid uude keemiahoonesse (1939, 1947), sai klaasipuhuja endale eraldi ruumi keemiahoone neljandale korrusele, kus see töökoda asus kuni keemiainstituudi ärakolimiseni Chemicumi.

H. Kruuse valmistatud klaasaparatuurist on muuseumi fondis säilinud hulk esemeid, millest märkigem Craigi vastuvooluekstraktorit (puuraami paigutatud klaasist ekstraktori osa); elektrokeemiliste uuringute tarvis konstrueeritud unikaalset, keerulise ehitusega klaasaparaati (jatšeika); mitmesuguseid eriotstarbelisi destilleerimiskolbe ja muid klaastarvikuid.

Muuseumi klaasikollektsioonis leidub kõiki tähtsamaid keemilistes uuringutes kasutatud laboritarvete tüüpe. Kollektsioon kajastab laboritarvete arengut kahe sajandi vältel, olles sellisena unikaalne allikas tulevastele teadusloolastele, ühtlasi ideede allikas praegusaegsetele leiduritele, sest kõik uus kipub olema hästi ära unustatud vana.

¹⁰⁸ Hans Kruuse (s 1923) oli alates 05.05.1947 anorgaanilise keemia kateedri klaasipuhuja ja 01.05.1967–31.07.1981 elektrokeemia laboratooriumi klaasipuhuja. Ta on valmistanud väga palju mitmesuguseid klaasaparaate erivajadusteks, sealhulgas teadusasutustele väljaspool ülikooli.

Historical laboratory glassware at the University of Tartu History Museum

Cand. chem. TULLIO ILOMETS
University of Tartu History Museum

Over several decades the History Museum of the University of Tartu has accumulated a very large quantity of glass objects, from glass bottles, jars, cylinders, etc., for various collections to simple and sophisticated glass devices, measurement instruments and auxiliary items used at chemical laboratories and facilities engaged in related scientific research, including physiology, pharmaceuticals, pharmacology and so on.

At the University of Tartu that had been re-opened in 1802, chemistry and associated disciplines underwent the same stages of development at the same time as they did elsewhere in Europe. That is why the collection of laboratory glassware is a useful resource for those wishing to trace back to the humble beginnings the development of the corresponding sciences, to view how the already existing research equipment and tools were gradually improved and new ones invented and introduced. The oldest part of the collection is dated late 18th or early 19th century. A large part of the collection comprises original objects from the second half of the 19th century or analogous lab items manufactured at a later date. Naturally, the 20th century enjoys the most extensive coverage.

The university staff began collecting older laboratory glassware for preservation back in the 1960s, the items were packed in crates and stored for the future museum. Unfortunately, some of the stored glassware was destroyed in the fire that ripped through the main building in 1965.

When the History Museum of the Tartu State University was created on 6 December 1976, this facilitated a more systematic approach to collecting of the suitable glassware. When the museum moved from the main building of the university to its new permanent home on Toomemägi Hill in 1982, taking over the rooms previously occupied by the university library, the glassware collection could be put on display in improved preservation conditions.

The collection of glassware grew especially quickly as a result of several new university buildings being completed over the last 12 years. In 1999 the pre-clinical units of the Faculty of Medicine moved from their old buildings to the new location. They left behind many items of interest to the museum, including old laboratory glassware that was no longer needed.

In 2005, before moving to the new building, the Pharmaceutics Institute donated to the museum a number of historically valuable items, including quite old laboratory glassware, from the second half of the 19th century and early 20th century, previously stored at the old pharmaceutics building.

The glassware collection grew much more in late 2009, when the Chemistry Institute departed from its old building to the Chemicum facility constructed at the Maarjamõisa site. The institute thus further expanded the presence of its items in the collection, adding glass equipment and accessories from the second half of the 20th century. The museum also obtained resources and devices from the fields of microsynthesis and analysis. More items made from quartz glass were received, too.

The museum's collection of glassware is big and diverse. As glass is a fragile material, in many cases the museum has more than one same item in the collection, if applicable. Naturally, the unique items are carefully preserved in suitable conditions. Of course all old glassware has been retained.

The glassware collection has not been yet thoroughly analysed and systematised. This is work in progress as the collection is deemed important for the history of science at the university.

KROONIKA

Ülevaade muuseumi kogudesse aastail 2006–2011 laekunud materjalidest

LEILI KRIIS

MA, TÜ ajaloo muuseumi peavarahoidja

Aastail 2006–2011 suurenesid muuseumikogud nagu varasematel aastatel¹ eelkõige ülikooli instituutides tehtud kogumistöö tulemusena. Laekunud materjalidest oli seekord mahukaim keemiahoonest

¹ Varasemate laekumiste kohta vt Leili Kriis, „Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi kogud“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXVII (Tartu, 1993), 166–173; Leili Kriis, „TÜ ajaloo muuseumi kogude kujunemine 1979–2000“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXII (Tartu, 2001), 27–54; Leili Kriis, „Ülevaade muuseumi kogudesse aastail 2001–2005 laekunud materjalidest“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXV (Tartu, 2006), 145–152 (toim).

kogutud laboriklaasi, laboriseadmete ja arhiivimaterjalide kogu. Kuna keemia instituut kolis Jakobi tn 2 hoonest (enne Teist maailmasõda ka instituutide hoone) uude Chemicumi Maarjamõisas, sai 2010. aastal üle vaadatud kogu vana keemiahoone sisustus. Hoone keldriruumides peitus rikkalikult klaasesemeid, mis valdavalt olid kogunenud alates XX sajandi teisest poolest. Laboriklaasi oli nii rohkesti, et seda jätkus ka Järvakandi Klaasimuuseumile ja teistelegi.²

Asukohta vahetas ka Tartu Ülikooli naistekliinik: maha jäeti kliiniku ajalooline hoone Toomel Lossi tänaval ning koliti üle Maarjamõisas valminud uude hoonekompleksi. Naistekliinikust laekus muuseumile väärtuslik kogu kirurgiriistu, seadmeid, õppe- ja töövahendeid, mis on dateeritud ajavahemikku XIX sajandi teisest poolest kuni tänapäevani.

Tähelepanuväärse osa hõlmasid ka ülikooli kasvandike, endiste ja praeguste töötajate ning nende pereliikmete annetused muuseumile. Üleantud esemed ja arhiivid täiendavad kihthaaval meie ajaloolist mälu, talletades teavet ülikooli kasvandike ametialase ja isikliku käekäigu kohta muutlikel aegadel.

Muuseumikogu täienes ka igapäevase akadeemilise elu dokumenteerimise käigus: laekunud on meeneid, trükiseid, ürituste materjale jms. Muuseumil on saanud traditsiooniks dokumenteerida ülikooli hoonete muutusi, fotografeerides neid enne suuremaid ümberkorraldusi (restaureerimine, asukoha vahetamine). Nii dokumenteeriti 2007. aastal Tartu tähetorni hoone (sise- ja välisvaated), TÜ nakkushaiguste kliiniku haiglakompleksi hooned Lina tänaval (sise- ja välisvaated), 2009. aastal aga TÜ naistekliiniku hoone Lossi 38 ja TÜ närvikliiniku hoone L. Puusepa 2 ning 2010. aastal TÜ keemia instituudi hoone Jakobi 2.

Enamjaolt saadi laekunud materjalid tasuta, nagu ka varasematel aastatel. Vaid üksikutel juhtudel toimus see vara üleandmisena ülikooli instituutidelt või omandati ostu teel eraisikutelt. Järgnevalt vaatleme lähemalt tähelepanuväärsemaid laekumisi muuseumikogusse.

Muuseumikogusse võeti vastu aastail 2004–2005 TÜ farmaatsia instituudilt kogutud rikkalik ja mitmekesine vanavara. 2006. aas-

² Klaasikogust lähemalt vt Tullio Ilometsa artiklit samas numbris (*toim*).

tal vormistati vastuvõtuaktid järgmiste olulisemate kollektsioonide kohta: farmaatsiaprofessor Georg Dragendorffi (1836–1898) koostatud farmaatsiakollektsiooni (nn droogide muuseum) droogide kogu (720 sü); kirurgiriistade õppekogu (208 sü) ja ajaloolised kirjatarbed, stambid jms (37 sü); 2008. aastal farmaatsia instituudi ajaloolise raamatukogu koosseisu kuulunud TÜ arstiteaduskonnas XIX sajandil ja XX sajandi esimesel poolel kaitstud doktori- ja magistritööde kogu (243 sü) ning droogide muuseumi kiinapuukoorte kogu (578 sü); 2009. aastal aga ajalooliste ravimite kogu ja ravimite valmistamise seadmed (86 sü) jne.

2006. aastal andis arhitekt Fredi Tomps muuseumi hoiule inšeneri-geodeedi ja kodu-uurija Uno Hermann (1922–2005) erialased töövahendid: kippreegli, teodoliidid, joonestustarbed jms (23 sü) ning valiku erialaväljaandeid. Botaanik Ülle Reier andis botaanikaai tööruumidest remondi käigus 2002. a leitud fotoalbumi. Albumis on 52 fotot Tartu Poeglaste Gümnaasiumi hoonest ja õpilastest-õpetajatest aastail 1926–1930 (fotograaf E. Kangro). Albumi omanik ei ole teada, tõenäoliselt kuulus see mõnele endisele botaanikaai töötajale.

2007. aastal laekus Indrek Ilometsa annetatuna mitmesuguseid ajaloolisi materjale: fotograaf Juho Valvet-Veltsonile kuulunud stereoskoop ja stereopildid XIX–XX sajandi vahetusest (28 sü) ning Tartu Ülikooli endise fotograafi Elmar Kaldi (1898–1969) klaasnegatiivide kogu koos digifotodega (143 sü). Väga väärtuslikud on ülikooli arstiteaduskonna kasvandikule Jaan Rugale (õppis 1896–1901) kuulunud arstiriistade komplektid, dokumendid ja fotod tema elu ja tegevuse ajast arstina Venemaal (Petrovski Zavod ehk tänapäeval Petrovsk-Zabaikalski Siberis) ja hiljem Eesti Vabariigis (Haapsalus, Raplas); samuti Tartu Veterinaariainstituudi kasvandikule Eber Wellerile (õppis 1882–1887) kuulunud esemed: veterinaaririistade komplekt, Tartu Veterinaariainstituudi diplom ja lõpumärk ning tsaariarmee (veterinaar)ohvitseri pagunid.

Tullio Ilometsa vahendusel laekusid keemiaprofessor Uno Palmi (1933–1989) arhiivimaterjalid, Hillar Palametsa vahendusel ajalooosakonna esimese kursuse üliõpilaste 1984.–1986. a kirjad Nõukogude armeest kursusejuhendajale (dots Palamets) (32 sü). Kirjandusloolane Rein Saukas andis hoiule üliõpilasena koostatud diafilmi „Aleksis Kivi” (1969); Jüri Peet (Seattle, USA) oma isale Ilmar Peet’ile

Foto 1. Farmaatsiaprofessor Carl Clausile (1796–1864) kuulunud plaatinametallide uurimismaterjalid (plaatinametallisoolade ühendid jm) puit- ja klaasnõudes (A. Tennuse foto)

(1910–1981) kuulunud EÜS Põhjala sõrmuse; Mari Köpp oma vana naisale Johan Kõpule (1874–1970) kuulunud medalid (TÜ 300. aastapäeva juubelimedal, Johan Kõpu 80. sünnipäeva puhul välja antud hõbemedal, 1954); Väike-Maarja muuseumi juhataja Ene-Riina Ruubel kehakultuuriteaduskonna vilistlase ja endise õppejõu Erich Kübarsepa (1927–1991) trükised ja ajakirjad; Leelo Kudu-Lillo oma ema, raamatukogutöötaja ja teadusloolase Elsa Kudu (1915–1990) eluloolised fotod (10 sü); Läti üliõpilased Tartu ülikooli juures tegutsenud läti rahvusest üliõpilaste ühenduse, korporatsiooni Lettonia (1882–1918) tekli ja värvipaelad; Edith Kotka-Nyman ja Jaan Vilval (Stockholm, Rootsi) Birger Nermani, Rootsi arheoloogi, Tartu ülikooli arheoloogiaprofessori 1923–1925, Balti Komitee esimehe ja Balti Arhiivi loomise mõtte algataja ja esimese esimehe (1966–1971) portree (kunstnik arvatavasti Aleksander Warma), kipsbüsti jm.

Tartu Ülikooli 375. aastapäeva materjalidest võeti muuseumikogusse külaliste õnnitluskirjad ja kingitused (57 sü) ning tähtpäeva puhul valminud meened. Pedagoogikaosakonnalt laekusid ajaloolised mööbliesemed ja seinakell.

2008. aastal saadi mitmesuguseid materjale ülikooli endiste professorite elu ja tegevuse kohta, nagu Karl Schlossmanni perekonna fotod (7 sü, üleandja Ille Palm), kunstiteadlase Voldemar Vaga fotoarhiiv (Irja Rammoti vahendusel pärijatelt) ning farmaatsiaprofessor Nikolai Veiderpassi (1887–1971) ja tema poja Jüri Veiderpassi dokumendid ja fotod (22 sü). Need leidis ülikooli keemiahoonest laborilaua ümberpaigutamise käigus põrandalt teadur Viljar Pihl (27.12.2007). Fotomaterjale laekus teisigi, näiteks fotod agronoom Viive Eelmäe õpingute ajast TRÜ põllumajandusteaduskonnas 1942–1947; album fotode ja sissekannetega BITT klubi tegevuse kohta aastail 1965–1969; farmaatsiaüliõpilasele Leida Sellile (1911–44, õppis 1934–1939) kuulunud fotoalbumid (83 sü, üleandja sugulane Alar Laev) jm.

Arhiivimaterjalidest laekusid Erna Kõivult tema koostatud kartoteegid füüsikaajaloo kohta, fotod (57 sü) ning J. J. Fr. W. Parroti (1791–1841) aegsete füüsikariistade kataloogi käsikiri; dokumendid TRÜ 350. aastapäeva juubelinäituste komisjoni tegevusest (komisjoni esimehe, dots Arved Lutsu materjalid 1979–1983) – mapp dokumentidega leiti remondi käigus avanenud nišist hoones Ülikooli 16 (18 sü, üleandja Art Leete). Oma juubeliaegsed meened annetas muuseumile skulptor Endel Taniloo (11 sü).

Mitmekülgne ja huvitav arhiivi- ja fotomaterjalide ning esemete kogu (kokku 613 sü) perekond Lani – farmatseut Elfriede Vaher-Lani (1912–2006) ja jurist Elmar Lani (1903–1989) – elu ja tegevuse kohta laekus Renate Sõukandi vahetusel. Elfriede Lani töötas ülikooli lõpetamise järel ülikooli apteegis retseptorina ning hiljem pikka aega Vabariikliku Tartu Kliinilise Haigla apteegi juhatajana. Elmar Lani alustas õpingute järel teenistust advokaadi abina, hiljem juristina, viibis nõukogude võimu saadetuna töö-paranduslaagris Novosibirski oblastis 1946–1956 ning tegutses hiljem (rehabiliteerituna) taas juristina ja pensionäripõlves ka Tartu ülikooli õppejõuna.

Nõukogude aja üliõpilaskonna väga populaarne suve veetmise vorm oli töö Eesti Üliõpilaste Ehitusmalevas Eestis ja ka väljaspool. Selleteemalise näituse ettevalmistamise käigus laekus muuseumikogusse EÜE vormirõivastust (meistri ja komissari malevaplusid), rikkalikult sümboolikat (vimplid, märgid, embleemid), malevalüürikat, fotosid jm. Üleandjad olid Reet Lepa, Ivar Murumägi, Urmo Orav, Margot Sakson ja Urmas Mahlapuu.

Teadusaparatuurist laekusid näituse „Kromatograafia ja elektroforees” ettevalmistamise käigus kogutud seadmed (gaaskromatograafid, kromatograferimisnõud jm); dotsent Peet-Henn Kingisepa vahendusel täienes tõhusalt XIX sajandi füsioloogiariistade kogu: hoiule võeti veel XX sajandilgi füsioloogia instituudis kasutusel olnud aparate ja seadmeid (oksühemomeeter, kronaksimeeter, spirograaf jm, 37 sü).

2009. aasta algul dokumenteeriti ülikooli naistekliinikust kogutud esemed. Muuseumikogusse võeti vastu rikkalik valik mitmel pool, sh Tartus (Censch, Tschetschel) valmistatud ajaloolisi sünnitusabivahendeid, kirurgiriistu, analüüside ja protseduuride seadmeid, arhiivimaterjale (96 sü). TÜ närvikliinikust laekus õppetooli professori kirjutuslaud (kasutatud alates professor Ludvig Puusepa ajast) ja seadmeid.

Tartu tähetornis avati astronoom Hugo Raudsaare (1923–2006) valduses olnud kapp, mis sisaldas huvitavaid instrumente ja esemeid tähetorni ajaloost ning Raudsaare isiklikke arhiivimaterjale teadustöö kohta (100 sü). Astronoomiateemalise näituse ettevalmistamise ja Tähetorni restaureerimise käigus lisandusid Zeissi refraktori mikromeeter (Jaak Jaaniste) ja Fraunhoferi refraktori restaureerimisega seotud arhiivimaterjalid (Paolo Brenni), lunoidivaatlusjaama tegevust kajastavad trükised ja lunoidivaatleja rinnamärk (Märt Kahusk) ning tudengisatelliidi makett (Mart Noorma). Astronoom ja rahvusvaheliselt tunnustatud teadlane Jaan Einasto andis muuseumi hoiule oma isiklikke töövahendeid ja rikkaliku sepaaratide kogu, mille teevad eriti väärtuslikuks täheteadlase välismaiste kolleegide, tuntud astronoomide pühendused.

Ken Kallingu vahendusel laekusid stomatoloog Viive Rängeli loengukonspektid, õpingutega seotud dokumendid ja meditsiiniajaloo esemed. Materjalid on kogutud Viive ja Aleksander Rängeli elukohast Taara puiesteel Tartus. Raadioajakirjanik Mari Tarand andis muuseumile oma õpinguteaegsed konspektid, Tiigi tn ühiselamu külalisraamatu jm. Muuseumitöötaja Ildike Jaagosild andis samuti üle ajaloo-keeleteaduskonnas koostatud loengukonspektid, Vilniuse ülikooli kauaaegne õppejõud Ferdinandas Vaitekunas loovutas oma isa, TÜ arstiteaduskonna kasvandiku (õppis 1912–1915) Klemonsas Vaitekunase eluloo ja fotode digikoopiad. Indrek Ilometsa vahen-

Foto 2. Keemiaprofessor (1851–1892) Carl Schmidtile kuulunud aurutus-kausid, hele metall, mille koostist pole määratud (A. Tennuse foto)

dusel saadi valik üliõpilasorganisatsioonide peakatteid läbi aegade ning Gustav Ernesaksale kuulunud fotoalbum laulupidudest Tartus.

TÜ kantselei vahendusel on muuseumi hoiule antud ülikoolis kasutusel olnud (ja kehtivuse kaotanud) pitsatid ja stambid: vaadeldavil aastail laekus neid 131 sü. Postikantseleist saadi ka frankeerimisseadmed, sh. ülikooli 350. aastapäeva ajal tarvitusel olnud seade koos vastava dokumentatsiooniga (üleandja Sirje Mark).

Helgi Oks tõi muuseumi füüsikaosakonnas kasutusel olnud fotoplaatkaamera Zeissi-Ikoni komplekti (ostetud füüsika instituudile 24. aprillil 1929. a 529,57 marga eest). Terje Lõbu vahendusel saadi näituse „Vanast Tiigist Raatuseni” tarvis kogutud esemeid, ajakirjanik Hans Treimann saatis endise rektori Heinrich Riikojaga tehtud intervjuud tema 80. sünnipäeva puhul 1971. aastal. Margit Telleri kaudu saadi Tartu Õpetajate Seminari ajaloolised õppevahendid, diapositiivid „Virmalised” (12 sü). Oma fotoalbumeid laenasid muuseumile digikoopiate jaoks ülikooli naistekliiniku endine günekoloog Lilia Savomägi ja füüsik, emeriitprofessor Nikolai Kristoffel. Molekulaarbiokeemia õppetoolilt saadi nüüdisaegseid töövahendeid ja esimesi kasutusel olnud pipette (24 sü). Loodus- ja tehnoloogiateaduskonna dekanat andis botaanikaaiast pärit ajaloolise raamatukapi.

2010. aasta algul jõudis muuseumi Ameerika Ühendriikidest Go litsõni-Vilipi aperiiodiline vertikaalne seismograaf, mis on valmistatud Tartus Hugo Masingu peenmehaanikatöökogas ning osteti 1927.

Foto 3. XIX–XX sajandi vahetusest pärit sünnitusabivahendid firmadelt W. Schwabe (Moskva), W. Censch (Dorpat), A. Harriere (Pariis) ja Tschetschel (Dorpat) (A. Tennuse foto)

aastal Xavieri ülikoolile Cincinnati linnas. Seejärel läks seismograaf John Carrolli ülikooli valdusse ning 1992. aastal Ohio ülikooli omandusse. Sealse maateaduse õppetooli professor Ralph von Frese (kelle ema oli eestlane) korraldaski seismograafi Eestisse saatmise (eksponeeritud tähetornis). Tallinna Tehnikaülikooli inseneri, meteoriitide uurija (osalenud enam kui 30 meteoriidiekspeditsioonil) Ülo Kestlase abil saadi muuseumile 10 meteoriidikildu, mis langesid maale 12. veebruaril 1947 Sihhote-Alinis Siberis.

Kogu kevade ja suve kestnud kogumistöö tulemustest vanas keemiahoones Jakobi tn 2 jõuti muuseumikogusse vastuvõtmiseks dokumenteerida valik laboriklaasi (imipudelid, eksikaatorid, kolvid, keeduklaasid, mõõtesilindrid), kvartsklaasist katseseadmeid, mitmesugusest materjalist (nikkel, korund, grafiit, teflon, savi) valmistatud sulatustiigleid, kromatograafiaseadmeid jm. Professor Uno Mäeorg andis kõrgrõhu vedelikkromatograafi, mida ta oli pikka aega kasutanud ainete analüüsimisel (valmistatud Nõukogude Liidus 1970. aastatel). Tähelepanuväärne on farmaatsiaprofessor Ivan Kondakoviga (1857–1931) seotud arhiivimaterjalide kogu (pärit farmaat-

siainstituudi ajaloolisest raamatukogust), mis sisaldab tema avaldatud teadusartiklite separaate, juhendatud magistritöid ning temale saadetud (pühendustega) töid (111 sü). Keemiahoone kappide sügavusest ilmusid päevavalgele tõenäoliselt farmaatsiaprofessor Carl Clausile (1796–1864) kuulunud platinametallide uurimismaterjalid (platinametallisoolade ühendid jm, talletatud puit- ja klaasnõudes, kokku 16 sü). Väikest, kuid kõnekat kogu võib pidada üheks oluliseks Tartu ülikooli XIX sajandi keemiateaduse mälestusmärgiks.

Haruldusteks võib pidada ka emeriitprofessor Maie Lõvi-Kalnini antud Friedrich Schlateri litosid, Tartu ülikooli XIX sajandi arstiteaduskonna professorite (G. F. E. Sahmen, Fr. H. Bidder, N. Pirogov ja C. Chr. Fr. Goebel) portreid, J. Lepa joonistust F. R. Faehlmannist jm. Väga halvas seisus olnud litograafilised lehed puhastati ja konserveeriti restaureerimisfirma Mandragora paberirestaauraatorite abil Ene Sarapi juhatusel.

Väärika annetuse tegi ülikooli endise rektori prof. Johan Kõpu suguvõsa, kes andis muuseumi hoiule suguvõsa lipu, sugupuud kujutava vaiba (autor Maaja Värv) ning suguvõsa arhiivi. Sugupuu näitab Kõppude suguvõsa kõrvalharude suurt elujõudu. Muuseumile laekus ka hulk üksikannetusi, näiteks varalahkunud doktor Mart Kulli (1956–2008) arstikittel (üleandja Margot Sakson), endise ülikooli raamatukogu töötaja Marta Libliku (1900–1982) fotod ja arhiivimaterjalid (üleandja Ruth Ling), originaalfotod G. Tammannist assistentide ja üliõpilastega (üleandja Tullio Ilomets) ning Tartu Linna II Gümnaasiumi õpilastest-õpetajatest 1889. aastal (üleandja Jüri Tamm).

Nagu mainitud, jõuavad esemed muuseumikogusse tihtilugu kummalisi teid pidi. Nii laekusid ülikooli korvpallinaiskonna märgid ja auhinnad naiskonna 1982–1992. aasta liikmete Karin Murd'i, Maria Johansonini jt elukohast Kaunase pst. 44 sealse ühiselamu juhataja Ester Otsa vahendusel. Ruth Jürjo filosoofiateaduskonna dekanadist andis kirjutusmasina StarWriter (Canon, 1992), mis on tõenäoliselt üks viimane lüli kirjutusmasina ja arvuti vahel.

Ülikooli rektoraat andis Saima Tiirmaa-Orase vahendusel muuseumi hoiule ajaloolise kohvinõude komplekti — hõbedast kohvi- ja koorekannud ning suhkrutoos, hõbedast ning ülekullatud suhkru- ja teelusikad ning portselanist nõudekomplektid (tass, alustass, tald-

rik) —, mille tassidel on kujutatud Tartu ja ülikooli ajaloolisi ehitisi (kivisild, peahoone, tähetorn, anatoomikum). Kohvinõude komplekt telliti ülikoolile (arvatavasti kunstikombinaadilt ARS) 1977. aastal, keiserliku ülikooli 175. aastapäevaks.

Tabel 1. Muuseumi kogude kasv liigiti: ajalooline esemeline kogu (Aj), ajalooline kunstikogu (AjK), arhiivkogu (Ar) ja fotokogu (F)

	2006	2007	2008	2009	2010
Aj	995	124	832	485	557
AjK	9	10	1	2	9
Ar	89	239	567	289	261
F	62	747	518	894	869
Kokku	1155	1120	1918	1670	1696

Kogud 01.01.2011. a seisuga – 70 968 sü

Fondihoidlad. Aastail 2006–2011 asusid muuseumi kolm põhilist fondihoidlat toomkirikus: esemeliste kogude hoidla (teadusriistad ja -kollektsioonid, õppevahendid), arhiiv-, foto- ja kunstikogude hoidla ning ülikooli ajaloo kogu hoidla (meened, medalid, mööbel). Peale selle kasutati kultuuriloolise kogu abihoidlatena alates 2000. aastast kolme ruumi vana anatoomikumi esimese korruse paremas tiivas, kuhu koondati füüsika- ja keemia ning arstiteaduskonna institutidest kogutud esemeid ja mööblit. Kuni 2010. aastani kasutati ka paari keldriruumi von Bocki majas peahoone kõrval peamiselt keemiaosakonna vanavara talletamiseks. Need varad toodi üle vana anatoomikumi vasaku tiiva teisele korrusele 2010. aastal. Mõlemas viimati nimetatud asukohas puudusid nõuetekohased hoiutingimused (sageli juhtus veeavariisid jms). Õnneks on olukord nüüdseks muutunud: 2011. aasta oktoobri viimastel päevadel paigutasime kõik oma vanas anatoomikumis asunud kogud ümber Lossi 3 keldriruumidesse ning Nooruse 9 hoonesse. Seda siiski ajutiselt, vana anatoomikumi remonditööde ajaks.

TÜ ajaloo muuseumi teaduskollektsioonide finantseerimine. TÜ ajaloo muuseumi teadus- ja kultuurilooliste kogude talletamise seisukohalt on tänuväärne, et ka vaadeldavail aastail oli meil

võimalus kasutada haridus- ja teadusministeeriumi eraldatud lisaraha, parandamaks teaduskollektsioonide kättesaadavust ja hoiutingimusi. Tänu sellele oleme saanud sisestada infot oma kogude kohta avalikesse andmebaasidesse, lasta erialaspetsialistidel kollektsioone teaduslikult kirjeldada ning soetada spetsiaalset hoidlamööblit ja seadmeid ning ajakohaseid hoiuvahendeid, samuti osaleda erialastel koolitustel ja konverentsidel. Järgnevalt **ülevaade tehtud töödest**.

I. Fotokogu vanema osa (XIX sajand ja XX sajandi esimene pool) digiteerimine ja andmete sisestamine TÜ Raamatukogu hallatavatesse andmebaasidesse DSpace (1465 sü) ning Ester (1686 sü) (Aile Tammiste). Kõik digiteeritud fotomaterjalid on talletatud uutes spetsiaalsetes hoiutarvikutes (ümbrised, karbid, vt „Hoiutingimuste parandamine”).

II. Arhiivkogu andmete sisestamine andmebaasi Ester (2289 sü) (Virge Lell).

III. Ajaloolise kogu teaduskollektsioonide teaduslik kirjeldamine.

Erialaspetsialistid on koostanud teaduslikud kirjeldused mitme XIX sajandi kollektsiooni kohta:

1) farmaatsiaprofessor Georg Dragendorfi koostatud farmakoloogilised kollektsioonid (nn droogide muuseum): XIX sajandi subtroopiliste ja troopiliste droogide kogu (215 sü, 2006), vaikude kogu (335 sü, 2007), droogide kogu (250 sü, 2008), kiinapuukoorte kogu (378 sü, 2009), parkainete ja derivaatide kollektsioon (Sammlung v. Gerbstoffen u. Derivaten) (90 sü, 2010). Kõik kirjeldused on koostanud farmatseut Kerly Kustavus;

2) keemiaprofessor Carl Schmidt (1822–1892) keemiliste etalonainete kogu (120 sü, 2006) on kirjeldanud ja fotografeerinud keemik Hannes Hagu;

3) füsioloogiainstituudi XIX sajandi eksperimentaaliistade ja -seadmete kogu (159 sü, 2007) ning XX sajandi füsioloogiaaparatuuri (65 sü, 2008, 2009) on kirjeldanud sama instituudi dotsent Peet-Henn Kingisepp.

4) XX sajandi kirurgiriistade kogu 208 eset on identifitseerinud (nimetused, otstarve) kirurg Aleksander Pille (2006). On alustatud füüsika instituudi õppevahendite kogu muinsuskaitse nimekirjas olevate esemete (kokku 339 eset) inventuuri (Koit Timpmann, füüsika instituut).

5) 2008. aastal saadi ülevaade TRÜ eksperimentaaltöökojas aastail 1959–1999 valmistatud/konstrueeritud aparatuurist, kokku 74 eset: koostati andmebaas koos lisatud fotomaterjaliga (kokku 101 fotot, digiteerinud Aile Tammiste). 2009. aastal koostati ülevaade TRÜ eksperimentaaltöökojas aastail 1974–1995 tellimustööna Eesti, Nõukogude Liidu ja välismaa asutustele valmistatud/konstrueeritud aparaatidest. Mõlemad olulised andmebaasid Tartu Ülikoolis teostatud aparaadiehituse ajaloost on koostanud insener Ado Jaagosild, kauaaegne eksperimentaaltöökoja juhataja ja konstruktor.

IV. Hoiutingimuste parandamine spetsiaalse hoidlamööbli ja seadmete ning hoiutarvikute soetamise abil.

Hoidlamööblist soetati neli keemiakappi keemiliste ainete kogude talletamiseks (2006–2007); kaks tulekindlat turvakappi arhiiv- ja väärismetallide jaoks, võtmekapid hoidlatele (2007); kaheosaline kapp arhiivkogu suureformaadiliste materjalide tarbeks (diplomid, tunnistused, kaardid), arhiivkapp (seif) muuseumi dokumentatsiooni (vastuvõtuaktid, inventariraamatud jm) säilitamiseks (2008); kaks kaheosalist kappi arhiiv- ja tekstiilikogude hoiulepanekuks (2009), kaks metallkappi ning üks metallriul foto- ja kultuurilooliste kogude tarbeks (2010).

Muuseumi kõikidele ekspositsioonisaalidele ja hoidlatele soetati kliima jälgimise seadmed (2006); ajaloolise esemelise kogu hoidlad said kliimaseadmed õhuniiskuse reguleerimiseks (2007). Muretseti töövahendeid museoloogidele ja koguhoidjatele: digitaalne fotokamera Pentax K110D, radioaktiivse kiirguse indikaator Radon-1M, tolmuimeja, kaks transpordikäru, kaalud jm (2008).

Foto- ja arhiivimaterjalide nõuetekohaseks hoiulepanekuks ja säilitamiseks soetati fotomaterjalide jaoks spetsiaalset paberit, ümbriseid ja karpe, arhiivimaterjalidele spetsiaalset pappi, paberit ja mappe (2008), museaalide paremaks ning ökonoomsemaks hoiuks hoiukarpe ja -kaste (2009–2010).

Muuseumihoidlasse vastu võetud museaale saab näha muuseumi uutel püsi- ja ajutistel näitustel ning peatselt ka Muuseumide Infosüsteemis MUIS (www.muis.ee).

Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi teadustöö 2006–2010

LEA LEPIK

TÜ ajaloo muuseumi teadusdirektor

Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi teadustööle on suuna andnud muuseumi vajadused ja ühiskonnas aktuaalsed tähtpäevad. Teiselt poolt on jõudumööda püütud tegelda ka fundamentaalsemate küsimustega. Enamik muuseumitöö valdkondi eeldab materjali teaduslikku läbitöötamist. Eestis ei ole olnud teist teadusajaloo muuseumi ja kellegi valduses pole sedavõrd mahukat ajalooliste teadusriistade kogu. Muuseumitöötajad peavad suutma seda kõike korrastada, kirjeldada ja konteksti asetada. Konteksti loomise vajadus eeldab omakorda üldisemaid teadmisi teadusajaloost ja Tartu ülikooli ajaloost. Nii ei ole uurimistööst tegelikult pääsu. Muuseumis puuduvad teadurid ja teadustöö pole kellegi põhitegevus. Sellest hoolimata on muuseumi töötajad avaldanud publikatsioone nii kodu- kui ka välismaistes väljaannetes, esinenud aktiivselt konverentsidel ja ettekandepäevadel. Ilmunud publikatsioonid ulatuvad populaarteaduslike voldikutest tõsiteaduslike monograafiateni.

Muuseum korraldab regulaarselt aastapäevakonverentse muuseumi aastapäeval 6. detsembril (vt konverentside ja teaduspäevade nimekirja) ja annab välja trükist „Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi”, millel alates 2006. aastast on jälle toimetuskolleegium, mis alates

2009. aastast (nr XXXVII) on rahvusvaheline. Peale selle on muuseum koostanud ka muid trükiseid ja veebiväljaandeid (vt publikatsioonide nimekirja).

Igal aastal on muuseumi tegevust suunanud mingi konkreetne tähtpäev või suurem ettevõtmine. 2006. aastal tähistati muuseumi 30. aastapäeva ja planeeriti ekspositsiooni uuendamist — kõik muuseumi töötajad tegid selleks palju ettevalmistavat tööd. Ekspositsiooni uuendamine aga takerdus meist mitteolenevatel põhjustel. Riikliku humanitaar- ja loodusteaduslike kogude programmi raames kaardistati (2006–2007) Tartu ülikooli teaduskollektsioonid, parandati muuseumi mõnede spetsiifiliste kogude hoiutingimusi ja alustati fotokogu digiteerimist (Leili Kriis).

2007. aastale andis näo ja sihi Tartu ülikooli 375. aastapäev. Enamjagu muuseumi tegevusest oli sellega nii või teisiti seotud, mõnigi korraline tegevus tuli juubeliürituste tõttu edasi lükata. Samal ajal tegeles Terje Lõbu ka Eesti teaduse biograafilise leksikoni kahe viimase köite koostamisega (seda projekti toetas riiklik programm „Eesti keel ja rahvuslik mälu”). Terje Lõbu koostas umbes 110 artiklit (algustähega R, T, U). Leksikon ootab trükkimist. Sai alguse osalus sihtfinantseeritava teadusteema „Ideede ja teooriate levik ja retseptsioon Baltimaades Rootsi ja Vene võimuperioodil (17. saj. – 20. saj. algus)” uurimises ja osalus programmi Nordic Spaces rahastatavas rahvusvahelises projektis „Baltic Regionalism. Constructing political space(s) in Northern Europe, 1800–2000” (L. Leppik, juht Pärtel Piirimäe).

2007. aastal algas koostöö ka Kesk-Euroopa ülikooliga Ungaris. Sealne professor Victor Karady sai Euroopa Teadusuuringute Nõukogult (ERC, *European Research Council*) grandit teemal „Kesk- ja Ida-Euroopa multietniline ja multikonfessionaalne eliit. Eesti, Ungari, Läti, Slovakkia, Transilvaania ja Vojevoodina võrdlus” („Ethnically and Confessionally Composite Elites in East Central Europe. Estonia, Hungary, Latvia, Slovakia, Transylvania, Voivodina in comparison (cc. 1900–1950)”. Lea Leppik oli selle Eesti-osa koordinaator (2008–2011). Projekti raames on arhiivandmete põhjal koostatud ja täiendatud andmebaase Tartu ülikooli, Tartu Veterinaaria Instituudi ja professor Rostovtsevi eraülikooli üliõpilaste kohta aastail 1880–1947, kaitstud kaks magistritööd (Jaanika Seli „Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaskonna andmebaasistamine. 1944–1947” ja Karin

Partsi. „Andmekaitse õiguslikud aspektid õpilaste digitaalse andmebaasi loomisel haridusasutuses”), üks lõputöö ja neli seminaritööd. Valmimas on Toomas Hiio doktoritöö. Kogutud andmed tuleb edaspidi laiemalt kättesaadavaks teha.

2007. aastal hakati koostama tähetorni restaureerimise ja muuseumiks arendamise projekti, mis esitati Ettevõtluse Arendamise Sihtasutusele (Reet Mägi, Viljar Valder, vt Reet Mägi ülevaadet sellest projektist).

2008. aastal algas tähetorni muuseumi sisuline ettevalmistamine. Õnnestus saada UNESCO osalusprogrammi toetus tähetorni e-raamatu koostamise jaoks (projektijuht R. Mägi). Projekti tulemusena valmisid 2009. aasta lõpuks e-raamatud tähetorni ajaloost eesti, inglise ja vene keeles. Partneriteks olid Soome Maa-amet, Tartu Observatoorium ja Teaduskeskus Ahhaa. Peale muuseumitöötajate kirjutasiid artikleid Erik Tago, Jaak Jaaniste, Jüri Randjärv, Karin Kollo, Imbi Tehver, Eda Tursk, Tõnu Tuvikene, Pekka Tätilä ja Olga Heinloo. Piltidega aitasid Helle Jaaniste, Jaan Pelt jpt. Tõlkinud on Malle Salupere ja Mall Tamm. Kogu materjali retsenseeris ja koostamist konsulteeris Tõnu Viik. Interaktiivne vorm on teostatud ülikooli multimeedia talituses (Pärt Erikson). Laialdase koostöö tulemusel valmis sisult palju uut sisaldav ja atraktiivne Tartu tähetorni tutvustav e-raamat, mis on tähetorni 200-aastase ajaloo vääriline. E-raamat on kättesaadav ka veebis: http://www.ut.ee/REAM/E_raamat/astro.html

2009. aasta oli rahvusvaheline astronoomia-aasta, mille puhul valmis näitus „Struveta poleks satelliittelevisiooni” (U. Paloveer, L. Leppik, V. Valder). Täpsustati Struve-aegsete instrumentide ajalugu ning uuriti nõukogude ajal Tartus tegutsenud lunoidivaatlusjaama ajalugu. Kogu aasta jooksul valmistati ette tähetorni ekspositsiooni. Tähetorni ja sellega seotud teadusalade ning isikute ajaloo uurimiseks tehti arhiiviuuringuid, koguti mälestusi ja esemeid (sh peaaegu täiskomplekt endise lunoidivaatlusjaama sisustust, seismograafe jm) ning nende kohta käivat infot. Saksa Akadeemilise Välisvahetusteenistuse (DAAD) stipendiumi toel viibis L. Leppik kuu aega augustis teadustööl Saksamaal (Münchenis, Bambergis, Berliinis, Potsdamis, Leipzигis ja Hamburgis). Kogutud materjalid võimaldasid kirjutada tähetorni e-raamatusse peatükid endiste Tartus tegutsenud teadlaste edasisest käekäigust Saksamaal.

Teine suurem töö oli rahvusülikooli 90. aastapäevale pühendatud näituse ettevalmistamine, mis võimaldas uuendada kogu endise XX sajandi püsiekspositsiooni saali (T. Lõbu). L. Leppik oli rahvusülikooli juubeli korralduskomisjoni liige.

2009. aastal valmis paljude aastate töö tulemusena interaktiivne kaart, millele kanti Eestiga seotud teadlaste nimesid kandvad kohad üle maailma (T. Lõbu, Erki Tammiksaar, Veronica Irmann). Projekti toetas Keskkonnainvesteeringute Keskus (KIK) ning see viidi ellu koostöös loodusmuuseumiga. Kaart on veebis kättesaadav aadressil <http://unite.ut.ee/teadus/>

2010. aastal oli muuseumi teadustöö seotud ennekõike tähetorni 200 aasta juubeli ettevalmistustega, millesse kaasati praktika korras ka Tartu ülikooli museoloogiaüliõpilasi, kes töötasid läbi astronoom Taavet Rootsmäe elu ja tegevust puudutavaid materjale, väljundiks teaduspäev ja sellega kaasnenud väljapanek. 300 aasta möödumist Rootsi-aegse ülikooli tegevuse lõppemisest ja Eesti ala ühendamisest Vene impeeriumiga pidas meeles muuseumi aastakonverents „Tartu ülikool ja Põhjasõda”.

TÜ ajaloo muuseumi korraldatud konverentsid ja teaduspäevad

8. veebruar 2006	Teaduspäev „Matemaatikast Tartu ülikoolis läbi 400 aasta”.
15. september 2006	Teaduspäev „Toomkirik 200 aastat ülikooli teenistuses” (koos Tartu Ülikooli raamatukoguga).
6.–7. detsember 2006	Rahvusvaheline konverents „Uurimisreisid ja muuseumikogud” (pühendatud Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi 30. aastapäevale, koos näitusega Krusensterni ümbermaailmareisist, koordineeritult näitusega TÜ-AM-s oli näitus ka Eesti Ajalooarhiivis).
12. detsember 2006	Teaduspäev „Polüglott Pent Nurmekund 100” (koos Haridus- ja Teadusministeeriumiga).
20. detsember 2006	Teaduspäev „Keisritohter Philipp Jakob Karel 200” (koos ÕES-iga).

10. mai 2007 Professor Kondakovi 150. sünniaastapäevale ja TÜ keemiaosakonna taastamise 60. aastapäevale pühendatud teaduspäev.
4. oktoober 2007 Rahvusvaheline konverents Tartu Ülikooli 375. aastapäevaks „Early modern University idea and the University of Tartu”.
10. november 2007 Mardilaada seminar Eesti-Soome kultuuri-suhetest Helsingis (koostöös ERM-iga).
6. detsember 2007 Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi aastakonverents „Teadus rootsiaegses Tartu ülikoolis”.
25. märts 2008 Skytte päev „425 aastat esimeste jesuiitide jõudmisest Tartusse” (lisaks kahele ettekandele jesuiitide teater „Kuldvasika lugu” Tartu üliõpilasteatrilt, kontsert, Skytte medali üleandmine Dag Harteliusele).
28. aprill 2008 Teaduspäev „70 aastat Eesti Teaduste Akadeemia avaistungist Tartus” (12 lühiettekannet 12 esimesest akadeemikust). Ürituse jätkuna korraldati Kuku raadios augustis-septembris teadussaadete sari „Kukkuv õun”, kus samad esinejad rääkisid akadeemikutest pikemalt. Nii teaduspäeval kui ka raadios pidasid ettekandeid muuseumi töötajad Urmet Paloveer („Akadeemik Julius Mark”) ja Toomas Pung („Akadeemik Paul Kogermann”).
10. november 2008 Teaduspäev „100 aastat erakõrgharidust Eestis”.
- 5.–6. detsember 2008 muuseumi aastakonverents „Nõukogude teadus – sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik?” (koostöös Eesti Maaülikooli teadusloouurimise keskusega, 18 ettekannet, sh kolm esinejat Venemaa TA-st). Näidati kahte nõukogudeaegset õppefilmi Eesti Filmiarhiivi kogudest.

13. veebruar 2009 „Rudolf Säre 100” (koostöös Eesti Maaülikooliga).
22. mai 2009 „Eduard Laugaste 100” (koostöös TÜ rahvaluule õppetooli ja Eesti Kirjandusmuuseumiga).
25. september 2009 Teadlaste öö. Lavastati XVII sajandi dissertatsiooni ettekanne ehk kohtumine XVII sajandi astronoomiga.
6. detsember 2009 Astronoomiline huvipäev ja e-raamatu „Tartu tähetorn“ esitlus.
9. veebruar 2010 Ettekandepäev „Tartu ülikooli üliõpilane ja Poola Vabariigi president Wladislaw Racziewicz 125” (koostöös Poola saatkonnaga). Tartu ülikooli rektor Alar Karis ja Poola Vabariigi suursaadik Eestis Tomasz Chłoń avasid Władisław Raczkiewiczzi mälestustahvli Juridicumis (Näituse 20).
25. mai 2010 „Astronoom Taavet Rootsmäe 125” (koostöös Tartu observatooriumi ja TÜ ajaloo ja arheoloogia instituudiga, ühendatult muuseumiaüliõpilaste praktikumiga).
7. oktoober 2010 Ülo Leppik kandis arstiteaduskonna päevadel ette Nikolai Pirogovi kõne aastat 1836 „Publiku eelarvamustest kirurgia suhtes”. Välja olid pandud Pirogovi-Schlateri anatoomilised tabelid muuseumi kogudest.
25. november 2010 Nikolai Pirogovi 200. sünniaastapäeva tähistamine Pirogovi platsil, kuhu oli ehitatud Krimmi sõja aegne ja nüüdisaegne väli-laatsaret. Kaasatud olid muuseumitöötajad ja anatoomikumi giidid, eelnes üsna tõsine sisuline ettevalmistus. Muu hulgas tehti üritusele reklaam 23. novembri hommiku-televisioonis.
6. detsember 2010 Muuseumi aastakonverents „Tartu ülikool ja Põhjasõda”.

22. detsember 2010 Tähistati avalikult 200 aasta möödumist tähetorni hoone valmimisest. TÜ ajaloo ja arheoloogia instituudi museoloogia eriala üliõpilane Liisa Kallas valmistas ette ajastukohase muusikaga slaidiprogrammi „Tartu 1810”. Muuseumis ette valmistatud allikmaterjali alusel kirjutas Margus Kasterpalu üritusel ette kantud toreda näitemängu.

Muuseumi publikatsioonid 2006–2010

- Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXV (Tartu, 2006), toim. L. Leppik (175 lk)
Uurimisreisid ja muuseumikogud. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, XXXVI (Tartu, 2008), toim. L. Leppik (160 lk)
Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, XXXVII (Tartu, 2009), toim. L. Leppik (192 lk)
Nõukogude teadus — sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik? Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, XXXVIII (Tartu, 2010), toim. L. Leppik (204 lk)

Muuseumi töötajate kaitstud dissertatsioonid

- Lea Leppik, PhD (ajalugu), *Tartu Ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918* (Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis. 11) (Tartu: Ülikooli kirjastus, 2006), 309 lk.
Terje Lõbu, Magister artium (ajalugu), *Regionaalsete joonte ühtlustamise katsed 1920.–1930. aastail Võrumaa hariduselu näitel* (Tartu, 2006).
Leili Kriis, Magister artium (ajalugu), *Tartu ülikooli kirurgiakliiniku fotokogu 1860–1918* (Tartu, 2007).

Raamatud

- TÜ ajaloo muuseumi toel valmis koguteos *Universitas Tartuensis 1632–2007*, koost. Toomas Hiio, Helmut Piirimäe (Tartu: Ülikooli kirjastus, 2007), 835 lk.
Ülikooli juubelialbum „*Universitas Tartuensis*“ (Tartu, 2007), koost. Juhani Püttsepp, Lea Leppik (135 lk)

E-raamat: *Tartu ülikooli kollektsioonide kaardistamine 2006–2007* (Tartu, 2008), koost. Kersti Lust, Lea Leppik <http://www.ut.ee/ajaloomuuseum/TY-kaardistamine.pdf>

Leili Kriis, *Historical Photos of the Surgery Clinic of Tartu University 1860–1918: Clinical cases from the history of modern surgery* (Saarbrücken: Lap Lambert, 2010), 264 lk.

Näitusekataloogid

Voldik „*Adam Johann von Krusenstern*”, Koost. Terje Lõbu (eesti, inglise, saksa ja vene keeles), 2006

Näituse „*200 aastat ümbermaailmareisist Adam Johann von Krusensterni juhtimisel*” kataloog, koost. Terje Lõbu koostöös Eesti Ajalooarhiiviga, 2006

TÜ ajalehe erinumber 1. 12. 2006

Vaimuelust XVII sajandi Liivimaal / *Intellectual Life in 17th century Livonia*. Näituse kataloog, koost. L. Leppik, Kadri Tammur, tõlkinud Ilmar Anvelt, kujundanud Maarja Roosi (Tartu, 2007)

Tervise kaitsel. Näituse kataloog. Koost. Terje Lõbu (Tartu, 2008).

Populaarteaduslikud väljaanded

Loodusteadused. Leiutisi ja avastusi keiserlikus Tartu ülikoolis. 4, koost. Lea Leppik, Erki Tammiksaar (Tartu, 2006).

E-raamat „Tartu Tähetorn” (Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo muuseum, 2009), toim. Lea Leppik <http://www.ajaloomuuseum.ut.ee/vveraamat/>

E-book „Tartu Observatory” (Tartu: University of Tartu History Museum, 2009), ed. Lea Leppik <http://www.ajaloomuuseum.ut.ee/vvebook/>

E-book „Тартуская обсерватория” (Тарту: Музей истории Тартуского университета, 2009), сост. Lea Leppik

Muuseumitöötajate ettekanded rahvusvahelistel konverentsidel 2006–2010

2006

Lea Leppik: „Die Universität Tartu als Erinnerungsort der Esten” rahvusvahelisel konverentsil „Die baltischen Städte Riga und Tartu als Erinnerungsorte” Tartus 29. juunil 2006

- Lea Leppik: „Deutschbalten in den Republiken Estland und Lettland” Balti ajaloo seminaril Liepājas 25.–27. septembril 2006
- Lea Leppik: „Tartu University and the Market for Medical Services in 19th Century” XXII Balti teadusajaloo konverentsil Vilniuses 5.–7. oktoobril 2006
- Terje Lõbu: „Vana-Laitsna valla eestlased” Läti Vabariigi Aluksne rajooni Veclaicene vallavalitsuse korraldatud eestlaste päeval 8. juulil 2006
- Reet Mägi: „Promoting Public Understanding of Science and Knowledge: University of Tartu Museums and Cultural Tourism” Euroopa ülikoolide koostöövõrgustiku UNIVERSEUM aastakonverentsil „Inventorying and preserving university collections – for what?” Prantsusmaal Strasbourgis 22.–24. juunil 2006
- Reet Mägi: „Two Centuries of University of Tartu Observatory” rahvusvahelisel konverentsil „The Struve Arc and Extensions in Space and Time” Rootsis Haparandas 13.–15. augustil 2006
- Toomas Pung: „Oettingen’s anemograph” XXII Balti teadusajaloo konverentsil Vilniuses 5.–7. oktoobril 2006

2007

- Lea Leppik: „Zur Frage der Herkunft von Deutschen an der Universität Tartu in den Jahren 1919 bis 1939” Academia Baltica seminaril „Baltische Deutsche. Der deutsche Bevölkerungsteil Rigas und anderer Städte von 1900 bis zur Umsiedlung” Flensburgis 28. aprillil 2007
- Lea Leppik: „Social Mobility and Career Patterns of Estonian Intellectuals in the Russian Empire” Kesk-Euroopa ülikooli konverentsil „Elite Formation, Modernization and Nation Building (19th and 20th Centuries)” Budapestis 5. mail 2007
- Lea Leppik: „Markt für die medizinische Dienstleistungen und die Modernisierung der Gesellschaft am Beispiel von Stadt Tartu/Dorpat im 19. Jahrhundert” Hamburgi ülikooli ja Hansaparlamenti konverentsil (Hanse-Tagung) Hamburgis 14. juunil 2007
- Lea Leppik: vaatmik „Mapping of the Collections of the University of Tartu” (teostas Margot Sakson) ICOMi konverentsil UMAC-i seksioonis Viinis 21. augustil 2007

2008

Lea Leppik: „Provincial Reform of Catherine II and the Baltic Common Identity” rahvusvahelisel konverentsil „Ideas as Formative Forces of Regional Identity. Baltic Regionalism. Constructing political space(s) in Northern Europe, 1800–2000” Tartus 2.–3. mail 2008

Lea Leppik: „Popularising science at the Republic of Estonia 1920–1940” XXIII Balti teadusajaloo konverentsil Riias 9. oktoobril 2008

Terje Lõbu: „Tartu ülikooli muusikadirektor 200” rahvusvahelisel konverentsil „Musikleben an der Universität Tartu 1920–1940” Tartus 1.–2. oktoobril 2008

Reet Mägi: „Cooperation between University Museums, the State and the City as a Key to Success”, põhiettekanne Soome ülikoolide ja kõrghariduse ajaloo teadusliku koostöövõrgustiku konverentsil Helsingi Tehnikaülikoolis „Cultural Heritage and Universities. Universities and the cities: tension or co-operation?” 17.–18. aprillil 2008. Info teadusvõrgustiku kodulehel: <http://www.helsinki.fi/historia/ylhist/archive.html#10>

Reet Mägi: „University Museums in a University City: University of Tartu Museums in the Service of Local Community” Manchesteri ülikoolis UMACi rahvusvahelisel konverentsil „University Museums and the Community” 16.–20. septembril 2008. Konverentsi kodulehekül: <http://www.meeting.co.uk/confercare/umac2008/>

Reet Mägi: „The Heritage of the 200-year-old University Observatory in Tartu” ICOMOS rahvusvahelisel sümposiumil „Cultural Heritage. Astronomical Observatories (around 1900) – From Classical Astronomy to Modern Astrophysics” Hamburgis-Bergedorfis 14.–17. oktoobril 2008. Konverentsi kodulehekül: <http://www.math.uni-hamburg.de/spag/ign/events/icomos08.htm>

Sirje Sisask: „The educational role of the museum in teaching sciences” „33th Conference of the Association for Teacher Education in Europe” Brüsselis (Vrije Universiteit Brussel) 23.–27. augustil 2008

2009

Lea Leppik: „Educated elites in Estonia: materials and investigation” rahvusvahelisel seminaril Kesk-Euroopa ülikoolis Budapestis 16.–18. jaanuaril 2009

Lea Leppik: „Die Universität Dorpat 1802–1918” Deutschbaltisch-Estnischer Fördervereini korraldatud seminaril Lätis Liepājas 20.–21. aprillil 2009

Lea Leppik: „Tartu jäätmekäitlusest 19.–20. sajandi vahetusel” rahvusvahelisel moodsa ajaloo konverentsil Tallinnas 17. juunil 2009

Lea Leppik: „Die Universität Dorpat 1802–1918” Deutschbaltisch-Estnischer Fördervereini korraldatud seminaril Berliinis 31. oktoobril 2009

2010

Lea Leppik; Viljar Valder: „Museum in old Tartu observatory” koostöövõrgustiku UNIVERSEUM konverentsil „University Heritage: Present and Future” Uppsalas 17.–20. juunil 2010

Reet Mägi: „Tartu Old Observatory” Hansteeni sümpoosionil Oslo Ülikoolis 3. novembril 2010

Karin Kollo; Reet Mägi: „National Report of Estonia for the Struve Geodetic Arc Conference” Struve geodeetilise kaare rahvusvahelise koordineerimiskomitee konverentsil Vilniuses 16. septembril 2010

Toomas Pung: „Konstantin Pokrovski — director of Tartu Observatory in 1908–1915” XXIV rahvusvahelisel Balti teadusajaloo konverentsil Tallinnas 8. oktoobril 2010

Näitused Tartu Ülikooli ajaloo muuseumis aastail 2006–2010

TERJE LÕBU

MA, TÜ ajaloo muuseumi näituste ja ürituste osakonna juhataja

Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi näitusetegevus on viimase viie aasta (2006–2010) jooksul jätkunud sama intensiivselt kui XXI sajandi esimestel aastatel, pakkudes muuseumis käijatele mitmekülgseid elamusi teaduse, ajaloo ja kunsti vallast. Muuseum on eksponeerinud näitusi nii toomkirikus kui ka vanas anatoomikumis, kasutades väljapanekuteks nende hoonete eri ruume, alates toomkiriku fuajeest kuni valge saalini ja anatoomikumi rotundini. Kõige enam sai näha näitusi 2007. aastal, mil muuseum pakkus vaadata 17 näitust ja väljapanekut oma ruumides, millele lisandusid rändnäitused maakondades ja Tallinnas. Kuna sel aastal tähistas Tartu Ülikool oma 375. aastapäeva, oligi mitu näitust pühendatud ülikoolile ja tema ajaloole.

Muuseum on koostanud igal aastal vähemalt kaks sisukat ja töömahukat näitust, mis muu hulgas tutvustavad põhjalikumalt ka muuseumi kogusid. Näitusteplaani koostades on järgitud põhimõtet, et üks näitus kajastaks teadusajalugu, teine ülikooli ajalugu. Näitustega kaasneb haridusprogramm, mida saab jätkata ka pärast näituse mahavõtmist. Peale kahe suure näituse koostab muuseum teaduspäevadega kaasnevaid väljapanekuid, milles arhiivi- ja fotomaterjali abil laiendatakse teaduspäeval kõne all olnud teemat.

Foto 1. Vaade näitusele „Tartu Ülikool 1919–2009“ (A. Tennuse foto)

Suur osa muuseumi väljapanekutest olid külalisnäitused, mis on jõudnud TÜ ajaloo muuseumisse välisriikide saatkondade ja mitme kultuuriühingu kaudu. Ikka ja jälle on muuseum, eriti valge saal, olnud hinnatud ja ihaldatud eksponeerimispaik kunstnike ja fotograafide seas.

Muuseum on jätkanud ka rändnäituste traditsiooni, tehes seda kas ülikooli regionaaltegevuse raames, kus muuseumi näitusi eksponeeritakse eelkõige ülikooli kolledžites, või on meie näituste vastu tundnud huvi teised Eesti muuseumid.

Vaadeldaval ajavahemikul tehti ka suuremaid või väiksemaid muutusi muuseumi püsiekspositsioonis. Nimetamisvääraseim uuendus oli 20 aastat muutumatuna püsinud ekspositsiooni asendamine näitusega „Eesti ülikool 1919–2009“.

Toimunud näitused

2006

Näitusesaal

Ajalooring 60. Me mõtted on priid (MTÜ Ajalooring)

Kromatograafia ja elektrofreesi ajaloost (koostajad H. Hagu, L. Kriis, kujundaja M. Sakson)

200 aastat ümbermaailmareisist Adam Johann von Krusensterni juhtimisel (koostaja T. Lõbu, kujundaja M. Sakson)

Valge saal

Ungari UNESCO kultuuripärand (Ungari Instituudi vahendusel)

Leedu kunstniku Alfonsas Vilpišauskase maalid

Kuulsad tinast medaliseeriad. Medalid Vana-Vene riigi ajaloost (Narva Muuseum)

Salzburgi kunstimaastikud (Austria Suursaatkonna vahendusel)

550 aastat Greifswaldi Ülikooli. Traditsioon ja tulevik Läänemere ääres (Greifswaldi Ülikool)

Missugune sa olid, Venemaa? (ajaleht Pjarnuski Ekspress)

Teadusfoto 2006. Esimene teadusfoto võistlus Eestis (MTÜ Teadusfoto)

Tartu Ülikooli raamatukogu kodu 1806–1981 (TÜ Raamatukogu)

Tallinn ja tema dokumendid (Tallinna Linnaarhiiv)

Dokumente Gustav Adolfi gümnaasiumi vanimast ajaloost (Tallinna Linnaarhiiv)

Andres Sütevaka maalinäitus „Manemaastikku köituvad väljad”

Austria fotograafi Erich Lessingu „1956. a sündmused Ungaris” (Austria Suursaatkonna vahendusel)

Muuseumi kohvikuruumis

Raudtee ja ülikool. 130 aastat raudtee jõudmisest Tartusse (koostaja V. Lell, kujundaja M. Sakson)

Rändnäitused

Raudtee ja ülikool (Eesti Raudteemuuseum)

Kuue samba kutse (Kuressaare Kultuurikeskus, Võrumaa Keskraamatukogu, Türi Kolledž)

Otsin õnne. Richard Ritsing 100 (Lääne-Virumaa Keskraamatukogu)

2007

Näitusesaal

Tartu Akadeemiline Meeskoor — 95 (koostaja T. Lõbu, kujundaja M. Sakson)

Liivimaa vaimuelu 17. sajandil (koostaja L. Leppik koos TÜ Raamatukoguga, kujundaja M. Roosi)

Valge saal

Soome filosoof ja ühiskonnategelane J. V. Snellman (Soome Suursaatkonna vahendusel)

Uued võimalused taastuenergia kasutamiseks: Islandi kogemus (Islandi Suursaatkond Põhjamaade Ministrite Nõukogu vahendusel)

Leedu kunstniku Gintautas Vaicyse maalid

Inimese sünn 2007 (Tartu fotoklubi)

E. Lessing. 75 pilti Euroopast (Austria Suursaatkonna vahendusel)

Varssavi vanadel postkaartidel (Poola Suursaatkonna vahendusel)

Holograafia. Ukraina kultuuripärand (Ukraina Suursaatkonna vahendusel)

Tartu Ülikool 375 (koostaja T. Lõbu, kujundaja M. Sakson)

Meie Põhjala (Põhjamaade Ministrite Nõukogu vahendusel)

Kingitused Tartu Ülikooli 375. aastapäevaks (koostaja T. Lõbu, kujundaja M. Sakson)

Morgensterni saal

Johann Skytte ausamba ideekavandid

Ülikool filateelias (koostaja V. Väli)

Ülikool juubelimeenetel ja kingitused juubeliteks (koostajad I. Ilomets, T. Lõbu, kujundaja M. Sakson)

Ilmar Kruusamäe joonistused „Joon istus”

Vana Anatoomikum

Ahhaa Panoptikum (Soome firma Panoptikum Hamari & Karttunen, koos Ahhaa ja TÜ arstiteaduskonnaga)

Rändnäitused

Tartu Ülikool — 350 (Lääne-Virumaa, Viljandi, Võru, Pärnu, Järva-maa, Tallinn)

Otsin õnne. Richard Ritsing — 100 (Narva Muuseum)
200 aastat übermaailmareisist A. J. v. Krusensterni juhtimisel (Kilt-
si Põhikool, Eesti Põllumajandusmuuseum, Eesti Ajaloomuuseum)
Kuue samba kutse (Pärnu Kolledž)

2008

Näitusesaal

Elavad ja laulvad pildid. 112 aastat esimesest kinoetendusest Eestis
(Eesti Ajaloomuuseumi näitus)
EÜE betoneerib Eestimaad. Näitus Eesti Üliõpilaste Ehitusmale-
vast (koostaja T. Lõbu, kujundaja M. Sakson)
Tervise kaitsel. Näitus TÜ tervishoiu instituudi ajaloost ja hügiee-
nikute osast Tartu linna sanitaarolude uurimisel ning eestlaste
hügieeniharjumuste kujundamisel (koostaja T. Lõbu, kujundaja
M. Sakson)

Valge saal

Attila Loranti fotonäitus „Silmapiiri taga”. Näitus Andide ja Amazo-
nase jõe äärsetest indiaanikultuuridest (Ungari Instituut)
Kursi koolkond 20
Krakow — lummas linn (Poola Suursaatkonna vahendusel)
Inimese sünn — 2008 (Tartu fotoklubi)
Meie värvilised impulsid (Tartu Kunstikooli vabaklassi tööd)
Eesti teadusfoto 2008 (MTÜ Teadusteave)
Armastatud Afganistan (Õnne Pärli fotod)
Siberi eestlased (Eesti Kunstiakadeemia, Eesti Kirjandusmuuseum)
Siberi muld, seto süda (Marge Laasti fotonäitus)

Morgensterni saal

Tartu muinsuskaitsepäevad 14.–17. aprillil 1988 (T. Ilomets)

Vana anatoomikum

Eesti arstid eksilis (Eesti Tervishoiu Muuseum)

Väljapanekud teaduspäevadel

Eesti Teaduste Akadeemia — 70 (L. Leppik)

Väljapanek Tartu Linnamuuseumis Uppsala-Tartu sõpruspäeval
„Uppsala-Tartu akadeemilised sidemed“ (V. Valder)

Rändnäitused

200 aastat ümbermaailmareisist A. J. v Krusensterni juhtimisel
(Muhu Muuseum, Sõru Muuseum)

Herba. Näitus rahvameditsiinist (Muhu Muuseum)

Liivimaa vaimuelu 17. sajandil (Rõngu ja Kambja kool)

Tartu Ülikool 375 (Türi kolledž)

2009

Näitusesaal

Struveta poleks satelliittelevisiooni (koostajad U. Paloveer, V. Valder, L. Leppik, kujundaja M. Sakson)

Eesti ülikool 1919–2009 (koostaja T. Lõbu, kujundaja M. Sakson)

Valge saal

Tuhande sammuga... (Valik Eesti Rahva Muuseumi fotokogust)

Lipnik Stooli kõrgepinge. Soome sõda 1809. a (Soome Instituudi vahendusel)

Inimese sünd 2009 (Tartu fotoklubi)

Portugali keraamika. Azulejo kunst Portugalis (Portugali Suursaatkonnna vahendusel)

Näitus-installatsioon „Ararati vallutamine“ (koostaja E. Tammik-saar, kujundajad A. Kull, M. Sakson)

Euroopa — areng jätkub (Austria Suursaatkonna vahendusel)

Palume Teid... (Tartu Ülikooli ürituste kutsed, koostaja V. Lell)

Indrek Ilometsa annetused muuseumile

Uudista universumit. EENeti ja Tartu Observatooriumi arvutijoonistuste võistluse parimad tööd

Morgensterni saal

Mineviku tulevik A. D. 2009. Tartu Restaatorite Ühingu looming

Teaduspäeva väljapanekud

Põllumajandus Tartu Ülikoolis (L. Leppik)

Professor Eduard Laugaste (koostöös Eesti Kirjandusmuuseumiga)

Näitus TÜ matemaatika-informaatikateaduskonna hoones

Pool sajandit arvutit Tartu ülikoolis 1959–2009 (koostaja U. Palo-
veer, kujundaja M. Sakson)

2010

Valge saal

Tõus Araratile 180 aastat hiljem. Jaan Künnapi fotonäitus

90 aastat Emakeele Seltsi (koostas Emakeele Selts)

Tartu- ja võrukeelsete raamatute rändnäitus (koostas Võro Insti-
tuut)

Inimese sünd 2010 (Tartu fotoklubi)

Teine koht. Maris Tuulingu maalinäitus

Orient et Occident (R. Langsepp)

Alkeemiast keemiani. Ajalooline laboriklaas (koostajad T. Lõbu,
S. Sisask, kujundaja M. Sakson)

Nikolai Pirogov 200 (L. Leppik, T. Lõbu)

Irene Maaroos 100 (T. Lõbu)

Teaduspäeva väljapanekud

Poola president Władysław Raczkiewicz 125 (L. Leppik)

Taavet Rootsmäe 125 (L. Leppik, TÜ museoloogia õppekava üliõpi-
lased)

Rändnäitused

Palume Teid... (Tartu Ülikoolis toimunud ürituste kutsed) (Narva
Kolledž, Pärnu Kolledž, Türi Kolledž, Viljandi Kolledž)

Tervise kaitsel (Eesti Tervishoiu Muuseum)

200 aastat ümbermaailmareisist A. J. von Krusensterni juhtimisel
(Mahtra Muuseum)

Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi üritused ja külastusstatistika 2006–2010

URMET PALOVEER

TÜ ajaloo muuseumi projektijuht

Külastusstatistika 2006-2010

Külastusstatistika aluseks on müüdud piletid. Seetõttu peetakse eraldi arvestust muuseumi põhimaja, toomkiriku tornide ja vana anatoomikumi kohta ning nende muuseumis käijate kohta, kes on ostnud ühispileti.

	2006	2007	2008	2009	2010
Muuseum	7066	5757	5425	5496	6300
Tornid	12 917	8419	8846	10 442	11 028
Muuseum ja tornid	678	1631	1148	761	612
Vana anatoomikum	3653	2621*	2511	2643	2826

* 2007. aastal korraldati koostöös teaduskeskusega Ahhaa vanas anatoomikumis näitus „AHHAA, Panoptikon!”, mida käis vaatamas umbes 20 000 inimest. Selle arvu võib julgelt liita vana anatoomikumi külastajate hulgale.

Üritused üldsusele

2006

Jätkusid 2004. aasta märtsis alguse saanud populaarteaduslikud teeõhtud „Huvitavat teadusest ja elust“:

25. jaanuaril 2006 — Mart Ustav, „HIV/AIDS-i vaktsiini konstrueerimine”

10. veebruaril 2006 — Ene Ergma, „Mustad augud ja neutrontähed”

31. märtsil 2006 — Anti Randviir, „Svastikast haakristini, sümbolist signaalini”

20. aprillil 2006 — Epp Lauk, „Kas me sellist ajakirjandust tahtsimegi?”

23. mail 2006 — David Vseviov, „Venemaa 19.–20. sajandi vahetusel. Milline ta oli?”

28. septembril 2006 — Tõnu Lehtsaar, „Eluterve ja ebaterve usuline mitmekesisus”

19. oktoobril 2006 — Airi Värnik, „Suitsiidi sotsiaalsed aspektid”

8. novembril 2006 — Pertti Pyhtilä, „Soome muuseumimaailm – kolme jalaga Aalto tool?”

4. detsembril 2006 — Enn Lust, „Kõrgefektiivsed energia muundamise seadmed”

Muuseum osales oma üritustega festivalil „Tartu kevadpäevad 2006”.

26. aprillil sai osaleda Kaur Alttoa juhitud ekskursioonil Toomemäel ja programmis „Külastajate eksamipäev”, mis kuulusid tudengite kevadpäevade kavasse.

2006. aasta suveks plaaniti Tallinna Linnahalli suurejoonelist näitust-vaatemängu „Kalevite maa”, kus paluti oma eksponaatidega osaleda ka TÜ ajaloo muuseumil. Muuseum võttis sellest üritusest osa koos Tartu Ülikooliga. Planeeritud kolme kuu asemel kestis näitus-vaatemäng korraldajate valearvestuste tõttu paraku vaid nädala.

Muuseum osales üritusel „Rebasenädal 2006”, mille raames korraldati 7. septembril muuseumi tutvustav ekskursioon tudengitele.

Novembri alguses oli UNICEF-i korraldatud „Sinine nädal”, mille kavva kuulus Tullio Ilometsa loeng „Kuidas avastada võltsinguid huulepulgast maomürgini?”.

2007

Jätkus muuseumi populaarteaduslike teeõhtute traditsioon:

- 15. veebruar 2007 — Mart Sörg, „Eesti krooni euroga asendamise võimalud ja võlud”
- 19. aprill 2007 — Hele Everaus, „Mis on uut kasvajate ravis?”
- 25. september 2007 — Tõnu Viik, „Maa kui kosmiline märklaud”
- 15. oktoober 2007 — Helmut Piirimäe, „Kui vana on Tartu ülikool? Diskussioonid läbi aegade”
- 5. november 2007 — Erik Puura, „Missuguse jälje on põlevkivi kasutamine jätnud Ida-Virumaa loodusele ja inimestele?”
- 18. detsember 2007 — Harry Lemberg, „Kehaline liikumine ja tervis”

2007. aastal toimunud „Intellektika kultuurinädalasse” panustas muuseum sellega, et võimaldas õpilastel käia kogu selle aja vältel tasuta muuseumis ja vanas anatoomikumis.

Festivali „Tartu kevadpäevad 2007” kavva kuulus 26. aprillil üritus „Värvid T-särgile”. Ühtlasi osaleti koos teiste Tartu muuseumidega kevadpäevade raames korraldatud üritusel „Ludus professores”.

Muuseum võttis osa muuseumikuu mai avaüritusest.

Muuseumide öö ajal olid toomkiriku tornid lahti tasuta õhtul kella seitsmest kuni südaööni. Sama ürituse raames sai muuseumi valges saalis tasuta kuulata kammerkoori A. Le Coq ja saksofonikvarteti Salvador Sax ühiskontserti. Muuseumi õppeklassis oli võimalik näha teadusteatri keemiast.

Septembri alguses tehti rebasenädala ürituste raames muuseumi tutvustav ekskursioon tudengitele.

Festivali „Tartu sügispäevad 2007” ajal oli võimalik 17. oktoobril pimedas käia toomkiriku tornides. Samuti kuulus sügispäevade kavasse oktoobrikuine teeõhtu. Sügispäevade ajal korraldati muuseumis ja toomkiriku varemete vahel ka kunstide öö tantsu-, luule- ja lauluüritusi.

Septembri lõpus teadlaste öö ajal said huvilised uudistada vana anatoomikumi kuni hiliste õhtutundideni. Samuti kuulus septembrikuine teeõhtu teaduskeskuse Ahhaa korraldatud „Teadusfestivali nädala” kavasse.

Ülikooli juubelinädalal oli muuseum ühel päeval tasuta lahti kõigile huvilistele, ühtlasi sai käia ka 7. korrusel asuvas fondiruumis, kus eksponeeriti varasemate juubelite kingitusi.

Tartu ettevõtlusnädala raames oli vanas anatoomikumis üritus „Füsioloogiakatsed vanas anatoomikumis”.

2008

Muuseumi tavapäraseks populaarteaduslikuks teemaks:

- 20. veebruar 2008 — Mati Karmin, „Lihtsalt skulptuurist”
- 13. märts 2008 — Volli Kalm, „Globaalse soojenemise analooge minevikust”
- 16. aprill 2008 — Jaak Vilo, „Bioinformaatika – bioloogia üks arengumootor”
- 14. mai 2008 — Toivo Maimets, „Inimese tüvirakud – mis need on ja miks neid uurida?”
- 25. september 2008 — Andres Kuusik, „Tarbija psühholoogia kasutamine turunduses”
- 13. oktoober 2008 — Andres Soosaar, „Kuidas arstiteadus võib ebaeetiline olla?”
- 18. november 2008 — Astrid Saava, „Joogiveelähtesed terviseohud Eestis”
- 10. detsember 2008 — Erkki Truve, „Geneetiliselt muundatud toit – oht või võimalus?”

Veebruarikuise populaarteadusliku teemaku esineja ja teema valiku tingis Tartu kunstikuu, teemaku kuulus ka nimetatud ürituse kavasse.

Tartu kevadpäevade ajal toimus 30. aprillil üritus „Värvid T-särgile”; samal päeval oli toomkirik üliõpilastele tasuta lahti.

Muuseum aitas Ahhaa uue hoone asupaiga mäharmärkimise ürituse raames Ahhaa teaduskeskusel korraldada planeetide orienteerumismängu.

Muuseumikuu mai raames korraldasid Tartu muuseumid õpilastele mõeldud ürituse „Muuseumiorienteerumine” ning täiskasvanutele „Muuseumijahi”. TÜ ajaloo muuseum aitas kaasa, et mõlemad üritused edukalt teoks saaksid.

Muuseumide õõl olid kõikidele huvilistele tasuta avatud toomkiriku tornid ning vana anatoomikum, kus pakuti ka programmi „Inimese füsioloogia”.

Septembri alguses rebasenädala ajal korraldati 4. septembril tudengitele muuseumi tutvustav ekskursioon.

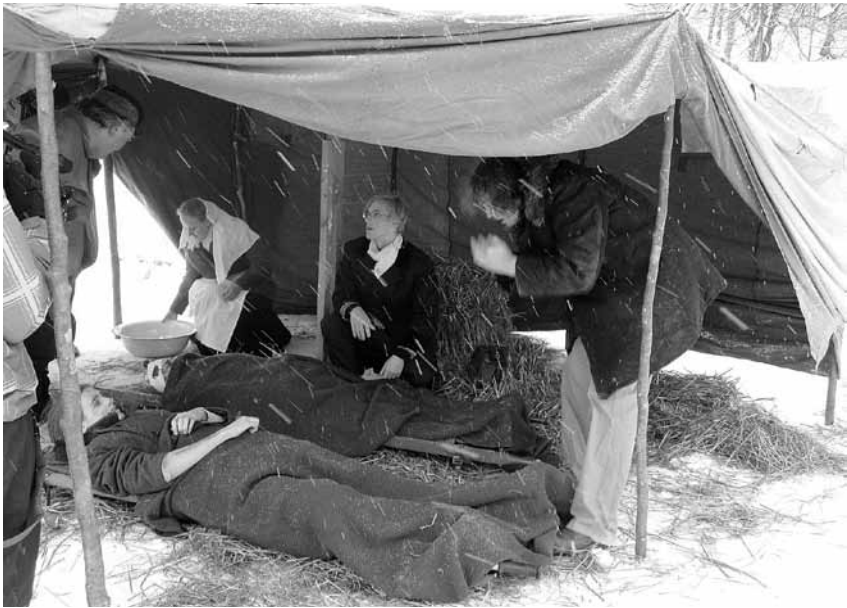

Foto 1. Pirogovi platsil taaselustus 25. novembril 2010 Krimmi sõja aegne välilaatsaret

Tartu sügispäevade ajal oli võimalik 13. oktoobril pimedas käia toomkiriku tornides. Samuti kuulus oktoobrikuine teeõhtu sügispäevade kavasse.

Teadlaste ööl tehti linlastele Tartu ülikooli minevikku tutvustav ekskursioon ning huvilised said osaleda muuseumis pakutavas tervisekaitseprogrammis. Teadlaste ööl oli lahti ka vana anatoomikum.

2009

Jätkus muuseumi populaarteaduslike teeõhtute traditsioon:

25. veebruar 2009 — Jüri Sepp, „Eesti rahvusvahelises konkurents”

30. märts 2009 — Tõnu Tuvikene, „Kuulendude minevikust ja tulevikust”

23. aprill 2009 — Andres Metspalu, „Euroopa ja Eesti geneetiline kaart”

13. oktoober 2009 — Rein Toomla, „Poliitiline kultuur Eesti Vabariigis”

11. november 2009 — Erik Männik, „Lõuna-Osseetia konflikt: mida väikeriik saab sellest õppida?”

Muinsuskaitse päeva raames sai 18. aprillil muuseumis osaleda kolmel tasuta ekskursioonil, tutvustamaks näitust „Struveta poleks satelliittelevisiooni”.

Tartu kevadpäevade raames toimus 29. aprillil üritus „Värvid T-särgile”; samal päeval said üliõpilased käia toomkiriku tornides tasuta.

Muuseumikuu mai raames toimus 9. mail Taskus Tartu muuseumide korraldatud üritus „Muuseum müüb”, millest võttis osa ka TÜ ajaloo muuseum.

Muuseum osales muuseumide ööl järgmiste üritustega: huvilised said tasuta käia muuseumis ja tornides, näha muuseumi kogude esimest eset, kuulata kirjandusajakirja Värskes Rõhk noorte autorite omaloomingut ning ansambli Festivitas Artium Schola keskaegset muusikat. Selge ilma korral oleks olnud võimalik jälgida päikese loojumist toomkiriku tornidest.

Iga-aastase rebasenädala raames korraldati 3. septembril tudengitele muuseumi tutvustav ekskursioon.

Teadlaste ööl olid muuseum ja vana anatoomikum lahti tasuta, muuseumis oli võimalik kohtuda XVII sajandi astronoomiga ning tutvuda giidi vahendusel näitusega „Struveta poleks satelliittelevisiooni”. Vanas anatoomikumis anti praktilisi näpunäiteid, kuidas valmistada ravimtaimeteed.

Tartu sügispäevade ajal oli võimalik 13. oktoobril pimedas käia toomkiriku tornides. Ka oktoobrikuine teeõhtu kuulus sügispäevade kavasse.

Muuseum tähistas 6. detsembril oma sünnipäeva, korraldades astronoomia huvipäeva: muuseumis sai käia tasuta, giidi vahendusel tutvuti ülikooli minevikuga, tutvustati ajaloolisi navigatsiooninstrumente, peeti ettekandeid Tartus ja Tartumaal tegutsenud amatöörastronoomidest ning esitleti e-raamatut „Tartu tähetorn”, huvilistel oli võimalik valmistada pööratavat taevakaarti ning osaleda Eesti loodusloo põrandamängus, selge ilma korral oleks saanud vaadelda teleskoobiga tähistaevast toomkiriku tornist.

Tähetorni remondi tõttu hakati astronoomilisi vaatlusõhtuid korraldama toomkiriku tornides.

2010

Muuseumi populaarteaduslikud teeõhtud:

17. veebruar 2010 — Alvo Aabloo, „Mikrorobotid – mida nad suudavad tulevikus?”
22. märts 2010 — Erki Tammiksaar, „Teadus ja poliitika Antarktilise kontinendi avastamisloos”
14. aprill 2010 — Irene Kamenik, „Organdoonorlus: poolt ja vastu”
13. mai 2010 — Marika Mikelsaar, „Mikroobid ja inimene – koos terveise heaks”
30. september 2010 — Kalju Eerme, „Kliima muutumine – mis toimub ja mida arvatakse toimuvat”
12. oktoober 2010 — Peeter Saari, „Valgusest ja paradoksidest tema kiiruse ümber”
17. november 2010 — Heidi Soosalu teemal „Põhjala kasvueas pesamuna – vulkaaniline Island”

2009. aastal alanud astronoomilised vaatlusõhtud toomkiriku tornides jätkusid ka 2010. aastal. Kokku toimus viis vaatlusõhtut (neist kolm mõne suurema ürituse raames).

Tartu Ülikooli avatud uste nädalal märtsikuus olid nii muuseum kui ka vana anatoomikum lahti õpilastele tasuta.

Talve viimasel päeval, 20. märtsil, oli võimalik käia toomkiriku tornides ja heita viimane pilk talvisele Tartule.

Tartu kevadpäevade raames toimus 28. aprillil üritus „Värvid T-särgile”; samal päeval said üliõpilased käia toomkiriku tornides tasuta.

Muuseumide ööl olid tasuta lahti vana anatoomikum ja toomkiriku tornid, Hannes Tomusk pajatas vana anatoomikumi rotundis lugusid ja legende legendaarsest hoonest, toomkiriku vaateplatvormilt oli võimalik nautida päikese loojumist ning seejärel kuulata Andres Kuperjanovi juttu etnoastronomiast, öö lõpetas astronoomiline vaatlusõhtu.

Muuseumikuu mai raames said Tartu õpilased 20. mail võtta osa „Muuseumijahi” mängust, mille korraldamisse andis oma panuse TÜ ajaloo muuseum.

Iga-aastase rebasenädala raames tehti 2. septembril tudengitele muuseumi tutvustav ekskursioon.

Foto 2. 2009. aasta teadlaste ööl loodi muuseumi kohvikus enneolematuid kosmosemasinaid

Teadlaste ööl olid tasuta lahti nii muuseum, vana anatoomikum kui ka toomkiriku tornid, vanas anatoomikumis jagati Maaja Paavo juhendusel näpunäiteid ravimtaimete valmistamise kohta, toomkiriku tornis toimus astronoomiline vaatlusõhtu, Tullio Ilometsa juhatusel oli võimalik saada põhjalikum ülevaade näitusest „Alkeemiast keemiani. Ajalooline laboriklaas”, tehti põnevaid keemiakatseid, lapsed said tegutseda meisterdamistoas, huvilised said osaleda muuseumi ekspositsioonil põhinevas auhinnamängus.

Tartu sügispäevade raames toimus toomkiriku tornides astronoomiline vaatlusõhtu 14. oktoobril (15. oktoobril jäi see pilves ilma tõttu ära). Ka oktoobrikuine teeõhtu kuulus sügispäevade kavasse.

TÜ arstiteaduskonna avatud uste päeval oli vana anatoomikum õpilastele lahti tasuta.

29. oktoobril osales TÜ ajaloo muuseum tegusalt esimest korda korraldatud TÜ perepäeval. TÜ töötajatele ning nende sõpradele ja pereliikmetele olid tasuta lahti muuseum, vana anatoomikum ja toomkiriku tornid, korraldati giidiga ringkäike nii vanas anatoomi-

kumis kui ka muuseumis, ühtlasi lubati huvilisi 7. korrusel asuvasse fondihoidlasse, vanas anatoomikumis sai osaleda ravimtaimete programme, muuseumis demonstreeriti huvitavaid keemiakatseid, lapsed said tegutseda meisterdamistoas, hubilistel oli võimalus võtta osa muuseumi ekspositsioonil põhinevast auhinnamängust, koostöös teaduskeskusega Ahhaa seati valgesse saali üles planetaarium ning korraldati planetaariumietendusi.

Sügisel oli huvilistel võimalus sotsiaalsõrgustikus Facebook võtta osa mängust, kus õigesti vastanute vahel loositi välja kolm pikniku-korvi koos ekskursiooniga muuseumis ja toomkiriku tornides.

25. novembril tähistas muuseum koostöös Kaitseväge Ühendatud Õppeasutustega ja Kaitseliidu Tartu malevaga Nikolai Pirogovi 200. sünniaastapäeva väliüritusega Pirogovi ausamba juures, et tutvustada üldsusele kuulsat kirurgi ja anatoomi panust maailma teadusajalukku. Selle üritusega pandi alus uuele üritustesarjale „Toome kujud rahva ette”.

22. detsembril, päeval, mil 200 aastat tagasi andis ehitaja valminud Tartu tähetorni üle ülikoolile, korraldati renoveeritud tähetorni tutvustav üritus linnarahvale.

Tartu tähetorn: teaduskeskusest hariduskeskuseks

REET MÄGI

MA, TÜ loodusmuuseumi loodushariduse osakonna juhataja

2011. aasta aprillis tähistati Tartu tähetorni 200. aastapäeva. Sel puhul korraldati rahvusvaheline astronoomiakonverents, mitu kontserti ja hulk väliüritusi. Tähtpäeva muutis eriliseks sündmus, et tähetorn avas ukse muuseumina. Väärikas hoone alustas uut elu.

Tartu tähetorn valmis 1810. aastal ning peagi sai sellest rahvusvaheliselt silmapaistev teaduskeskus, kus tehti murrangulisi avastusi. Kõige sümboolsemaks võib pidada kolme saavutust: Friedrich Georg Wilhelm Struvel õnnestus ühena esimestest maailmas mõõta tähe kaugus Päikesesüsteemist (1835), Ernst Öpik arvutas välja naabergalaktika kauguse (1922) ning Jaan Einasto tööühm avastas universumi kärjelise struktuuri (1977), avardades samm-sammult inimkonna arusaamu maailmast. Astronoomid lahkusid tähetornist 1964. aastal, kui Tõraveres avati uus observatoorium.

Ka hoone ise on silmapaistev, olles üks Tartu linna sümbolitest. Tähetorn kuulub XIX sajandi alguses rajatud ülikooli hoonestusse ning asub Toomemäe nõlval, kust on hea vaade nii ülikooli peahoonele, vanale anatoomikumile, toomkirikule, endistele ülikooli kliinikutele kui ka raekojale, vanalinnale ning tänapäeval kesklinnast Annelinna suunas arenevale uuele Tartule. Tähetorni välisilme ja

iseloomulik torn andsid eeskju XIX sajandi esimesel poolel rajatud Helsingi ja Pulkovo observatooriumile ning viimase kaudu veel mitmele tähetornile Euroopas. Paiga olulisust rõhutab teadmine, et tähetorni kohal asus keskajal piiskopiloss ning enne seda muistsete eestlaste linnus, mille ümber hakkas kujunema Tartu.

Tähetorni seinte vahel on mitme põlvkonna algajatest õpetlastest, Struvest kuni Einastoni, kujunenud kogenud teadlased. Oma algusaegadest alates on tähetorni ukSED paotunud ka astronoomiahuvilistele linnakodanikele ning reisilistele kaugemalt. Ikka on siin olnud pühendunud ja missioonitundega astronoom, kes on alati leidnud aega huvilistele selgitusi jagada. Nende seas meenub lähemast minevikust legendaarne Hugo Raudsaar, kelle jälgedes tulid Helle ja Jaak Jaaniste ning Erik Tago.

Niisiis, Tartu tähetorni tähtsust ajaloos ja tänapäeval on raske üle hinnata, kuid ometi oli hoone 2000. aastate alguses tehniliselt väga kehvast seisust. Katused jooksid läbi ja seintelt langes krohvi. Samuti oli hoone otstarve pikemas perspektiivis ebamäärane. Kuid ka sel ajal olid tähetorni ukSED avatud külastajatele, hoones tegutsenud Tähetorni astronoomiaring ja teaduskeskus Ahhaa juhatasid noori teaduse radadele.

Kontrasti tähetorni potentsiaali ja tegeliku olukorra vahel suurendas Struve geodeetilise kaare lisamine UNESCO maailma kultuuripärandi hulka 2005. aastal. Ligi 3000 km pikkusel meridiaanikaarel võeti kaitse alla 34 punkti ja üks neist on Tartu tähetorn, kust

Foto 1. Restaureerimise käigus läänesesinas avanenud vanad aknad (V. Valderi foto)

Foto 2. Paolo Brenni Fraunhoferi refraktorit restaureerimas, veebruar 2011 (A. Tennuse foto)

see hiigeltöö oli kord alguse saanud. Maailmapärandisse kuulumine kinnitas tähetorni silmapaistvat ülemaailmset tähtsust. Sellise tunnustuseni jõudmiseks tegi suure töö Soome maa-amet ning kaasa aitasid ka Eesti kolleegid.

2004. aastal andis ülikool tähetorni ülikooli ajaloo muuseumi hoolde ning algasid pingutused, et leida projektrahastust hoone restaureerimise ning tänapäevastele ootustele ja nõuetele vastava muuseumi loomiseks (muuseum oli siin olnud ka aastail 1971–1996, tookord Tartu linnamuuseumi filiaalina). Kõige pakilisem – katuse uuendamine – teostati Tartu linna toetusel, jätkates samal ajal teravikliku lahenduse otsinguid. Aastail 2004–2006 koostatud kolm projektitaotlust ülikoolivälise rahastuse saamiseks ei olnud edukad, sest neil aastatel ei olnud tähetorni olemusele vastavaid ega ülikoolile avatud toetusmeetmeid. Kui algas Euroopa Liidu uus finantsperiood, tekkisid uued võimalused ning 2008. aastal esitatud projekt „Tartu tähetorni kui UNESCO maailmapärandi objekti restaureerimine ja nüüdisajastamine külastuskeskusena” sai rahastuse. Nii algas järgmisel aastal põhjalik restaureerimine ning muuseumiks seadmine Euroopa Regionaalarengu Fondi toel piirkondade konkurentsivõime

arendamise programmist, mida korraldasid Ettevõtluse Arendamise Sihtasutus ja Siseministerium. Tähetorni uuendamisel osalesid paljud kolleegid muuseumist, aga ka kogu Tartu ülikoolist, sh rektoraadist ning kinnisvaraosakonnast. Kõiki ei ole võimalik loetleda, kuid olgu nimetatud kogu projekti tegevuses vastutajatena osalenud muuseumi töötaja Viljar Valder, kes on praegu tähetorni juhataja, ning Vahur Valdna TÜ teadus- ja arendusosakonnast.

2009.–2011. aastal tehtud restaureerimistööd haarasid kogu hoone. Tööde käigus taastati säilinud ajalooline osa, aga loodi ka uusi tehnilisi lahendusi.

Idasaal, mis oli siiani olnud kütmata ruum nagu tähetorni algusaial, sai nüüd õhkkütte, mille temperatuuri ja õhuniiskust reguleerib automaatika. Reguleeritud sisekliima on vajalik, et tagada selles ruumis eksponeeritavate instrumentide ja eelkõige suure Fraunhoferi refraktori säilimine. Läänesaalis eemaldati 1950. aastatel ehitatud vahelagi ning ruum omandas algse avara ilme. Taastamisel paljastusid ruumi lääneseinas kinnimüüritud aknaavades vanad ühekordsete klaasidega aknad koos avamis-sulgemismehhanismidega (need olid vahekorruise ehitamisel kinni müüritud, kuid täiesti terveks jäetud). Restaureerimise käigus parandati pöördtorni konstruktsioone. Muutusi tehti ka keldris, kus avati pääs trepikojast keldrisse ning tahmunud ja seni kolikambrina kasutatud keldris avanes võlvitud ruum, mida nüüd kasutatakse riidehoiuna. Tähetorni peaprojekterija oli ARC Projekt, ehitus- ja restaureerimistööde peatöövõtja oli AS Tartu Ehitus.

Pärast ehitusfirma lahkumist hakati tähetorni tagasi tooma OÜ Mööblirestauraatori korrastatud ajaloolist mööblit. Projekti käigus

Foto 3. Zeissi teleskoobi vaatlustorni tagasi paigutamine 16. detsembril 2010 (A. Tennuse foto)

Foto 4. Tartu tähetorni 200. aastapäeva puhul toimus Tartus 27.-29. aprillil 2011 rahvusvaheline teaduskonverents „Expanding the Universe“. Tartu tütarobservatooriumi Pulkovo esindajana tervitas kuulajaid Viktor Abalakin (A. Tennuse foto)

restaureeriti ja puhastati kogu rikkalik tähetorni instrumentide kollektsioon, mille eest põhiosas vastutas Ennistuskoda Kanut. Ajalooliseks ettevõtmiseks võib pidada maailma kuulsaimate teleskoopide hulka kuuluva suure Fraunhoferi refraktori restaureerimist, mille teostas ajalooliste instrumentide hea tundja Paolo Brenni Itaaliast. Keerukas ning tömahukas oli ka põhilise vaatlusinstrumendina kasutatava saja-aastase Zeissi refraktori töökorda seadmine, see oli jäetud Rünno Lõhmuse ja Fredrik Punga hooleks.

Restaureerimistööga samal ajal käis koostati põhjalikult tähetorni ekspositsiooni. Seda mahukat tööd tegi Lea Leppik, kes haaras kaasa rohkelt kaastöölisi: astronoome, geodeete, seismolooge. Võib öelda, et uuriti läbi kogu tähetorni ajalugu, kasutades uusi arhiiviallikaid nii Eestist kui ka välismaalt, kontrollides varasemaid andmeid, ning võttes arvesse uuemaid käsitusi mitmelt teadusalalt. Kujunes abi valmis ja viljakas koostöö, kus eriline koht oli Tõraveres asuva Tartu Observatooriumi töötajatel. Nimekiri osalenud asjatundjatest oleks väga pikk, kuid mainitama ei saa jätta Tõnu Viiki, Laurits Leedjärve, Jaan Einastot ja Jaan Pelti. Ajalooline side vana tähetorni ja uue observatooriumi vahel toimus suurepäraselt ning see on eriti oluline ka

Foto 5. Hetk Tähetorni avamiselt muuseumina 27. aprillil 2011. J. F. W. Struve ja kindral K. Tenner plaanivad maakera möötmist (A. Tennuse foto)

järgnevatele ettevõtmistele mõeldes. Geodeesias osutas hindamatut abi Jüri Randjärv ning seismoloogias Olga Heinloo.

Tähetorni ekspositsioon annab ülevaate astronoomiateaduse valdkondadest, millega Tartus on läbi aegade tegeldud. Eesti astronoomide saavutused on esitatud maailma kontekstis. Ekspositsioon algab fuajeest, kus tutvustatakse Struve ja Tenneri juhatusel mõõdetud geodeetilist kaart. Idasaalis säilitati võimalikult ajalooline õhustik. Ruumi täidavad XIX sajandi astronoomia- ja geodeesiainstrumendid ning õppevahendid, mille seas kõrgub pilgupüüdjana suur Fraunhoferi refraktor. Lõunaküljel kahte vaatlussaali ühendavas toas, oma ajaloolises asukohas, taasloodi kellatuba, kus 1920.–1930. aastatel tegutses Eesti Vabariigi õige aja teenistus. Läänesaal jutustab astronoomia arengust XX sajandil kuni praegusajani. Ekspositsiooni on kujundanud OÜ Laika, Belka ja Strelka sisearhitektid ja kunstnikud. Infokioskid on teostanud OÜ Velvet Digital Paper spetsialistid.

Tähetorni ekspositsiooni koostamise mahuka töö kõrvalt jõudis Lea Leppik koostada ka e-raamatu tähetornist, mis valmis 2009. aastal UNESCO osalusprogrammi toel, ning seejärel kõige pingelisemal tähetorni valmimise tähtaja eel ka põhjaliku trükiteose, mille korraldustöö võttis enda kanda Indrek Ilomets kirjastusest Aasta Raamat.

Tähetorn on juba alustanud haridusprogrammidega koolilastele. Siin saavad õpilased asjatundlikult ja samas huvipakkuvalt juhatus teaduste juurde. Programmid haakuvad koolis õpetatavaga, kuid pakuvad ka lisainfot. Juba on leidnud tee tähetorni paljude koolide 4. klassid, kelle loodusõpetuse õppekavas on ette nähtud tutvuda Päikesesüsteemi ja maailmaruumi ehitusega. Tähetorni on põhjust tulla ka turistidel, kes tahavad teada, mida olulist on Tartu andnud maailmale. Pimedatel ja selgetel vaatlusöödel korraldatakse regulaarselt vaatlusõhtuid, mis on linnarahva seas alati populaarsed olnud.

Tähetorn inspireerib ja pakub üha uusi võimalusi end proovile panna. Eeldused selleks loob tähetorn ise rikkaliku ja mitmekesise ainekustega nii oma ajaloost kui ka teadusest üldisemalt. Lähiaastatel tuleb restaureerida kogu tähetorni kompleks: nn Struve maja, kunagine töllakuur ja vaatluspaviljonid. Kujundamist ja uuendamist vajab haljastus. Kahjuks ei võimaldanud piiratud aeg tähetorni põhihoone arendamise projekti kõrval arendada kogu kompleksi ning hilisem eraldi taotlus rajada töllakuuri Eesti esimene 3D kuup pidi jääma oma aega ootama. Praegu võib vaid ette kujutada, kuidas huvilised liiguvad Struve käidud rajal tähetornist elumajasse ning kuidas korraldatakse töötubasid, seminare ja koolitusi. Tervikkompleksi kasutusele võtmine avab uued ning mitmekesised võimalused teha haridustööd ja populariseerida teadust.

200-aastane Tartu tähetorn on olnud maailmakuulus teadustöö keskus. Tema uus roll on teenida teadust selle tutvustamise ja väärtustamise kaudu, olles inspireeriv keskkond nii tõsistele teadushuvilistele kui ka alles alustavatele Maa ja universumi avastajatele.

Reet Mägi oli tähetorni restaureerimise ja muuseumiks seadmise projekti ja kõigi osaprojektide üldjuht (toim).

Tullio Ilomets kui nähtus

JAAK JÄRV

Akadeemik, TÜ orgaanilise keemia professor

Kui küsida Tullio Ilometsalt „Kes sa oled?“, saate suure tõenäosusega ühesõnalise vastuse: „Keemik“. Tema puhul ei ole see lühike määratlus ainult eriala ega teaduskraadi kirjeldus, vaid ka maailmavaade. Ei eksisteeri keemia valdkonda, kus tal ei oleks sõna sekka öelda. Eriti siis, kui juttu on keemia ajaloost või varasematest avastustest.

Peale erialateadmiste on Tulliol erakordselt ulatuslikud kultuurihuvid. Seega on ta tõeline vaimuinimene kõige laiemas ja sügavamas mõttes. Avara silmaringi ja tunnetuse sügavuse väärtust on ta alati rõhutanud. Ka siis, kui käitumist ahendas range poliitiline raamistik või kui põhisihiks peetakse pinnapealset näivat edu ja formaalseid „näitajaid“. Sisukust on ta nõudnud ka oma õpilastelt, kuigi on teinud seda sageli sellises vormis, mida on peetud lihtsalt lahedaks käitumiseks. Need aga, kes teda on mõistnud, on tema nõudlikust juhendamisest ja sageli tekstivälistest juhtnööridest palju õppinud, mõistagi lisaks keemiateadmiste ning laboritöö oskustele.

Laboris on ta alati olnud justkui kodus. Õigemini ongi labor olnud talle teine kodu. Siit ka tuntud ütlus „Keemik sünnib laboris“. Tema päevad möödusid praktikumides ja uurimislaboris, ent hilistel õhtutundidel ja nädalavahetustel ning puhkepäevadel sortis ta oma kollektsioone, mis koosnesid eelkõige tema talletatud vanaaegsetest laborinõudest ja preparaatidest. Selle tegevuse juures ei võinud teda segada.

Tuntud on tema ütlus: „Klaverimäng on imelihtne: tuleb ainult õigel ajal õigele klahvile vajutada. Nii on ka keemilise analüüsiga: tuleb vaid õigel ajal õiged otsused teha.” Mis puutub aga tegelikult pillimängusse, siis on mitu kolleegi, kes on kuulnud Tullio Ilometsa viiulit mängimas. Need pidid aga kindlasti olema tema väga lähedased kaastöötajad.

Keemiateadmised on Ilometsal entsüklopeedilised. Ta on tundnud huvi väga paljude teemade vastu. Aga alati on mõne aja möödudes esile kerkinud midagi veelgi põnevamat, mis ei ole tal lubanud alustatud lõpetada, tulemusi lihvida ega mõnikord isegi neid publitseerida. Seda on mitmel moel teinud tema õpilased või need, kellele ta on lihtsalt oma ideid jaganud. Nii on Ilometsa keskne huvi looduslike ühendite keemia vastu olnud nii mõnegi praeguse eduka uurimistee- ma ajend ning ühtlasi muutnud Tartu ülikoolis antava keemiahari- duse iseloomu. Näiteks kas või see, et omaaegses keemiaosakonnas leiti koht biokeemiale, mis keemikule omase vaatenurga tõttu eristus vähemalt tol ajal selgelt teistes teaduskondades õpetatavast biokee- miast. Hiljem kasvas sellest uurimissuunast välja TÜ bioorgaanilise keemia labor, mille töötajad on kaitsnud nii mõnegi väitekirja.

Tullio Ilometsa jaoks ei ole keelebarjääre, eriti siis, kui on vaja aru saada katse eeskirjast või aine kirjeldusest ja selle sünteesi või- malustest. Kogesin seda omal nahal orgaanilise keemia praktiku- mis, kus antud ülesannete lahendamist tuli alustada raamatukogus teatmeteoseid tuhnides ja lõpetada sealsamas, sest interneti ega Google'it ei olnud tol ajal veel loodud. Teadmised olid aga juba ole- mas, koondatuna teadusajakirjadesse, raamatutesse ja teatmeteos- tesse. Selle asjaolu mõistmist nõudis Ilomets kindlalt kõikidelt oma õpilastelt. Mitte kõik teadusajakirjad ei olnud varasematel aegadel meie raamatukogudes kättesaadavad. Oli õnn, kui varutud viited ei viinud jaapanikeelsete ajakirjadeni, nagu oli siiski mitmel korral juhtunud. Tänapäevane internet ja otsingumootorid lihtsustavad kindlasti andmete leidmist, kuid ei muuda nende sisu. Praegugi al- gab iga otsing selgelt väljendatud vajadusega neid andmeid otsida ja leida. Seetõttu on viimastel aastatel Tullio Ilometsa tööruumis kesk- sel kohal olnud ikka arvuti kui aken infomaailma. Samas on ta le- gendaarne selle poolest, et tema Google töötab saksa keeles. Aga ega ka ingliskeelse Google'i tarvitus pole tema puhul midagi võimatut.

Raamatud on olnud Ilometsa jaoks alati olulised ja teda erutanud, eriti siis, kui tegemist on unikaalse väljaandega. Raamatute koduks olev raamatukogu on tema jaoks ikka olnud pühamast püham koht. Kui teda ei saanud kätte laborist või oma kabinetist, siis oli ta kindlasti raamatukogus. Hiljem, kui tekkis võimalus teadusraamatuid tellida, oli ta raamatukogu töötajatele asendamatult nõuandja, valides tellitavaid teoseid mitte ainult keemia eriala tarbeks. Kui vana keemiahoone raamatukogu kolis uude Chemicumi, oli tema esimene, kes imestades märkis, miks on raamatukogu atmosfäär samasugune nagu Chemicumi fuajee ja eriti sealsamas asuva söögikoha oma. On selge, et selline ühendus ei ole hea raamatutele ega raamatuhuvilistele, ehkki tõelisi ürikuid selles haruraamatukogus loodetavasti ei leidu.

Ilomets on ka ise mitme teadusajaloole ja teadusbibliograafiales pühendatud raamatu autor. Tema seni ilmselt viimane teadusartikkel on ilmunud 2009. aastal (D. Lenoir, T. Ilomets. *Elituniversität des 19. Jahrhunderts. – Nachrichten aus der Chemie.* 2009. 57. S. 1100–1103). Teaduse ajalugu on tema meelest õpetlik tänapäevaste uuringute kavandajatele ning kuulub kindlasti maailma kultuuripilti. Kahju, et tänapäevane kiire elutempo taandab selle rikkaliku maalingu sageli eskiisiks või lausa koomiksiks.

Tullio Ilometsa kogutud endisaegsete laboriseadmete kogu, mida saab osaliselt vaadata ka Tartu Ülikooli ajaloo muuseumis, on unikaalne ja hindamatu väärtusega. Muuseumist ongi saanud tema peamine töökoht pärast seda, kui keemikutöö oli tagaplaanile jäänud. Tema huvi vanade asjade kogumise vastu on olnud kaasinimestele kohati lausa mõistetamatu. Nii täitis Ilometsa kogutud vanavaras mitu keldriruumi vanas keemiahoones. Seda jätkus ka naabruses asuva nn Marksu maja keldrisse. Kuidas remondimehed selle kogu toime tulid, on paljude jaoks imepärane saladus.¹

Raamatud ja keeleoskus on olnud Tullio Ilometsale olulised, et mõista ka selliseid valdkondi nagu ajalugu ja kunst. Just see huvi on kaasa aidanud sellele, et meil on ka kohapealse haridusega restaurooreid, kes mõistavad vanaaegsete värvainete hingeelu ning aja-

¹ Kollektsoon jõudis siiski enne remondimehi TÜ ajaloo muuseumi ja ootab korrastamist. Ühte osa sellest, ajaloolise laboriklaasi kogu, kirjeldab ja väärtustab siinses väljaandes Tullio Ilomets ise (*toim*).

looliste materjalide ja nende töötlemise viiside tagapõhja. See kõik seostub valdavalt keemia või väga vahetult keemiaga. Õnneks ei paigutatud Tartu Jaani kiriku müüri tänapäevase tehnoloogia abil valmistatud kivide ega mördiga, vaid peeti silmas vana aja materjalide omapära. Neid materjale aitas tunda õppida Tullio Ilomets ja tema juhendusel tehtud uuringud – teadusvaldkond, mida võiks nimetada muinsuskaitsekeemiaks. Ja selliselt taastatud sein püsib. Nii nagu ka Ilometsa veendumus, et kui ajada õiget asja, siis jääb lõpuks õigus ikka peale.

Tullio Ilometsa suhtlemist nii üliõpilaste, kolleegide kui ka ülemustega on alati iseloomustanud vaimsus. Kindlasti on suhtlemisoskus ja omandatud kogemused võimaldanud tal korda saata mõndagi, millest teised on vaid unistanud või üritanud saavutada tulemusi jõupositsioonilt. Seetõttu on Tullio Ilometsast kujunenud legend nii ülikoolis kui ka laiemalt. Ilometsa galantsus on olnud aegade jooksul silmatorkav kogu Tartu ülikoolis. Ka selles on temalt palju õppida. Ja mõista, et hingelise veendumuse jõud on see, mis aitab teadmistel ja oskustel teostuda.

Tagantjärele võib tõdeda, et 2011. aasta suvel tähistatud Tullio Ilometsa 90 aasta juubel osutus tõeliseks tähtsündmuseks, mida kajastasid paljud meediaväljaanded ja kus õnnitlejate vool ei tahtnud kuidagi lõppeda.

Tullio Ilomets oma 90. sünnipäeval 13. juulil 2011 Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi valges saalis (A. Tennuse foto)

